

Конспект лекцій

Змістовий модуль 1. Психологія і педагогіка як наука про людину, її світ і діяльність.

Лекція 1

Тема I. Теоретичні основи психології та педагогіки

План

1. Психологія як наука про людину, її світ і діяльність.
2. Предмет, етапи історичного розвитку та основні напрямки вивчення психології.
3. Галузі і міжпредметні зв'язки науки.
4. Педагогіка як наука про навчання і виховання людини.
5. Становлення і розвиток педагогіки.
6. Основні методи навчання, виховання та самовиховання.
7. Педагогічні концепції творців наукової педагогіки.

1. Психологія як наука про людину, її світ і діяльність

Психологія — наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища в житті людини.

Психічні факти виявляються об'єктивно, зовні: в міміці, психомоторних діях, рухах, діяльності і творчості і суб'єктивно, **внутрішньо**: у відчуттях, сприйманні, увазі, пам'яті, уяві, почуттях, волі тощо. Разом з тим їхній зміст може усвідомлюватися або існувати в неусвідомлюваній формі.

Протиріччя внутрішнього і зовнішнього в психіці людини розв'язуються через рухи, дії і вчинки, що виражають ставлення людини до інших людей, природи й суспільства.

Зміст і динамічну характеристику стосунків людини слід шукати в її мотивах, потребах, меті, якої вона прагне, а також у властивостях темпераменту, характеру і здібностях.

Основними механізмами психіки людини є **відображення, проектування і опредметнення** — докладання людиною власних зусиль і хисту до формування матеріальних речей або знакових систем.

У продуктах діяльності відображається неповторність, самотність і індивідуальність, що є **мірою виявлення людини** — її творчого потенціалу. Психологія вивчає закономірності розвитку і функціонування психіки людини. Окрім людей, психікою володіють всі високоорганізовані живі істоти; вона забезпечує їм орієнтацію в навколишньому середовищі та життєдіяльності. Наприклад, психіка тварин допомагає їм ефективно пристосуватися до ареалу проживання.

Психологія – це галузь знань про внутрішній світ людини, її думки, почуття, стани, ставлення до інших людей, подій, фактів, а також можливостей людини, її здатності до самоорганізації і розвитку здібностей; це, нарешті, пізнання людиною самої себе у всіх проявах. Тому в системі наук психологія по праву займає особливе місце, оскільки:

- це наука про найскладніше, що натепер відомо людині;
- тут об'єднані об'єкт і суб'єкт пізнання, де думка здійснює спрямування на себе і цим самим наукові знання людини стають її науковим самоусвідомленням;
- її практичні результати – унікальні, бо, пізнаючи себе, людина змінює саму себе, змінює земний світ, а з нею - культуру й духовність.

Психологія походить від грецьких слів: “псюхе” і “логос”, які відповідно означають “душа” і “вчення”. В буквальному розумінні психологія означає вчення про людську душу – невидимий для ока світ конкретної людини, який частково можна зрозуміти через слово, вчинок, поведінку, емоції...

Психологія виникла з філософії. У 300 році до н.е. грецький природодослідник і філософ Арістотель у своїх працях виклав думки про мову і пам'ять, мотиви та емоції, сприймання і відчуття. І хоч його ідеї психічного життя людини сьогодні можуть викликати легку посмішку, проте він першим задумався над ними і виніс їх на розгляд.

2. Предмет, етапи історичного розвитку та основні напрямки вивчення психології

Предмет психології — закономірності розвитку і вияву психічних явищ та їх механізми.

Коло явищ, які вивчає психологія, у кожної людини виявляється чітко і досить виразно — це наші почуття, думки, образи, сприймання, прагнення, бажання, уява, погляди тощо — все, що утворює внутрішній зміст нашого життя, яке дається нам безпосередньо і належить нам.

Психічне явище — *власність* людини.

Почуття, думки, образи, сприймання, прагнення, бажання, уява і погляди так чи інакше пов'язані з тим, що перебуває поза людиною і що нею відображається. Відображене — духовне надбання людини, яке пов'язує її з культурою людства і ноосферою.

Психічне — *відображення* взаємодії з довкіллям, дійсністю. Людина, відображаючи дійсність, сама є частиною цієї дійсності. Відображення включає і відображення самої себе, яке набуває форми самопочування. Ось чому психічні явища являють собою процеси, властивості конкретної людини, оскільки вони містять особливо близьке і значуще для неї і разом з тим зміст психічних станів людини в момент створення відображення. Психічне — *суб'єктивне відображення*.

Суб'єктивність як властивість відображення відбиває ставлення людини до свого оточення, яке визначають особисті погляди, інтереси, смаки, уподобання тощо, що й свідчить про її відмінність від інших людей, неповторність.

В. А. Роменець виділяє в процесі історичного поступу психологічного знання *три етапи: міфологічну психологію, філософську психологію та наукову психологію*. Кожний етап відбувається на тлі культури, притаманної певному рівню розвитку суспільства. Такий культурологічний підхід у тлумаченні історії психології дозволив подати її як логіку послідовного переміщення

акцентів при поясненні суті людського вчинку — осередку різних форм активності.

Проведений В. А. Роменцем аналіз продуктів світової культури (міфології, релігії, філософії, психології, літератури, мистецтва) показав, що акцент на ситуації вчинку триває аж до середніх віків включно, на мотивації охоплює Відродження, бароко, Просвітництво, на дії — психологію ХІХ — початку ХХ ст., на післядії — ХХ ст. При цьому ситуативне визначення вчинку характеризує етап міфологічної і філософської психології, мотиваційне — філософської, дійове і післядійове — наукової.

На міфологічному етапі історії психології, який охоплює добу від появи перших людей до їх класового розшарування, увага зосереджується на ситуативному компоненті вчинку. Це сукупність істотних відношень людини до зовнішнього світу, які на цьому етапі розвитку культури складаються незалежно від її намірів. Насамперед їх характеризує значення, що його людина надає тій ситуації, в якій перебуває, та своїм власним станам. Ситуація значень виразно заявляє про себе в пам'ятках первісної культури. Уже першим виявом є роздвоєння довколишнього світу на тіло (всі предмети, що реально існують) та *душу* (те, що спричинює зміни як у світі, так і в самій людині). На цій підставі виникає *фетишизм* (від португ. *fetico* — амулет) — культ неживих предметів — *фетишів*, які наділяються надприродними властивостями. Людина обожає їх, пов'язує з ними можливість задоволення своїх бажань. Так поступово формується *анімізм* (від лат. *anima* — душа, дух) — *світогляд первісної людини*, за яким *душа* існує в усіх природних тілах і явищах. При цьому вона здійснює *метемпсихоз* (від гр. — переселення душ) — мандри з одного тіла в інше. І якщо внаслідок цього тіло змінює свої форми, то душа залишається незмінною. Проте вона сприймається за аналогією з тілом — розглядається як його двійник (на наскельних малюнках момент смерті зображено як роздвоєння тіла). Пізніше схожість душі і тіла втрачається, кроком до чого стає пов'язування душі з диханням людини. Герої казок різних народів, готуючись до битви, виймають душу зі свого тіла, щоб стати непереможними та невразливими.

Отже, на *міфологічному етапі історії психології* душу розуміють як силу, що цілком визначає життя людини. За цих умов *вчинок*, неможливий, адже поведінка людини залежить від ситуації, в якій вона перебуває. Людина відчуває себе ланкою в ланцюзі невіддільних її *значень*, що породжує *фаталізм* (від лат. *fatalis* — наперед визначений долею) — усвідомлення власної безпорадності. Шукаючи опори буття, вона обирає собі *фетиші*. На цій підставі виникає *магія* (від гр. — ворожба) — сукупність *ритуалів*, спрямованих на отримання бажаного результату.

Ритуал (від лат. *ritualis* — обрядовий) вводить людину у взаємозв'язок подій у світі, тим самим наділяючи її здатністю впливати на їх перебіг. І в пізніші часи чаклуни Давньої Індії, Вавилону та Єгипту, Греції й Риму прагнули заподіяти шкоду ворогові, ушкоджуючи його зображення.

Зі зростанням активності людини заявляють про себе нові аспекти ситуації — її конфліктність та колізійність. Першим відбувається перехід від *ситуації*

значень до ситуації конфліктних відношень. Одним із чинників такого переходу є виникнення *тотемізму* (від алгонкінського *тотем* — його рід) — уявлення про певну рослину чи тварину як праматір людського роду. Населення острова Самоа, наприклад, шанувало метелика, бо вважало його своїм предком. На ґрунті тотемізму виникло явище *табу* (полінезійське «не можна») — система заборон на виконання певних дій. Заподіяння шкоди тому ж метелику вважали рівноцінним смерті представника роду. Тотемізм породжує ряд протиставлень (живих і мертвих, предків і нащадків), що зумовлює перехід до тривалого — *філософського етапу історії психології*.

Філософський етап.

Конфліктність як аспект *ситуативного компонента вчинку* виходить на перший план у філософських ученнях Давнього світу (ранньокласові суспільства на Давньому Сході, в Греції та Римі до н. е. та на початку н. е.). *Ситуація* продовжує розглядатись як така, що визначає поведінку людини, та водночас вона протиставляється людині, яка вже може відсторонюватись від неї. Варіанти такого розуміння спостерігаються у мислителів Давнього Китаю, Давньої Індії та Давньої Греції.

У психології Давнього Китаю ситуацію тлумачать як *традицію* (від лат. *traditio* — передача) — стійкі форми поведінки, успадковані від попередніх поколінь. Вона перебуває у конфлікті з *учинком*, що виникає на ґрунті традиції, але може заперечувати її. Цей конфлікт знаходить своє розв'язання у вченнях про *дао* (кит. «закон») — засаду буття, що спрямовує поведінку людини (*Лаоцзи, Кун Фуцзи*). Оскільки традиція ґрунтується на дао, то вважається за доцільне всіляко дотримуватись її, щоб не дезорганізувати суспільне й індивідуальне життя. Підтримання традиції вчинком є поверненням людини до дао, яке робить її досконалою, справедливою, об'єднує з іншими людьми. Висловлюються думки щодо необхідності особистого внеску людини в традиції (*Сюньцзи*) — крок до визнання власної активності людини.

У психології Давньої Індії ситуативний компонент вчинку набуває вигляду *страждання* — переживання людиною життєвих труднощів. *Учинок*, у зв'язку з цим, є актом звільнення від страждань та поєднання з першоосновою буття. Пошукам способів такого звільнення присвячено вчення про *карму* (санскр. — діяння, відплата) — силу, що закріплює вплив учинків на характер теперішнього і наступного існування людини. Віра в карму спрямовує людину до *самопізнання*, що відбилося у староіндійських текстах Упанішад та в буддизмі. Там, зокрема, твердиться, що шлях до блаженного буття людини пролягає через *нірвану* (санскр. — заспокоєння, згасання) — звільнення від поневолювального впливу власної психіки та проникнення в серцевину буття. Це стан відчуженості від зовнішнього світу, відсутності бажань, цілковитої задоволеності. Зовнішній і внутрішній світ людини знецінюється, що відкриває можливість злиття людини з вищим буттям — Брахманом. Для цього вона мусить займатися *самовдосконаленням* — утримуватись від життєвих насолод, володіти своїми тілом і душею.

Давньогрецька (антична) психологія, перебуваючи у межах розуміння *конфліктності ситуації*, протиставляє *внутрішнє*, ідеальне, та *зовнішнє*,

матеріальне. Відтепер через усю історію психології проходить боротьба двох протилежних напрямків філософської думки — *ідеалізму*, що визнає первинність ідеї, душі, та *матеріалізму*, який стверджує вторинність цих явищ щодо матеріальної першооснови. В давньогрецькій психології взаємовідношення ідеального і матеріального нерідко ілюструється на прикладі двох світів — *мікрокосмосу* і *макрокосмосу*.

Душа, з матеріалістичних позицій, — це мікрокосмос, що складається з тих самих елементів — атомів, що й макрокосмос, але вони тонші, невидимі (*Демокрит*). Вона невіддільна від *тіла*, є його формою і способом організації, має складну будову (*Арістотель*). З ідеалістичних позицій душа характеризується як ув'язнена тілом, та все ж безсмертна, у своїх досконалих виявах злита з ідеальною вищою істотою (*Платон*). У пізніших ученнях — стоїцизмі, скептицизмі, неоплатонізмі — розробляється ідея про спільне походження мікро- і макрокосмосу та здійснюється спроба вийти за межі конфліктності ситуації: у першому випадку — за рахунок стійкості людини, у другому — шляхом скепсису як підґрунтя душевного спокою, в третьому — шляхом злиття окремої душі з Верховною сутністю.

Антична психологія також протиставляла людей, як смертних істот, богам — безсмертним. Цим зроблено крок до усвідомлення *колізійності* (лат. *collisio*, від *collido* — стикаюсь) *ситуації*, що стало головним змістом психології середніх віків (V — середина XVII ст.).

Середньовічна психологія на основі релігійного, зокрема християнського, світогляду за предмет колізійного протиставлення обирає душу і тіло. *Душа* вважається близькою до Бога, безсмертною, безтілесною, а *тіло*, з притаманними йому природними потягами, — несумісним з Божою сутністю. Предметом аналізу стають віра, надія, любов — переживання людиною коязійності свого буття. Перед лицем всевидючого Бога людині лишається вірою заслужити його милість. Вона відчуває себе пасивною істотою, що несе в собі споконвічну гріховність. З'являється вчення про *внутрішній досвід* — збагачення людської душі шляхом її *самовдосконалення* (*Августин*), Активно дискутується *проблема свободи волі* — здатності людини діяти самостійно, приймаючи власні рішення. Свобода волі або ж визнається (*Фома Аквінський*), або заперечується (*Еріугена*).

Отже, і в середньовічній психології людина залишається на рівні ситуативних вчинкових відношень, не підносячись до розуміння власної *активності* як джерела *життя*. Проте усвідомлення колізійності ситуації, в якій вона перебуває, зумовлює перехід до пізнання внутрішнього світу людини, а отже, до *мотивації вчинку*. *Мотиваційне визначення вчинку* охоплює значний проміжок часу — добу Відродження (XIV — XVI ст.), Бароко (XVII ст.) та Просвітництво (XVIII і початок XIX ст.). Колізійність буття змушує людину шукати засобів її подолання не у релігії, а в самій собі.

Усвідомленням *мотиву* як *компонента вчинку* відзначається арабська психологія (*Ібн Сіна*, *Газалі*). Для неї внутрішні підстави поведінки — природне явище. У вигляді злісного *індивідуалізму* (наприклад, прагнення до наживи) воно заважає людині з'єднатись з Верховною сутністю, зумовлює

фаталізм її поведінки. Шлях до звільнення людини від природних обмежень — у знанні як найвищій людській цінності. До мотивації вчинку звертається й *психологія Київської Русі*, яка стверджує наявність соціального *фаталізму*, але наголошує на необхідності боротьби з ним (*Володимир Мономах*).

Психологія західноєвропейського Відродження, розвиваючи цю ж думку, розв'язує проблему *титанізму* — підносить людину до рівня Бога. Людина ставиться в центр Всесвіту, *мікрокосмос* поєднується з *макрокосмосом*. Усвідомлення себе *титаном* — величною особою виводить людину на шлях протиставлення іншим людям, також титанам. Так у психології постає проблема *міжособистісних стосунків* — зв'язків між людьми. При цьому наголошується на *індивідуалізмі* (лат. *Individuum* — неподільне) — неповторності властивостей титана (*Піко делла Мірандо-ла, Еразм Роттердамський, Макіавеллі*), що знайшло яскраве відображення у мистецтві Відродження (*Леонардо да Вінчі, Мікеланджело*). Психологію Відродження пронизує *гуманізм* (від лат. *humanus* — людський) — ставлення до *людини* як до найвищої цінності, переконаність у безмежності її можливостей.

У цей час у наукових трактатах з'являється термін *психологія* (від гр. — душа і логос — учення), яким користуються для позначення науки, що вивчає внутрішній світ — *душу* людини. У художній літературі Відродження з'являється тема "фаустівської душі" — людини, яка, долаючи внутрішню суперечність, хоче пізнати світ і саму себе. Вона прагне *ідеалу* (від гр. *ісес* — поняття, уявлення) — досконалих зразків індивідуального і суспільного життя і страждає від суперечностей між ідеальним і реальним. Славнозвісний Дон Кіхот *Сервантеса* живе водночас у реальному і в ідеальному світі, марно намагаючись втілити ідеали моральності та справедливості. Герої трагедій У. *Шекспіра* так гостро переживають суперечності буття, що, знесилені, гинуть. Доба Відродження шукає рушійні сили поведінки в самій людині, не усвідомлюючи того, що вони можуть корінитися в її бутті.

В *epochу бароко* людина гостро усвідомлює міць світу та своє безсилля перед ним (*Паскаль*). *Світ* — всесильна субстанція, що унеможливорює *свободу волі*. Вихід вбачається у *пристрастях* (*Декарт*) та *афектах* (від лат. *affectus* — настрої, хвилювання) (*Спіноза*) — формах *почуттів*, за допомогою яких людина намагається подолати залежність від світу. У цьому зв'язку виникає поняття про *рефлекс* (від лат. *reflexus* — згин, вигин) — механічну відповідь людського організму на зовнішній подразник (*Декарт*). Людина мислиться і як машина, і як одухотворена істота. Так утверджується *дуалізм* (від лат. *dualis* — двоїстий) *душі* і *тіла* — їх рівноправне і паралельне існування.

У межах мотиваційного визначення вчинку формується також уявлення про *несвідоме* — надприродну засаду буття (*Лейбніц*), *інтуїцію* (від лат. *intueri* — пильно дивлюся) — здатність до безпосереднього осягнення істини (*Декарт*). Дискутується питання про наявність *вродженого* і *набутого* у психіці. Зокрема, доводиться, що зміст психіки цілковито визначається *відчуттями* — відображенням якостей навколишнього світу. Як *чуттєве* (бо отримується за допомогою органів чуттів), воно протиставляється *раціональному* (лат.

rationalis — розумний), здобутому теоретичним пізнанням — *мисленням* (Локк).

Отже, *психологія бароко*, вдивляючись у *мотивацію вчинків*, бачить у людині *тіло і душу, свідоме і несвідоме, набуте і вроджене, почуття і волю, інтуїцію і мислення, чуттєве і раціональне*. Людина постає перед нею стражденною істотою, яка, перебуваючи під тиском і *зовнішнього, і внутрішнього*, здійснює акти *самопізнання*, все глибше проникаючи у власну сутність.

Етап **наукової психології** започатковується у другій половині XIX ст. У цей час психологія виборює право на самостійне — вже поза межами *філософії* — існування. У другій половині XIX століття (1879 рік) німецький вчений Вільгельм Вундт у Лейпцігському університеті створив лабораторію і започаткував психологічні дослідження, названі “*експериментальною інтроспекцією*”. Цим самим ознаменувалося *наукове* відмежування психології від філософії.

Складається сукупність наукових теорій, представники яких прагнуть дослідити сутність *психіки*, опрацьовують методи її дослідження, відкриваються наукові заклади та школи, в яких досліджується психологічна проблематика. В останній чверті XX ст. починає складатись *психологічна практика*: психологія заявляє про себе як наука, що активно втручається у суспільне життя. Людині вона пропонує різні форми *психологічної допомоги*. В. А. Роменець, послідовно дотримуючись *культурологічного підходу у тлумаченні історії психології*, і цей етап розглядає в контексті здобутків світової культури. Проте наш виклад обмежується лише теоріями, які безпосередньо визначають обличчя психологічної науки у XIX та XXст.

Науковий етап розвитку психології відображається у багатьох наукових концепціях, зокрема у таких, як :

1. **Психоаналіз.**

Дослідження в галузі психопатології та психіатрії зумовили потребу вивчення ролі і дій неусвідомлюваних чинників, що визначають потреби й потяги особистості, її поведінку. Так утворився психоаналітичний напрям у психології (З. Фрейд).

Концепція З. Фрейда про підсвідоме увібрала в себе багато різноманітних *відомостей, здогадів і припущень*. Були використані і народні прикмети, забобони. Наприклад, вчення про підсвідоме зустрічається в І.Гербарта; про психічну енергію - у Г.Т. Фехнера; про те, що тіло людини заряджене енергією нескінченно великого потенціалу — у І. Сікорського; поняттям «витіснення» з однієї сфери в іншу — у А. Шопенгауера; «Едіпів комплекс» широко описаний у літературних творах, зокрема в Дідро в «Племіннику Рама».

Психоаналіз тісно пов'язаний з теорією З. Фрейда про переважання в психічній діяльності особистості підсвідомих, інстинктивних потягів.

У структурі особистості З. Фрейд виокремлює три компоненти:

1) *id* (воно) — осередок сліпих інстинктів, сексуальних або агресивних потягів, що мусять негайно вдовольнитися, незалежно від відношення людини з оточенням. Ці прагнення, проникаючи з підсвідомого у свідомість, стають джерелом активності людини, своєрідно спрямовують її вчинки та

поведінку. Особливого значення психоаналітики надають сексуальним потягам;

2) *его* (я) — регулятор, який сприймає інформацію оточення і стан власного організму, зберігає її в пам'яті і організує дії в інтересах самозбереження;

3) *супер-его* (над-я) — сукупність моральних стандартів, заборон і заохочень, засвоєних особистістю здебільшого неусвідомлено, впродовж виховання.

На думку З. Фрейда, всередині людини постійно відбувається таємнича війна між прихованими в глибинах свідомості неусвідомленими психічними силами і необхідністю вижити у ворожому людині соціальному середовищі.

Заборони з боку соціального середовища — «цензура» свідомості, стикаючись з неусвідомлюваними потягами, призводять до душевних травм, придушують енергію прагнень. Вимоги до *его* з боку *ід*, *супер-его* і *соціуму*, до якого індивід мусить пристосуватися, спричиняють величезне внутрішнє напруження.

Внаслідок таємничої війни всередині особистості (головним її рушієм є сексуальні потяги — *лібідо*) вона неминуче постійно перебуває в стані конфлікту із собою і соціальним оточенням.

Але ця енергія нікуди не зникає і змушена відшукувати шляхи виходу назовні. Внаслідок зіткнень і боротьби компонентів особистості виникають невротичні симптоми, сновидіння, помилкові дії (обмовки, описки тощо), забування неприємного.

2. Біхевіоризм.

Філософія прагматизму спричинила появу в американській психології біхевіоризму, або науки про поведінку (Уотсон). Якщо предметом свого дослідження інтроспективна психологія мала свідомість, то поведінкова психологія — поведінку. Біхевіоризм заперечує свідомість як предмет психології.

Предметом біхевіоризму є вивчення поведінки як зовнішніх реакцій організму на стимули, що впливають на нього. Поведінка, на думку біхевіористів, формується в результаті неусвідомлюваного добирання фізичних рухів як реакцій на стимули.

Цей вид активності людини описувався поняттями: стимул-ре-акція, утворення навичок, інтеграція навичок, проміжна змінна, потенціал збудження і гальмування, намір, очікування, знання тощо, а розв'язання завдань здійснюється єдиним способом — методом «проб і помилок», «сліпим» добиранням виконаних навчання рухів.

Головне в поведінці — це навички. Мислення зводить їх до мови та мовних навичок. Провідний метод навчання — дресирування, в процесі якого набуваються потрібні навички. Необхідність усвідомлення мети, змісту та процесу навчання вони недооцінюють.

Закони поведінки лише фіксують відношення між тим, що відбувається на «вході» людини (стимул) і «виході» її (реакції), а те, що відбувається всередині, на думку біхевіоріальної психології, не піддається науковому аналізу, оскільки лежить за межами можливостей прямого спостереження.

Закони дій і поведінки були сформульовані за результатами дослідів з

тваринами (переважно білими пацюками) і переносилися на людину.

3. Гуманістичні теорії особистості.

Одним із фундаторів гуманістичної психології вважається американський дослідник *К. Роджерс* (1902—1990). Центральною ланкою особистості, за К. Роджерсом, є самооцінка, уявлення людини про себе, «Я-концепція», що породжується у взаємодії з іншими людьми. Однак формування самооцінки не проходить без конфліктів, вона часто не Ібігається з оцінкою людини оточуючими, і тоді виникає дилема — чи прийняти оцінку інших, чи залишитися зі своєю. Неправильне уявлення про себе призводить іноді до крайнощів у перекручуванні самооцінки. Такі випадки можуть викликати невротичні конфлікти і потребують допомоги психолога у створенні гнучкої самооцінки. Здатність до гнучкої самооцінки, вміння під тиском досвіду переоцінювати систему цінностей, що виникла раніше, — все це визначається К. Роджерсом як важлива умова психічної цілісності особистості та її психічного здоров'я в різних життєвих ситуаціях. Завдяки К. Роджерсу явища самосвідомості та самооцінки, їхні функції в поведінці й розвитку суб'єкта стали важливим предметом подальших психологічних досліджень.

Інший представник гуманістичної психології США — *Г. Олпорт* (1887—1967) — вважав особистість відкритою системою: розвиток особистості завжди здійснюється у взаємозв'язку з іншими людьми. Особистість, за його визначенням, — це динамічна організація особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис індивіда, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем, передусім соціальним. Однак у цих стосунках немає рівноваги між доквіллям і людиною. Людина повинна увесь час встановлювати нові стосунки і розвивати наявні, тобто постійно «розривати» гомеостаз. Отже, постійний розвиток особистості є основною формою її існування. Соціальні відносини конституюють, за Г. Олпортом, особистість, «відв'язуючи» її від біологічних потреб.

Як важливий механізм розвитку особистості Г. Олпорт визнає «рису», під якою він розуміє «рису-мотив», «рису-інтерес», тобто мотиви поведінки, що діють у даний момент. Кожна людина народжується з певним набором «рис-мотивів», які потім трансформуються, підлягають зміні. Існують два класи рис — основні та інструментальні. Основні риси стимулюють поведінку людини, а інструментальні формують її. Основні риси переплітаються з інструментальними, що сприяє формуванню особистості.

Кожній особистості притаманні головні, кардинальні риси і риси другорядні. Незвичайні люди характеризуються наявністю домінуючої, центральної риси. У звичайних же людей таких ознак може бути кілька. Здоровій особистості, за Г. Олпортом, властиві такі риси, як активна позиція відносно дійсності; доступність досвіду для свідомості, тобто здатність бачити події власного життя такими, якими вони є, не застосовуючи «психологічного захисту»; самопізнання; здатність до абстракції; постійний процес індивідуалізації; функціональна автономія рис; стійкість до фрустрації. Важливою умовою розвитку особистості визнається можливість чинити опір рівновазі. Напряма

має підтримуватись, а не усуватись. При цьому вчений базує свої погляди на біографіях видатних людей, для яких життя — це безперервне долаття труднощів, більше того — вони самі прагнуть цього, шукаючи та долаючи перешкоди. Невротичну особистість, за Г. Олпортом, характеризує наявність таких рис, як пасивна позиція щодо світу; застосування різних видів психологічного захисту — витиснення, сублімації, проєкції, заміщення; викривлення істинного стану речей; обмеженість мислення; «закляклість» розвитку.

3. Галузі і міжпредметні зв'язки науки

Сучасна наукова психологія являє собою досить розмаїту систему дисциплін та галузей. За спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження або перетворення психіки доцільно виділяти три великі групи галузей — *теоретичну, науково-прикладну та практичну психологію*.

1. До *теоретичної психології* належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна, генетична, соціальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості, моделювання психіки.

Загальна психологія систематизує експериментальні дані, здобуті у різних галузях психологічної науки, розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, категорії, поняття, закономірності, становить фундамент розвитку всіх галузей та розділів психологічної науки.

Історія психології розглядає формування психологічних категорій і понять упродовж усього часу існування наукової психології, історію психологічних досліджень у різні часи в різних школах та перспективи розвитку психології як науки.

Експериментальна психологія займається розробкою нових методів психологічного дослідження для більш глибокого вивчення психічної реальності.

Генетична психологія вивчає закономірності розвитку психіки тварин і людини у філогенезі (протягом біологічної еволюції усього живого та історичного розвитку психіки) і в онтогенезі (упродовж життя окремої особи).

Соціальна психологія досліджує психічні явища у процесі взаємодії людей у великих та малих суспільних групах, а саме: вплив засобів масової комунікації на різні верстви населення, особливості формування та поширення чуток, смаків, суспільних настроїв, моди, питання психологічної сумісності, міжособистісних взаємин, групової атмосфери, роль лідера у групі, сприйняття людини людиною, становище особистості у групі, стосунки між членами сім'ї тощо.

Порівняльна психологія має предметом свого дослідження особливості психіки тварин (зоопсихологія) у порівнянні з психікою людини.

Диференціальна психологія досліджує індивідуально-психологічні особливості психіки з урахуванням вікового рівня розвитку та механізмів функціонування психіки, ролі задатків і здібностей індивіда тощо.

Психофізіологія вивчає фізіологічні механізми діяльності мозку, вищої

нервової системи, які лежать в основі функціонування психіки.

Психологія особистості займається вивченням психічних властивостей людини як цілісного утворення, як певної системи психічних якостей, що має відповідну структуру, внутрішні взаємозв'язки, характеризується індивідуальністю та взаємопов'язана з навколишнім природним і соціальним середовищем.

Моделювання психіки як розділ теоретичної психології використовує наукові дані про психіку для побудови математичних і кібернетичних моделей психічних функцій (сприймання, мислення, пам'яті, розпізнавання, спілкування тощо) та всієї психіки загалом з метою розробки і вдосконалення технічних систем, перевірки наявних психологічних теорій за допомогою комп'ютерного моделювання (комп'ютерного експерименту).

2. До науково-прикладної психології слід віднести ряд галузей, для яких характерні дослідження і практичне використання знань з метою оптимізації поведінки та діяльності людей. Напрями науково-прикладної психології доцільно розрізняти за певними ознаками.

а) За видом діяльності та поведінки людини:

психологія праці досліджує психологічні закономірності трудової діяльності людини, психологічні основи наукової організації праці (НОП), особливості формування загально-нотрудових умінь і навичок, вплив факторів виробничого середовища і технічних засобів праці на робітника з метою підвищення ефективності трудової діяльності людини;

інженерна психологія вивчає особливості діяльності оператора автоматизованих систем управління, розподілу та узгодження функцій між людиною і машиною, використовуючи здобуті знання в інженерно-психологічному проектуванні, експлуатації й оптимізації функціонування систем управління складними технічними комплексами та технологічними процесами. Інженерна психологія є важливою складовою ергономіки — науки про закони взаємодії оператора, машини і середовища та закономірності функціонування систем «людина — машина»;

психологія творчості досліджує закономірності творчої (евристичної) діяльності, фактори стимуляції творчого пошуку винахідників, раціоналізаторів, умови розвитку творчої особистості та розробляє методи активізації творчості працівників науки, техніки, мистецтва, культури;

психологія «штучного інтелекту» зосереджує увагу на розробці й використанні формальних моделей психіки у створенні різних інтелектуальних кібернетичних систем, наприклад систем управління робототехнікою, автоматизованого перекладу, експертних систем тощо;

авіаційна психологія досліджує психологічні особливості діяльності людини в умовах польоту, визначає психологічні вимоги до професії у відборі та підготовці авіаційних кадрів, сприяє оптимізації праці льотного персоналу;

космічна психологія вивчає психологічні проблеми діяльності людини в умовах невагомості, просторової дезорієнтації під час перебування в космосі, психологічного напруження, яке виникає в екстремальних ситуаціях перевантаження організму або тривалої ізоляції від людей на орбіті. Розробляються

рекомендації щодо підбору кандидатів у космонавти, їх підготовки, тренування на спеціальних пристроях (тренажерах), формування екіпажів космічних кораблів, здійснення психологічної підтримки космонавтів в умовах польоту;

військова психологія має предметом фактори ефективної поведінки людини в екстремальних умовах бойових дій, питання підвищення боєздатності військовослужбовців, підготовки військових кадрів, управління військами і бойовою технікою, стосунки між командирами та підлеглими, методи психологічної пропаганди і контрпропаганди тощо;

психологія управління та менеджменту здійснює дослідження процесів управління, організації спільної діяльності людей на політичному, соціальному, економічному, виробничому тощо рівнях у державному, регіональному та місцевому масштабах з метою досягнення позитивних результатів у суспільному житті;

економічна психологія займається дослідженням ролі людського фактора у розв'язанні економічних, господарських проблем на макро- та мікроекономічному рівнях;

психологія торгівлі вивчає психологічні особливості людей для формування потреб покупців, правильної організації реклами та продажу товару, підвищення культури обслуговування населення тощо;

екологічна психологія досліджує психологічні фактори виникнення й розв'язання проблем взаємозв'язку між людиною і природою, оптимізації цього взаємозв'язку, подолання соціально-психологічних наслідків природних та техногенних катастроф;

психологія спорту вивчає закономірності поведінки людей в умовах спортивних змагань, методи відбору, підготовки, організації діяльності спортсменів та їхньої психологічної реабілітації після участі в змаганнях.

б) За психологічними питаннями розвитку людини у науково-прикладній психології можна виділити такі напрями:

вікова психологія досліджує онтогенез психічних властивостей особистості на різних вікових етапах. Виділяються такі її розділи, як психологія дошкільника, психологія молодшого школяра, психологія підліткового віку, психологія юнацтва, психологія дорослих, геронтопсихологія;

педагогічна психологія має своїм предметом психологічні закономірності навчання й виховання особистості та складається з таких розділів: психологія навчання, психологія виховання, психологія навчально-виховної роботи з аномальними та важковиховуваними дітьми;

психологія аномального розвитку, або спеціальна психологія, розподіляється на такі дисципліни, як патопсихологія (розглядає відхилення у процесі розвитку психіки, розлади психіки при різних формах мозкової патології), олігофренопсихологія (займається патологічними відхиленнями психічного розвитку, які визначаються природженими дефектами мозку), сурдопсихологія (вивчає особливості розвитку дітей з вадами слуху), тифлопсихологія (допомагає розвиватись особистостям дітей із слабким зором або незрячим).

в) За відношенням до нормальної або хворої психіки виділяються такі дисципліни:

психологія здоров'я — наука про психологічні основи здорового способу життя, збереження та поліпшення здоров'я людини;

медична психологія, що вивчає психологічні аспекти діяльності лікаря та особистості хворого і розподіляється на такі напрями: нейропсихологія (досліджує співвідношення між психічними явищами та фізіологічними структурами мозку), психофармакологія (наука про вплив лікарських речовин на психічну діяльність людини), психотерапія (вивчає та використовує засоби психологічної дії для лікування хворих), психопрофілактика (має справу із заходами попередження психічних захворювань), психогігієна (наука про систему засобів підтримання та забезпечення психічного здоров'я особистості на належному рівні).

г) За відношенням до права виділяється: *юридична психологія*, що пов'язана з дослідженням проблем реалізації системи правової поведінки психологічними засобами і розподіляється на такі підрозділи: судова психологія як наука про психологічні особливості поведінки суб'єктів кримінального процесу; кримінальна психологія, предметом якої є психологічні особливості особистості правопорушника, мотиви правопорушення тощо; виправно-трудова (пенітенціарна) психологія, що займається науковими та прикладними питаннями вивчення психіки ув'язненого, методами виправлення та перевиховання його особистості.

3. *Практична психологія* функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем. Головна мета практичної психології — створити сприятливі соціальні та психологічні умови для діяльності людини в усіх сферах життя — від сімейних стосунків до управління державою, надати дієву допомогу у розвитку та захисті її психічного здоров'я.

Основними функціями практичної психології є аналіз і прогнозування поведінки й діяльності людини, активний соціальний та психологічний вплив, консультативно-методична, просвітницька, профілактична, реабілітаційна, дорадча та психогігієнічна функції тощо.

У структурі практичної психології виділяються такі напрями:

психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення працює в рідній місцевості на забезпечення, збереження та розвитку національних традицій і культури сімейного життя, корекції та профілактики сімейних конфліктів, гармонізації сексуальних відносин; допомоги дітям, які постраждали від релігійного екстремізму сект; соціально-психологічної підтримки молоді, дітей-сиріт, пенсіонерів, інвалідів, ветеранів війни;

психологічна служба системи освіти психологічно забезпечує навчально-виховний процес, роботу з обдарованими та несумлінними учнями, професійну підготовку молоді, працюючи з дітьми, школярами, учнями ГНУ, студентами, вчителями та викладачами;

психологічна служба системи охорони здоров'я займається психологічним забезпеченням лікувального процесу і реабілітації хворих, інвалідів, психотерапією та психопрофілактикою, оперативною психологічною

допомогою населенню в екстремальних умовах психогенних, соціальних, природних, екологічних катастроф, індивідуальною допомогою у подоланні наслідків психотравмуючих ситуацій, попередженням та зняттям загрози суїциду тощо;

практична психологія політичної діяльності, управління і масових комунікацій здійснює експертизу законів і державних програм, прогнозування наслідків управлінських рішень, роботу з персоналом органів управління і державної адміністрації, підвищення ефективності засобів масової комунікації тощо;

практична юридична психологія і педагогіка займається психологічним і соціологічним забезпеченням діяльності органів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, суду, прокуратури, пенітенціарної системи, працюючи із співробітниками органів міліції, судьями, ув'язненими, правопорушниками, потерпілими;

практична психологія і соціологія економіки та бізнесу має справу з вивченням психологічних умов економічної діяльності, впливу на неї різних форм власності, методами оптимізації ведення ділових переговорів та укладання угод, маркетингу, реклами, надаючи консультативну допомогу підприємцям, економістам, органам державного управління, громадянам, представникам профспілок;

практична психологія праці та профорієнтації здійснює заходи щодо профінформації, профконсультації, професійного відбору, профадаптації, соціально-психологічного забезпечення виробництва, створення оптимальних умов для трудової діяльності, допомагаючи учням і студентам, робітникам і службовцям підприємств, безробітним і пенсіонерам;

соціально-психологічна служба армії веде роботу з військової профорієнтації та профвідбору, психологічної підготовки військовослужбовців, соціально-психологічного забезпечення високого рівня боєздатності солдатів і офіцерів Міністерства оборони, Національної гвардії та Служби безпеки;

практична психологія і педагогіка спорту здійснює заходи щодо відбору, психологічної підготовки, підтримки спортсменів, спортивних команд, тренерів в екстремальних умовах спортивних змагань.

Між галузями психологічної науки існують тісні зв'язки. Так, теоретична психологія напрацьовує систему психологічних знань, що виступає фундаментом науково-прикладної та практичної психології. Факти, що розкриваються у науково-прикладній та практичній психології, узагальнюються засобами теоретичної психології, що сприяє постійному оновленню системи понять, категорій, принципів психологічної науки. А це створює умови для глибшого пізнання психіки й надання більш ефективної допомоги у розвитку особистості та в її творчій діяльності.

4. Педагогіка як наука про навчання і виховання людини

Педагогіка є комплексною наукою, яка об'єднує, синтезує дані природничих і суспільних наук, що стосуються процесів виховання, навчання і розвитку особистості.

Педагогіка — сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості.

Термін «педагогіка» походить від давньогрецьких слів *paiz* {*paicios*) — дитя і *a&o* — веду. У Давніх Вавилоні, Єгипті, Сирії «пайдагогос», тобто вчителями-вихователями найчастіше були жерці, а в Давній Греції — найрозумніші, найталановитіші вільнонаймані громадяни. Їх називали «педононами», «педотрибами», «дидаскалами», «педагогами». У Давньому Римі цю роботу доручали найосвіченішим державним чиновникам, які багато мандрували, знали іноземні мови, культуру і звичаї різних народів. Так, в історії залишилось ім'я Марка Фабія Квінтіліана (прибл. 35—96), який відкрив у Римі власну риторичну школу, де навчав ораторському мистецтву. Згодом ця школа стала державною, а Квінтіліану вперше було призначено платню з імператорської скарбниці.

В епоху середньовіччя педагогічна діяльність була переважно справою священиків, ченців. У міських школах та університетах могли викладати і люди, які не мали духовного сану.

«Майстрами» називали педагогів у Давньоруській державі. Спеціальних навчальних закладів для підготовки вчителів не існувало. Ними були і дяки з піддядими, і священики, і мандрівні дидаскали — «школярі-книжники».

5. Становлення і розвиток педагогіки

У процесі розвитку педагогіки виокремилися такі її галузі, як народна педагогіка, духовна педагогіка і світська педагогіка.

Народна педагогіка. Термін «народна педагогіка» уперше вжив український письменник, культурний діяч, педагог Олександр Духнович (1803—1865) у підручнику «Народна педагогія в пользу училищ і учителей сельских».

Народна педагогіка — галузь педагогіки, що охоплює накопичений віками народний досвід, погляди на мету, завдання, засоби і методи виховання та навчання підростаючого покоління.

Якщо поняття «народна педагогіка» охоплює емпіричні педагогічні знання без вказівки на їх походження, то поняття «етнопедагогіка» пов'язане з конкретною етнічною належністю педагогічних традицій. Етнопедагогіка досліджує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній практиці, способи поєднання народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення явищ народного життя і» визначає їх відповідність сучасним завданням виховання.

Етнопедагогіка є складовою народознавства й водночас — педагогіки народознавства.

Народознавство — у вузькому значенні (етнографія) є наукою про походження й розселення народу, його культуру, побут, традиції, звичаї, обряди; у широкому значенні — сукупністю сучасних наук про певний народ, його культуру, історію, духовність.

Педагогіка народознавства — напрям сучасної педагогіки, який вивчає

шляхи та засоби практичного засвоєння учнями культурно-історичних надбань минулих поколінь — традицій, звичаїв, обрядів свого народу.

Невід'ємними складовими народної педагогіки є родинна педагогіка, педагогічна деонтологія, педагогіка народного календаря.

Родинна педагогіка — складова народної педагогіки, в якій зосереджено знання й досвід щодо створення і збереження сім'ї, започаткування та продовження сімейних традицій (трудових, моральних, мистецьких).

Родинна педагогіка сприяє формуванню в дітей любові до матері і батька, бабусі й дідуся, поваги до пам'яті померлих та ін.

Актуальні для сучасної педагогіки питання стосунків між вихователями і вихованцями розглядає педагогічна деонтологія.

Педагогічна деонтологія (гр. сіеопіоз — належне, потрібне, необхідне) — народні знання про виховні обов'язки батьків перед дітьми, вчителів перед учнями, вихователів перед вихованцями, про етичні норми, необхідні для виконання педагогічних функцій.

Значні виховні можливості закладено в педагогіці народного календаря, який попри певні універсальні особливості закорінений у буттєвий досвід кожного народу.

Педагогіка народного календаря — складова народної педагогіки, що передбачає виховання дітей та молоді шляхом залучення їх до сезонних робіт, підтримання звичаїв, участі у святах і обрядах.

Великі потенційні можливості національного виховання, зокрема формування патріотичних рис, має педагогіка, джерелом якої є історична пам'ять про оборонців рідної землі, традиції формування мужнього воїна — захисника вітчизни. У контексті педагогіки українського народу нею є козацька педагогіка.

Козацька педагогіка — педагогіка українського народу, спрямована на формування мужнього громадянина (козака-лицаря) з яскраво вираженою українською національною свідомістю, твердою волею і характером.

Новий сплеск інтересу до надбань козацької педагогіки стався з набуттям Україною державної незалежності

Духовна педагогіка. Духовна педагогіка найбільшого розвитку набула в епоху Середньовіччя, коли церква монополізувала духовне життя суспільства, спрямовуючи виховання в релігійне річище. Педагогічна думка, яка до того часу розвивалася на ґрунті філософії, стала елементом теології (богослов'я). У церковних і монастирських школах на Заході, у мусульманських мектебах (початкових школах) на арабському Сході, у школах брахманів (жерців) у Індії виховання набуло яскраво вираженого теологічного характеру.

Духовна педагогіка — галузь педагогічних знань, що передбачає пріоритет релігії у вихованні і навчанні особистості.

Значний внесок у розвиток духовної педагогіки зробили християнські теологи, філософи та церковні діячі Квінт Септимій Флоренс Тертулліан (прибл. 160—222), Августин (Блаженний) Аврелій, Фома Аквінський (1225—1274).

Повернення до основ релігії є важливою гранню соціального життя в Україні

на рубежі ХХ—ХХІ ст. Вплив духовної педагогіки на вітчизняну педагогічну думку виявляється в акценті на етичні орієнтації, що базуються на принципах свободи й унікальності особистості, альтруїстичних цінностях, увазі до внутрішнього світу особистості, вихованні моральних чеснот.

Світська педагогіка. Своїм корінням вона сягає педагогічних пошуків давнього світу. У Давньому Китаї, Індії, Греції, Римі було зроблено перші спроби узагальнити досвід виховання, сформулювати основні педагогічні ідеї. Саме на той час припадають перші педагогічні міркування щодо проблеми співвідношення політики і виховання, особистості й держави, а також про цілі, зміст та правила виховної діяльності.

Вагомий внесок у розвиток світської педагогічної думки зробили давньогрецькі філософи. Так, Демокріт вважав, що людину формує передусім життєвий досвід. Сократ і Платон обстоювали думку, що для формування людини необхідно пробудити в її свідомості те, що в ній закладено від народження. Учень Платона Арістотель обґрунтував залежність мети і засобів виховання від політичних завдань держави. Джерелом пізнання він визнавав матеріальний світ, не відкидаючи при цьому ідеї першопоштовху, Творця світу. Твір давньоримського філософа і педагога **Марка Квінтіліана** «Про виховання оратора» упродовж тривалого часу був основним посібником з педагогіки, за яким навчали в усіх риторичних школах.

В епоху Відродження в багатьох країнах Європи набули значного поширення гуманістичні ідеї. Їх пропагували видатні філософи-гуманісти, письменники, педагоги Вітторіно да Фельтре (1378—1446) в Італії, **Луїс Вівес (1492—1540)** в Іспанії, **Франсуа Рабле (1494—1553)** і **Мішель Монтень (1533—1592)** у Франції, **Еразм Роттердамський (1469—1536)** у Голландії. **Гуманісти проголосили людину найвищою цінністю і стверджували, що її всебічного розвитку можна досягти вихованням.**

До надбань світської педагогіки належить і доробок видатного чеського педагога **Яна-Амоса Коменського (1592—1670)**. У своїй головній книзі «Велика дидактика», яка містить засади світської педагогіки, Коменський з позиції гуманізму трактує основні педагогічні категорії — «виховання», «навчання» й «освіта» — як процеси, що відбуваються відповідно до законів природи й залежать від особливостей дитини. У численних його працях окреслено всі найважливіші питання педагогічної науки, яку він розглядав як науку про виховання дитини. Запропоновані ним принципи, методи, форми навчання стали підґрунтям багатьох педагогічних теорій, чимало ідей актуальні й нині.

Англійський філософ і педагог **Джон Локк** у своїй праці «Думки про виховання» зосереджується на проблемі виховання джентльмена — людини, в якій поєднуються високоосвіченість із діловими якостями, тверді моральні переконання з відповідними манерами поведінки.

Французькі матеріалісти й просвітники ХVІІІ ст. **Дені Дідро (1713—1784)**, **Клод-Адріан Гельвецій (1715—1771)**, **Поль-Анрі Гольбах (1723—1789)**, **Жан-Жак Руссо (1712—1778)** єдиним джерелом знань, розвитку інтелекту, моральних сил та естетичних уподобань дитини вважали чуттєвий досвід,

обстоювали ідею природовідповідності у вихованні.

Демократичні ідеї французьких просвітників розвинув видатний швейцарський педагог **Йоган-Генріх Песталоцці** (1746—1827). Головне завдання виховання він також убачав у розвитку здібностей людини відповідно до законів природи, теоретично обґрунтував доцільність поєднання праці та навчання. Збагачуючи принципи наочності, поступовості й послідовності у навчанні, Песталоцці створив методику елементарного навчання.

Значний внесок у розвиток світської педагогіки зробив німецький педагог **Йоган-Фрідріх Гербарт** (1776—1841). Йому належать ідеї чотириступеневої структури уроку, поєднання навчання з вихованням. Для втілення у життя своїх ідей Гербарт створив систему вправ, спрямованих на розвиток дитини.

Знаний німецький педагог **Фрідріх-Адольф-Вільгельм Дістервег** (1790—1866) виступав проти авторитарного виховання, обстоював всебічний гармонійний розвиток людини, вивчав внутрішні суперечності педагогічних явищ, сформулював принципи відповідності виховання природі та культурі народу, самодіяльності у вихованні й навчанні.

Предмет педагогіки — навчально-виховна діяльність, що здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством.

Виховання як суспільне явище виникло на перших етапах розвитку людського суспільства. Його функції спільні для всіх суспільно-економічних формацій (передавання нагромадженого досвіду, необхідних знань, піклування про здоров'я і розвиток фізичних сил і т. ін.). Але його цілі, зміст, форми і методи історично змінні і визначаються умовами життя та виробничою діяльністю дорослих. Тип виховання визначають особливості суспільно-історичної формації.

У первісному суспільстві виховання здійснювалось головним чином у процесі праці, в різних обрядах, іграх і було спрямоване на фізичний розвиток підростаючих поколінь, опанування ними трудовими вміннями і навичками. Виховання ще не було самостійною специфічною діяльністю, не існувало тоді й спеціальних виховних установ для дітей і молоді. Перший досвід виховання узагальнювався у формі життєвих правил, які старше покоління передавало молодшому. Так, у деяких народів хлопчиків привчали до мисливства, риболовства, а дівчат до домашніх робіт.

В рабовласницьку епоху знатні й багаті люди отримували різнобічне виховання в різних навчально-виховних закладах. Тут їх готували до того, щоб вони могли утримувати завойоване, тобто були сильними і спритними володіли зброєю і водночас могли насолоджуватися мистецтвом і науками. Дітей рабів готували до різних видів обслуговуючої та важкої фізичної праці.

За феодалізму виховання було становим. Нашадки феодалів отримували лицарське, переважно військово-фізичне навчання для того, щоб за допомогою зброї розширювати свої володіння і тримати в покорі кріпаків. Духовенство давало своїм дітям релігійно-церковне виховання. Діти кріпаків здебільшого виховувалися в сім'ях, діти ремісників фахову підготовку проходили спершу в межах домашнього виробництва, а згодом — у цехах та цехових школах. Для

дітей купців існували гільдійські школи.

Нині кожна країна має власну виховну систему, засновану на національних традиціях, на яку впливають рівень **розвитку** науки, техніки і культури, політична система. Загалом у сучасних демократичних суспільствах виховання покликане формувати законослухняного індивіда, що поважає закони і норми моралі демократичного суспільства, знає свої права та обов'язки і відповідально ставиться до їх виконання.

Отже, навчально-виховна діяльність, яка здійснюється у суспільстві на всіх етапах його історичного розвитку, і є предметом педагогіки як науки.

До основних категорій педагогіки належать «виховання», «освіта» й «навчання».

Виховання і навчання підростаючого покоління, підготовка його до дорослого життя завжди були одним із найважливіших завдань спільноти. Досвід формування молоді віками передавався від діда-прадіда, збагачувався новими здобутками, систематизувався. З часом із усієї сукупності знань про особливості і шляхи успішного виховання і навчання виокремила наука педагогіка.

Виховання — цілеспрямований та організований процес формування особистості

У педагогіці поняття «виховання» вживають у **широкому соціальному**, в **широкому педагогічному**, **вузькому педагогічному** та в **гранично вузькому педагогічному** значеннях.

Виховання в широкому соціальному значенні охоплює весь процес формування особистості, що відбувається під впливом навколишнього середовища, життєвих обставин, умов суспільного ладу. Стверджуючи «виховує життя», мають на увазі саме цей зміст поняття виховання. Оскільки дійсність нерідко буває суперечливою і конфліктною, особистість може не тільки формуватися під впливом середовища, а й деформуватися під впливом антисоціальних явищ, чи, навпаки, загартовуватись у боротьбі з труднощами, виховувати в собі стійкість у несприятливих зовнішніх обставинах.

Виховання в широкому педагогічному значенні полягає у формуванні особистості дитини під впливом діяльності педагогічного колективу закладу освіти, яка базується на педагогічній теорії, передовому педагогічному досвіді.

Виховання у вузькому педагогічному значенні — цілеспрямована виховна діяльність педагога з метою досягнення конкретної мети в колективі учнів (наприклад, виховання здорової громадської думки).

Виховання у гранично вузькому значенні розглядається як організований процес взаємодії вихователя і вихованця, спрямований на формування певних якостей особистості, на управління її розвитком.

Навчання — цілеспрямована взаємодія вчителя та учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння й навички.

6. Основні методи навчання, виховання та самовиховання

Методи навчання – спричинена принципами навчання система правил

педагогічної взаємодії, завдяки яким вчитель та учень вибирають прийоми і способи конкретних дій, що призводять до досягнення поставленої мети. Це способи взаємодії вчителя і учня, організації їх пізнавальної діяльності, котрі забезпечують набування знань, вмінь та навичок з метою засвоєння конкретного змісту освіти. До основних методів навчання належать:

- 1) усне викладання навчального матеріалу (пояснення, розповідь, інструктаж, бесіда);
- 2) обговорення вивченого матеріалу (бесіда, семінар);
- 3) вправи (ігри);
- 4) самостійна робота учнів (робота з друкованими джерелами, самостійний пошук, самостійний перегляд теле-, радіо передач).

Методи виховання – це науково обґрунтовані способи педагогічно організованої взаємодії з учнями, самоорганізації їх життя, прийоми психолого-педагогічного впливу на їх свідомість і поведінку, стимулювання діяльності і самовиховання. Система основних методів виховання складає:

- 1) переконання;
- 2) приклад;
- 3) заохочення;
- 4) покарання;
- 5) вправи;
- 6) змагання.

Самовиховання – складний інтелектуальний, вольовий та емоційний процес розвитку особи, котрий полягає у глибокому усвідомленні, цілеспрямованому та критичному ставленні до себе та дій оточуючих, готовності і здатності до самовивчення, порівняння своїх вчинків з вчинками інших, вироблення стійких установок на самовдосконалення.

Методи самовиховання – це загальні та специфічні прийоми і засоби, котрі є основою цілеспрямованої активної діяльності людини, метою якої є формування та розвиток власних позитивних і подолання негативних якостей. До основних методів самовиховання належать:

- 1) самозобов'язання;
- 2) самоутвердження;
- 3) самоорганізація;
- 4) самоконтроль;
- 5) самозвіт;
- 6) самокритика;
- 7) наслідування ідеалу, взірця;
- 8) самозаохочення;
- 9) самопокарання;
- 10) самопримус;
- 11) аутотренінг

Самоосвіта – цілеспрямована робота особистості над пошуком та засвоєнням нею нових і необхідних знань.

7. Педагогічні концепції творців наукової педагогіки

Класики педагогіки великого значення надавали питанням релігійного виховання. Так, Я.-А. Коменський писав, що людина в цьому світі має три завдання: бути розумною, володарювати над іншими створіннями на землі, бути образом Божим. Відповідно індивід повинен розвинути в собі три якості: освіченість, моральність, релігійність.

К. Ушинський також наголошував на зв'язку духовної і світської педагогіки, релігійного і світського виховання. За його словами, є тільки один ідеал досконалості, перед яким схиляються всі народи, — це ідеал, що подає християнство. Воно дає життя і вказує найвищу мету всякому вихованню, воно ж і повинно служити для виховання кожного християнського народу джерелом світла й істини. Це негасимий світоч, що йде вічно, як вогненний стовп у пустелі, попереду людини і народів, за ним повинен прямувати розвиток кожної народності і будь-яке істинне виховання, що йде разом з народністю.

Значну роль у розвитку педагогічної думки і практичному вирішенні багатьох проблем виховання відіграв видатний український педагог **Антон Макаренко**. Він розробив і втілював на практиці принципи створення дитячого колективу і педагогічного керівництва ним, методик трудового виховання, виховання свідомої дисципліни. Педагогічні ідеї Макаренка було втілено у діяльності виховних установ, якими він керував, в його книгах «Педагогічна поема», «Прапори на баштах», багатьох наукових і публіцистичних працях.

Розвитку педагогічної науки немало посприяв і відомий педагог Василь Сухомлинський (1918—1970), який незмінно протягом чверті століття керував сільською школою в с. Павлиш на Кіровоградщині. Його публіцистичні, наукові праці, найпомітніші серед яких — книги «Народження громадянина», «Серце віддаю дітям», «Як виховати справжню людину», є яскравим, своєрідним осмисленням суті й завдань виховання, ролі сім'ї і школи в цьому процесі, розкривають особистий педагогічний досвід автора.

В українській національній педагогіці важливе місце посідає спадщина видатного педагога **Григорія Ващенка** (1878—1967). У своїй праці «Виховний ідеал» він всебічно обґрунтував таку важливу мету сучасної української національної школи, як формування виховного ідеалу.

Бурхливий розвиток людської цивілізації, означений поняттям «глобалізація», супроводжується виникненням нових гуманітарних проблем, які стосуються освітньо-виховної сфери, що потребує посиленої уваги вітчизняної педагогічної думки до певних реалій буття людства, педагогічної думки і практики, оптимального поєднання традицій і новаторства.

Лекція 2

Тема 2. Психолого - педагогічні умови формування особистості

План

1. Індивід, суб'єкт, індивідуальність, особистість, універсум.
2. Вікові та сензитивні періоди розвитку людини.
3. Вплив спадковості, середовища і виховання на розвиток особистості.
4. Зміст і завдання сучасної освіти, процесів навчання та учіння.
5. Самовдосконалення особистості та критерії вихованості.

1. Індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум

Індивід.

Коли говорять про людський індивід, то мають на увазі людину як представника *hominis sapiens*. Людина і тварина народжуються індивідом. Кожний має свій генотип.

Але тільки в людському генотипі в процесі життя розвиваються й удосконалюються фенотипні властивості. Людські індивіди відрізняються один від одного морфофізіологічними відмінностями та психофізичними властивостями – здібностями, темпераментом, емоційністю.

Найбільш загальні характеристики індивіда:

- 1) цілісність психофізіологічної організації; ця ознака вказує на те, що всі життєві суспільні функції індивіда складають один організм і є системними;
- 2) стійкість у взаємодії із зовнішнім світом;
- 3) активність – забезпечення здатності індивіда до самозмін і змін навколишнього середовища.

Людський індивід є найскладнішим суспільно-історичним утворенням, здатним до усвідомленого способу діяння. Тому визначником його специфіки виступає не стільки тілесна окремість, скільки певна сукупність духовно-психологічних рис, які становлять самобутній зміст його власного “Я”.

Людина. Як біотип людина характеризується певними особливостями поведінки завдяки співвідношенню гормонів адреналіну та норадреналіну (А і НА) в різний час доби. Зрозуміло, що викид названих гормонів, особливо у стресовій ситуації, у людей, які належать до різного типу нервової системи – різний.

Виділяють три види біотипу людини:

- 1) А-тип – адреналовий;
- 2) НА-тип – норадреналовий;
- 3) А-тип і НА-тип – змішаний.

А-тип (адреналовий) характеризується підвищеною тривожністю, загостреною відповідальністю, відданим відношенням до своєї діяльності. Такі люди не вмюють відпочивати, тому що їх завжди мучать сумніви та незадоволення. Внаслідок цього у них постійні нервові перевантаження, які призводять до серцево-судинних захворювань. Серед чоловіків такий тип досягає майже 38 відсотків, серед жінок – 30.

НА-тип (норадреналовий) характеризується замкнутістю, скритністю і владолюбством. Вони цілеспрямовані та вперті в досягненні мети й можуть добитися високих результатів. Їм притаманне небагатослів'я, серйозне ставлення до своїх і чужих вчинків. Але коли їх часто переслідують невдачі, це може бути причиною їх нервових зривів, підозрінь і сумнівів. Серед чоловіків такий тип складає 17 відсотків, серед жінок – 26 відсотків.

А+НА-тип – змішаний. Цей тип характеризується підвищеною емоційною збудливістю і значною амплітудою зміни настрою. Змішаний тип достатньо артистичний, володіє великою уявою, готовий бути в центрі уваги, має здатність до співпереживання, оскільки це тонкі натури з багатогранною чуттєвою палітрою. Серед чоловіків такий тип складає трохи більше 34 відсотків, а серед жінок – майже 30 відсотків.

До сказаного варто додати, що різниця між індивідом і людиною будь-якого біотипу становить таку величину, на яку особистість засвоїла культуру й цінності свого народу й людської спільноти в цілому та послуговується ними.

Особистість. Особистістю є та людина, яка має свою позицію у взаємовідносинах з іншими людьми, самореалізувалася у своїх життєвих цілях відповідно до особистісних мотивів і проявляє себе у притаманних їй способах поведінки. Особистість завжди детермінує своє буття, у бутті вона або звернена до Бога, або спрямована від нього і цим самим вона або керується у своїх вчинках совістю, співчуттям, творенням добра, або нещадна, зла, жорстока. Буття особистості – це муки вибору, ризик соціальної дії, тягар відповідальності за себе та інших. Особистість – це завжди соціокультурна реальність. Їй притаманні *особистісні цінності, особистісний вибір, моральність, самостійність, відповідальність, кодекс честі, гідність, характер і т.д.*

Цінності завжди зв'язані з прийняттям і засвоєнням особою суспільних та групових цінностей. Вони, переломлюючись через життєдіяльність особи, входять в психологічну структуру індивідуальних цінностей або *ціннісних орієнтацій особистості.*

Індивідуальність. Індивідуальністю стає той, кому притаманне щось особливе на рівні особистості. До особливого в особистості можуть бути віднесені характер, своєрідність таланту й творчості, специфічні здібності, а найперше особливість духовного світу, його унікальність, де невпинно відбувається внутрішня робота людини над собою.

На рівні індивідуальності особа розкривається в неповторному авторському “читанні” норм і принципів суспільного життя, в осмисленні персонального, глибоко індивідуального способу життя, свого світогляду, своєї совісті.

Універсум. Духовне відчуття людиною у собі чистоти світу, злиття з енергією космосу сприяє тому, що особистість, хоча й відчуває себе піщинкою у Всесвіті, може долати неймовірне. Універсум, самоперетворений любов'ю, добром, творитиме завжди і всюди вічні цінності, які одухотворив у людському житті Бог.

2. Вікові та сензитивні періоди розвитку людини

Розвиток особистості – це постійний перехід від одного вікового періоду до іншого, що пов'язано із якісною психічною і соціальною зміною новоутворень особистості. У процесі свого формування дитина проходить дві стадії: а) біологічну (дев'ятимісячний розвиток в утробі матері); б) соціальну (приблизно до 17 – 18 років).

Соціальна стадія має такі етапи:

1. *Від народження до одного місяця – період новонародженого.* Йде звикання до нових умов життя.
2. *1 місяць – 1 рік – період емоційного спілкування.* Чітке пізнавання членів сім'ї та близького оточення, формування довіри. Стійка потреба у безпосередньому візуальному і тактильному контакті.
3. *Від 1 до 3 років – період раннього дитинства.* Один з найбільш продуктивних та інтенсивних періодів накопичення дитиною соціального досвіду, розвиток фізичних функцій, психічних властивостей і процесів за допомогою предметно-маніпулятивної діяльності.
4. *Від 3 до 7 років – дошкільне дитинство.* Це період ефективного накопичення знань і вмінь орієнтуватися у соціальному просторі, формування основних рис характеру і ставлення до навколишнього світу. В цей час завершується первинне дозрівання фізіологічних та психологічних структур головного мозку, йде подальше накопичення фізичних, нервово-фізіологічних та інтелектуальних сил, котрі забезпечують готовність дітей до систематичної навчальної праці. Ведуча діяльність – сюжетно-рольові ігри, які допомагають входженню дитини у світ дорослих (дочки – матері, лікарня, дитячий садок тощо).
5. *Від 7 до 12 років – молодший шкільний вік – змінюється соціальна система відносин.* Складається система розвитку “дитина – вчитель”, яка пронизує усе життя дитини і впливає на системи відносин “дитина – батьки”, “дитина – ровесники”. Основна діяльність – навчання, при якій дитина усвідомлює “ким вона була і ким стане”.
6. *Від 12 до 15 років – молодший підлітковий вік – новий якісний етап у розвитку дитини.* Характерні риси: у фізіологічному плані – статеве дозрівання; у психологічному – формування особистісної самосвідомості, активний прояв індивідуальності.
7. *Від 15 до 17 років – старший підлітковий вік – завершення фізичного і психологічного дозрівання, соціальна готовність до суспільно - корисної праці і громадянської відповідальності.* Провідна діяльність – навчально-професійна.
8. *Перехід до юності.* Цей період (17—18 років) характеризується суттєвою перебудовою особистості, пов'язаною із змінами в житті молодої людини (закінчення ніколи, вступ до вищого навчального закладу, початок трудової діяльності на виробництві тощо). Випускник школи має самостійно приймати і реалізовувати рішення, розробляти життєві перспективи, будувати власне життя. Він здійснює перехід від

пізнання світу до його перетворення, від більш або менш автономного існування в сім'ї до самостійного творення себе і власної долі, до самоствердження власного «Я» у творчій професійній діяльності.

9. *Юнацький вік.* Юність — завершення перехідного стану від дитинства до дорослості, вступ у світ дорослих. У психологічному плані в цей час (18—23 роки) відбувається саморозвиток, свідоме самовдосконалення. Це остання стадія підготовки до дорослості, до практичної професійної діяльності. Соціальну ситуацію розвитку можна визначити як поріг дорослого життя.
10. Час юності розподіляється на два підперіоди. В перший підперіод відбувається переважно особистісне самовизначення, коли встановлюються дружні стосунки з оточенням, відбувається злиття «Я» і «Ти» у міжособистісному спілкуванні. У другий підперіод провідною діяльністю стає конкретне професійне самовизначення — вибір спеціальності, професійна підготовка у навчальному закладі, вибір місця роботи і трудова діяльність.
11. *Молодість.* Це початковий період (24—30 років) зрілості. Перший стан молодості психологічно характеризується як час пошуків себе, вироблення індивідуальності, усвідомлення себе як дорослої людини з відповідними правами й обов'язками, формування конкретнішого уявлення про майбутнє життя, зустрічі з майбутнім подружжям, одруження тощо. В цей час відбувається перехід до другого, «осілого» періоду молодості. Перед особистістю постає завдання спеціалізації в обраній професії, набуття майстерності. Але можлива і свідома зміна професії, якщо попередній вибір не виправдав себе.
12. *Перехід до розквіту.* На цій стадії (близько 30 років), на думку деяких психологів, відбувається велика криза в житті людини, коли її уявлення про життя розходяться з дійсністю, життя перестає здаватися легким і зрозумілим, іноді руйнуються основи способу життя, перебудовується вся особистість. Це наслідок окремих помилок у попередній період, недостатнього розуміння складних процесів життя.
13. *Розквіт.* Середина життя, «золотий вік» людини (31—40 років) — період найвищої працездатності й віддачі. Особистість набуває багатого життєвого досвіду, стає повноцінним спеціалістом, сім'янином, досягає вершин творчості. Виникає потреба передати людям те найкраще, що напрацьовано. Наприкінці цього періоду людина вперше замислюється над запитанням «Що залишається людям?»
14. *Зрілість.* У 40—55 років людина досягає вершини професійної майстерності, певного становища в суспільстві, накопичує професійний досвід спілкування з людьми. Потреба передати досвід реалізується в учнях, послідовниках, у

колективній творчості, що набуває статусу провідної діяльності. В цей період знову постає питання сенсу життя, але у специфічній формі підбиття підсумків прожитого, Наприкінці періоду зрілості можлива криза, пов'язана зі змінами соціальної ситуації та віковою перебудовою організму.

15. *Старість*. Період старості починається десь із 55 років і являє собою природну і здорову частину життя, що має бути щасливою для людини й корисною для суспільства. Старість можна розділити на похилий вік (55—75 років), старечий вік (75—90 років) та довголіття (понад 90 років).

Провідна потреба похилого віку полягає в переданні молодому поколінню набутого досвіду. Вона реалізується у спілкуванні з іншими людьми. У людей похилого віку виявляються також потреби в колективі, у повазі до себе, у самостверженні.

Провідною для людини старечого віку є діяльність із самообслуговування. Вихід на пенсію часто викликає різні кризові перебудови як фізіологічного, так і психологічного характеру. Тому він не повинен бути різким, не супроводжуватися розривом усіх зв'язків з трудовим колективом та колом друзів, Накопичений упродовж життя досвід, сформовані раніше особисті якості, життєва мудрість — усе це має полегшувати адаптацію людей старечого віку до нової ситуації становлення особистості. Старіння — це не стільки розпал, згасання усіх рівнів життєдіяльності людини, скільки включення багатьох пристосувальних систем особистості до цієї вікової ситуації.

Останнім часом дедалі більше усвідомлюється необхідність підготовки людини до старості, оволодіння вмінням старіти, керувати особистісними перебудовами, що супроводжують геронтогенез, який може тривати десятиліття. Людина має знати, що старість може бути календарною, біологічною і психологічною. Ці три види старості, звичайно, можуть не збігатися. Психологічно людина може постаріти і в молодому або зрілому віці, а може бути молодою і у старечому віці. Такі фактори, як життєва мудрість, творчість, повага і турбота оточуючих, визнання внеску старої людини у суспільне життя, живий зв'язок у молодим поколінням, можуть значно розширити межі старості, полегшити останній період життя людини.

Відповідно до періодизації розвитку особистості визначають **сензитивні періоди**, тобто оптимально сприятливі відрізки часу для розвитку певних психічних властивостей і процесів (пам'яті, мовлення, мислення тощо.).

1. Від 0 до 1 року – це:

- розвиток сенсорних механізмів (відчуття і сприйняття), перш за все реакція на голос матері і рідних (слухове сприйняття);
- реакція на оточення;
- тактильна чутливість;
- голосові реакції самої дитини;
- акт доторку і утримування (з ним пов'язане виникнення предметного сприйняття).

2. Від 1 до 3 років – це розвиток інтелектуально – пізнавальних процесів, де рухи дітей спрямовані на пізнання предмета. Формується мовлення і дійове мислення.
3. Від 3 до 7 років – це розвиток особистісної сфери психіки, діяльність якої спрямована на:
 - пізнання відносин;
 - спілкування;
 - розуміння естетичних та етичних норм.

Одночасно дії стають обдуманими, зникає імпульсивність, з'являється прагнення керувати своїми вчинками, усвідомлюється своє місце в системі міжособистісних відносин, зароджуються початки самооцінки, виникає потреба в образотворчій діяльності.

У цьому періоді також закладаються перші форми самообслуговуючої праці.

4. Від 7 до 12 років – це інтенсивний інтелектуальний розвиток, що спрямований на пізнання азів наук. Поглиблюються пізнавальні та інтелектуально-пізнавальні процеси, розвивається рефлексія, довільність у діях, самоконтроль, складається внутрішній план дій.

5. Від 12 до 15 років – це розвиток особистісної сфери діяльності, спрямований на піднесення системи відносин. Продовжується інтенсивний розвиток пізнавальних та інтелектуальних процесів. Характерними ознаками цього періоду є:

- високий рівень тривожності, пов'язаний зі статевим дозріванням;
- випередження можливостей домаганнями;
- формування соціальних установок (ставлення до себе, суспільства, людей);
- самопізнання, самовираження, самоутвердження.

6. Від 15 до 17 років – це розвиток пізнавальних та інтелектуально-пізнавальних процесів, спрямований на пізнання професії, самовизначення і мотивації учіння. Інтенсивний емоційний розвиток і розвиток вольових якостей.

3. Вплив спадковості, середовища і виховання на розвиток особистості.

Людина народжується як індивід, як суспільний суб'єкт, із притаманними їй природними задатками і розвивається як особистість у системі суспільних відносин завдяки цілеспрямованому вихованню.

Розвиток людини — процес становлення та формування її особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких провідну роль відіграють цілеспрямоване виховання та навчання.

У процесі розвитку людини з нею відбуваються фізичні та психічні, кількісні та якісні зміни.

До *фізичних змін* належать ріст, розвиток кісткової і м'язової систем, внутрішніх органів, нервової системи тощо

Психічні зміни охоплюють розумовий розвиток, формування психічних рис особистості і набуття соціальних якостей.

Розвиток людини залежить як від зовнішніх впливів, так і від внутрішніх сил.

До *зовнішніх* відносять впливи на індивіда навколишнього природного і соціального середовища та цілеспрямовану діяльність педагогів з формування у дитини рис, необхідних для її участі в житті суспільства — виховання. Ефект зовнішніх впливів залежить від тих *внутрішніх сил* і процесів, які визначають індивідуальне реагування на них кожної людини.

Розвиток людини не зводиться до засвоєння, простого накопичення знань, умінь і навичок. Тому його не слід розглядати лише як кількісне зростання. Адже розвиток полягає передусім у якісних змінах психіки, у переходах від нижчих щаблів до вищих, у формуванні особистості.

Формування особистості — становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку.

Джерелом, внутрішнім змістом розвитку і формування особистості є такі внутрішні й зовнішні суперечності:

- у нервовій системі — між збудженням і гальмуванням;
- в емоційній сфері — між задоволенням і незадоволенням, радістю і горем;
- між спадковими даними і потребами виховання (дитина-інвалід завдяки вихованню досягає вищого рівня розвитку);
- між рівнем розвитку особистості й ідеалом (оскільки ідеал завжди досконаліший за конкретного вихованця, він спонукає особистість до самовдосконалення);
- між потребами особистості та моральним обов'язком (щоб потреба не вийшла за межі суспільних норм, вона «стримується» моральним обов'язком людини);
- між прагненнями особистості та її можливостями (коли індивід прагне досягти певних результатів у навчанні, а рівень його пізнавальних можливостей ще недостатній, йому потрібно посилено працювати над собою).

Розвиток особистості залежить від спадковості, середовища і виховання.

Роль спадковості в розвитку особистості. Найпершим чинником, що впливає на розвиток особистості, є спадковість.

Спадковість — відновлення в нащадків біологічних особливостей батьків.

Від біологічної спадковості залежить як те спільне, що визначає належність індивіда до людського роду загалом, так і те відмінне, що робить людей різними за зовнішнім виглядом і внутрішніми якостями.

Людина як представник свого біологічного виду успадковує передусім тип нервової системи, на базі якої формується тип темпераменту (меланхолійний, флегматичний, сангвінічний, холеричний); деякі безумовні рефлексії (орієнтувальний, оборонний, слиновиділення); конституцію тіла, зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри). До суто фізичних задатків належать і група крові та резус-фактор (особлива речовина, яка міститься у крові й зумовлює сумісність крові матері та плоду чи донора і реципієнта). Батьки можуть передати нащадкам також деякі хвороби — гемофілію, шизофренію, цукровий

діабет, венеричні хвороби. Найнебезпечнішими для фізичного здоров'я дітей є алкоголізм і наркоманія батьків.

Особливу роль у розвитку особистості відіграють власне людські задатки (високоорганізований мозок, задатки до мови, ходіння у вертикальному положенні).

Складною в педагогіці є проблема здібностей у певній галузі. Особливої уваги заслуговує питання про спадковість інтелектуальних здібностей. Результати генетичних досліджень засвідчують, що здорові люди мають задатки до необмеженого духовного розвитку, і підтверджують віру в багаті можливості людського мозку.

На цій підставі у педагогіці і психології розроблено концепцію розвиваючого навчання. Вона ґрунтується на тому, що правильно організоване навчання може і повинно стимулювати розвиток особистості.

Усе ж від природи різні діти мають неоднакові інтелектуальні задатки. Тому, організовуючи навчально-виховний процес у школі, слід здійснювати індивідуальний підхід до кожного учня, тобто впроваджувати диференційоване навчання. Значною мірою ця проблема актуальна й у вузі.

Роль середовища в розвитку особистості. Не менше значення у розвитку і формуванні особистості має вплив на неї навколишнього середовища.

Середовище — сукупність зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і впливають на її розвиток.

Середовище, яке оточує індивіда від його народження до кінця життя, умовно можна поділити на природне середовище і соціальне. Чинниками природного середовища є клімат, рельєф, географічне положення тощо. Соціальне середовище утворюють соціальні групи, які безпосередньо чи опосередковано впливають на людину (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільна установа, двір, товариства однолітків, засоби масової інформації та ін.).

У соціальному середовищі людина *соціалізується* — засвоює соціальний досвід, цінності, норми, установки, активно залучається до системи соціальних зв'язків, самостійно знаходить шляхи найефективнішого самовизначення в суспільстві. При цьому дитина не тільки залежить від середовища, а й сама є активною, діяльною істотою.

Одним із найдієвіших чинників соціалізації є цілеспрямоване виховання. «Головна справа виховання якраз у тому й полягає, — вважає Сергій Рубінштейн, — щоб тисячами ниток пов'язати людину з життям так, щоб з усіх боків перед нею поставали завдання, для неї значущі, для неї привабливі, які вона вважає своїми, до вирішення яких вона залучається. Це важливо тому, що головне джерело моральних негараздів, усіх відхилень у поведінці — це та душевна порожнеча, яка утворюється в людей, коли вони стають байдужими до життя, що їх оточує, відходять убік, відчувають себе в ньому сторонніми спостерігачами, готовими на все махнути рукою, — тоді все їм стає ні до чого».

Особливий вплив на розвиток особистості дитини має домашнє середовище, а також найближче оточення. Саме тут діти опановують уміння спілкуватися, встановлюючи стосунки з найближчими людьми — рідними, ровесниками, сусідами, навчаються жити з людьми і для людей, любити свою націю та

поважати інші народи.

Разом з тим саме в ближньому оточенні діти можуть пізнавати такі патологічні явища суспільного життя, як паління, пияцтво, наркоманія, злочинство, рекет, проституція тощо. Тому з метою профілактики потрібно виховувати в неповнолітніх уміння протистояти таким явищам.

Відчутний вплив на розвиток і формування особистості мають засоби масової інформації (телебачення, радіо, преса) як компоненти соціального оточення. Правильно організована інформація про значущі події, процеси, явища в суспільстві виховує у підростаючого покоління свідоме, відповідальне ставлення до життя, сприяє його духовному збагаченню, формуванню активної життєвої позиції. Разючим є і згубний вплив інформації, яка пропагує різноманітні патологічні, сумнівні цінності, стандарти поведінки, що роз'їдають ще не сформовану свідомість молодшої людини. З огляду на це педагоги повинні допомагати їй правильно оцінювати побачене чи прочитане.

Роль виховання в розвитку особистості. Вирішальну роль у розвитку особистості відіграє процес виховання, що виконує такі функції:

- організація діяльності, в якій розвивається і формується особистість;
- добір змісту навчання і виховання, що спрямовує розвиток і формування особистості у потрібному напрямі;
- усунення впливів, які можуть негативно позначитися на розвитку і формуванні особистості;
- ізолювання особистості від несприятливих для її розвитку та формування умов, які неможливо усунути.

Як цілеспрямована, планомірна діяльність педагогів виховання покликане як розвивати природні задатки, так і формувати особистість, прищеплюючи їй суспільні якості.

Змінити такі фізичні якості, як колір шкіри, очей, волосся, конституцію тіла виховання не здатне, але воно може істотно вплинути на стан здоров'я, зробити дитину, підлітка міцними й витривалими шляхом спеціального тренування і вправ. Виховання не може змінити вроджений тип вищої нервової системи, але здатне внести корективи в силу і динамічність нервових процесів.

Природні задатки можуть розвинути тільки під впливом виховання і залучення людини до відповідного виду діяльності. Виховання визначає вияв і вдосконалення задатків і здібностей: у процесі правильного виховання можна розвинути дуже слабкі задатки, у той час як неправильне виховання гальмує розвиток навіть сильних задатків або зовсім придушує слабкі.

Виховання не лише визначає розвиток, а й постійно спирається на досягнутий рівень розвитку. Проте головне його завдання полягає у випередженні рівня розвитку. Таку ідею висунув Л. Виготський. Водночас він обґрунтував тезу про провідну роль навчання у розвитку особистості, стверджуючи, що програма і методи навчання повинні відповідати не тільки досягнутому дитиною розумовому розвитку, а й «зоні її ближнього розвитку». Згідно з його концепцією існують два рівні розумового розвитку дитини. На першому дитина виконує певні завдання самостійно. Цей етап називають

«рівнем актуального розвитку». Другий рівень — «зона ближнього розвитку», на якому дитина отримує завдання, з яким вона ще не може впоратися самотійно. Тому, пропонуючи способи виконання завдання, пояснюючи прийоми роботи і т. д., дорослий одночасно допомагає дитині виконати завдання і навчає її робити це самотужки. Мета виховання, на думку Л. Виготського, полягає в тому, щоб створити «зону ближнього розвитку», яка б пізніше досягла «рівня актуального розвитку». Отже, формувати особистість здатне таке виховання, що спонукає розвиток, орієнтується на процеси, які ще не дозріли, але перебувають на стадії становлення.

Ефективно розвиває тільки таке виховання, яке вмело включає молоду людину у різні види діяльності, спрямованої на виконання поставлених завдань. Протягом навчання школяр бере участь в ігровій, навчальній, трудовій, художній, спортивній та громадській діяльності, які забезпечують його всебічний розвиток. Однак «тільки та діяльність дає щастя душі, — писав К. Ушинський, — зберігаючи її гідність, яка виходить з неї самої, отже, діяльність улюблена, діяльність вільна; а тому, наскільки потрібно виховувати в душі прагнення до діяльності, настільки ж потрібно виховувати і прагнення до самотійності або свободи: один розвиток без другого, як ми бачимо, не може посуватися вперед». Тому важливою умовою ефективності впливу всіх видів діяльності на розвиток особистості є її активність, яка виявляється у спілкуванні, пізнанні навколишньої дійсності, трудовій активності.

Активність у спілкуванні дає змогу набути морального досвіду, розвиває організаторські здібності. Пізнавальна активність забезпечує інтелектуальний розвиток дитини. Для неї характерна як потреба вирішувати інтелектуальні проблеми, так і вміння творчо застосовувати теоретичні знання в навчальній і практичній діяльності. Трудова активність практично і психологічно готує учня до участі у майбутній трудовій діяльності.

4. Зміст і завдання сучасної освіти, процесів навчання та учіння

Одним із найважливіших завдань дидактики є окреслення відповідно до вимог суспільства змісту освіти, а також забезпечення систематичності і послідовності на всіх рівнях освіти.

Серед головних завдань розбудови вітчизняної системи освіти є постійне збагачення змісту освіти знаннями, оволодіння якими сприяло б усебічному і гармонійному розвитку підростаючого покоління.

Сутність змісту освіти. Зміст освіти покликаний забезпечити передавання, засвоєння підростаючим поколінням досвіду старших поколінь та його подальший розвиток. Цей досвід складається із:

- знань про природу, суспільство, техніку і способи мислення;
- способів діяльності, що втілюються разом зі знаннями в уміннях і навичках особистості, яка засвоїла цей досвід;
- творчої, пошукової діяльності з вирішення нових проблем, які виникають перед суспільством;
- ціннісного ставлення до об'єктів або засобів діяльності людини, до інших людей та світу загалом.

Зміст освіти — система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моральної поведінки, підготовку до суспільного життя.

Розробляючи зміст освіти, передусім зважають на те, щоб він відповідав потребам суспільства щодо формування всебічно розвиненої особистості. Навчальний матеріал, який включають до змісту освіти, повинен мати високу наукову і практичну значущість. При цьому слід враховувати реальні можливості процесу навчання (закономірності, принципи, методи, організаційні форми, рівень загального розвитку учнів, стан навчально-методичної і матеріальної бази) і забезпечувати соціально детерміновану єдність усіх навчальних предметів.

Процес навчання.

Процес навчання за своєю сутністю є рухом шляхом пізнання від незнання до знання, від неповного повнішого, ширшого і точнішого знання. У процесі навчання формуються пізнавальні, практичні вміння і навички, відбувається розвиток і виховання учнів та студентів.

Навчання — цілеспрямована взаємодія вчителя та учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння й навички.

Процес навчання є формою пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння досвідом людства, взаємодією викладача й учня чи студента.

Поняття «навчальний процес» охоплює всі компоненти навчання: **викладача**, форми, методи і засоби навчання, які він використовує; учня, який працює під керівництвом учителя на **уроці та** самостійно вдома; забезпечення навчального **процесу** і наочністю й технічними засобами.

Він є активною взаємодією між учителем і учнем, і складається з двох взаємопов'язаних процесів викладання й учіння.

Викладання — діяльність викладача в процесі навчання, під час якої він ставить перед учнями (студентами) пізнавальні завдання, повідомляє нові знання, організує спостереження, лабораторні і практичні заняття, керує їх самостійною роботою, перевіряє якість знань, умінь і навичок.

Результативність його залежить як від умінь і старань педагога, так і від старань учня, студента щодо засвоєння знань, тобто від ефективності учіння.

Учіння — цілеспрямований процес засвоєння учнями (студентами) знань, оволодіння вміннями і навичками.

У широкому значенні учіння є оволодінням суспільним досвідом з метою його використання в житті. Вчитель може навчати безпосередньо або опосередковано (через систему завдань).

Структурно процес навчання утворюють такі компоненти:

—цільовий — формування мети вивчення матеріалу на уроці, навчального предмета та освітньої мети навчального закладу;

—стимулюючо-мотиваційний — спонукування учнів (студентів) до активної пізнавальної діяльності, формування в них відповідної мотивації;

—змістовий — оптимальний підбір предметів навчального плану, змістовність навчальних програм і підручників, а також продуманість змісту кожного заняття;

—операційно-дієвий — підбір прийомів, методів, форм і засобів навчання;

—контрольно-регулюючий — контроль за засвоєнням знань, сформованістю умінь та навичок;

—оцінно-результативний — виявлення рівня знань, умінь і навичок кожного учня (студента), причин неуспішності і їх усунення.

Реалізація кожного компонента і їх сукупності передбачає свідому, цілеспрямовану взаємодію викладача і учня (студента).

Лекція 3

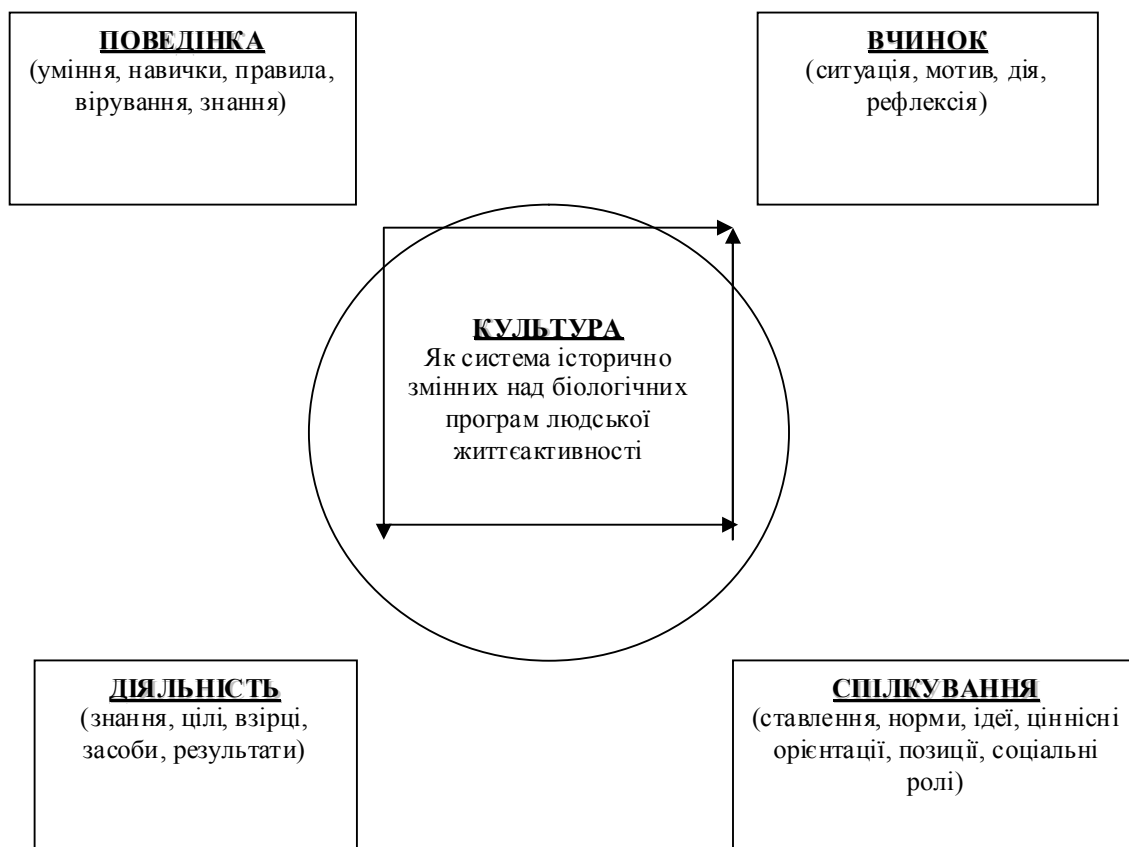
Тема 3. Соціокультурне середовище особистості.

План

1. Спілкування, діяльність, поведінка і вчинки як основні носії культури.
2. Сенс життя, життєвий шлях і вчинки особистості.
3. Ментальність та менталітет нації.
4. Поняття екзистенційної кризи, вакууму.
5. Кодекс цінностей сучасного виховання в Україні.
6. Ціннісні засади української родини.

1. Спілкування, діяльність, поведінка і вчинки як основні носії культури

КУЛЬТУРА – система історично змінних надбіологічних програм людської життєактивності, яка утверджує цінність і самоцінність людської індивідуальності. **„МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КВАДРАТ” ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ – НОСІВ КУЛЬТУРИ – ПРОГРАМИ ПОВЕДІНКИ, ДІЯЛЬНОСТІ, СПІЛКУВАННЯ І ВЧИНЕННЯ.**

ПОВЕДІНКА – 1) система внутрішньо взаємопов'язаних дій, які здійснюються будь-яким складним (за організацією) об'єктом; ця система підкорена логіці і спрямована на реалізацію тієї чи іншої функції, притаманної даному об'єкту: збереження і розвиток життя індивіда, ліквідацію їхнього недостатку, досягнення певної мети; 2) одна із надбіологічних, історично

розвиткових і ситуативно зумовлених, програм життєактивності, що забезпечує відтворення і зміну соціального життя в усіх його основних змістових і формальних виявах, регулюється суспільними нормами моралі і права та знаходить конкретне утілення в проступках (асоціальна поведінка) або вчинках (здебільшого гуманна, соціально і внутрішньо конструктивна поведінка). **КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ** – сукупність форм повсякденної поведінки людини (в праці, в побуті, в спілкуванні з іншими людьми), де знаходять зовнішнє вираження моральні та естетичні норми цієї поведінки. Культура поведінки розкриває, яким чином здійснюються в поведінці вимоги моральності, який зовнішній образ поведінки людини, в якій мірі органічно, природно, невимушено ці норми злились із способом життя, стали повсякденними життєвими правилами.

Діяльність – це активність людини, спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей, пов'язаних із задоволенням її потреб та інтересів, на виконання вимог до неї зі сторони суспільства і держави.

СПІЛКУВАННЯ – складний, багатогранний процес встановлення і розвитку контактів між людьми, спричинений потребами спільної діяльності. Він включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

ВЧИНОК – 1) дія, що розглядається з точки зору єдності мотиву та наслідків, намірів та справ, цілей та засобів, котра, за В.А.Роменцем, є найсуттєвішим, найглибиннішим осередком психічного в широкому розумінні цього слова, що знімає в собі і суб'єктне, і суб'єктивне в їх різноманітних формах прояву людського в людині; 2) “буття-подія”, процес, що скеровується і переживається суб'єктом як автором і її учасником, котрий несе повну відповідальність за її наслідки (за М.М. Бахтіним); 3) всезагальний філософсько-психологічний принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношеннях.

2. Сенс життя, життєвий шлях і вчинки особистості

СЕНС ЖИТТЯ – сутнісний, фундаментальний *атрибут суб'єкта життя*, що свідомо та цілеспрямовано вибудовує свій життєвий шлях і розгортає власне покликання та призначення.

Сенс людського життя - це психологічна проблема, що є однією з найважливіших у психології, філософії, світогляді взагалі. Цю проблему можна сформулювати таким чином: чи варте життя того, щоб його прожити?

Які дії людини породжувалися вирішенням питання, наприклад, про істинність Птолемеєвої чи Копернікової систем, тобто проблеми про те, що навколо чого крутиться: Сонце навколо Землі чи навпаки? Люди погоджувалися або не погоджувалися з одержаними висновками, іноді використовували набуті знання у професійній діяльності й усе. А що може вчинити людина, якщо твердо вирішить, що її життя ні тепер, ні в майбутньому не має сенсу? Вона може позбавити себе життя. Отже, критерієм важливості проблеми сенсу життя є саме життя людини, мільйони (можливо мільярди впродовж людської історії, хто знає?) самогубців довели серйозність названої

проблеми.

Психолог мусить уміти допомогти людині, яка розмірковує про сенс свого буття, відвернути її від крайніх рішень, а тому повинен особливо добре засвоїти психологічну сутність названої проблеми.

Відтоді як підліток чи юнак починає замислюватися над життям, він усвідомлює, що навколо багато безсенсових речей. З етичного погляду, позбавляє життя сенсу смерть. Вона перетворює життя на незбагненну та каральну для людини загадку. Зі смертю не хоче змиритися наша душа, про це добре знають ті, у кого померли особливо близькі та дорогі їм люди. Смерть робить життя якимось ошуканством, злим жартом, нікому не потрібною суетою. Справді, навіщо щось творити, чогось досягати, прагнути, боротися за якісь ідеали, народжувати та виховувати дітей, якщо все це тлінне, тимчасове, на все чигає смерть. «Що ми тут? — тимчасові. Землею є й у землю підеш», — писав *Г.Цамблак* іще на початку XV ст.

Життя є замкнене у собі коло: народження, зростання, породження нового покоління, старіння та смерть. Нове покоління проходить той самий шлях, лишаючи за собою інше, нове покоління і так до безкінечності. Смерть індивіда існує нібито для утвердження роду. Але у такому випадку життя роду є ланцюг смертей. Отже, життя є замкнене у собі коло, прагнення, яке не досягає мети, а тому з необхідністю повертається до свого витoku та повторюється знову і знову. Це розуміння абсурдності буття переживається кожною особистістю зокрема, тому стає психологічною проблемою.

Особистість впевнюється, що крім кругообігу, нічого не існує у цьому світі. Недаремно коло є символом релігійного та філософського песимізму: *Геракліт* писав про вічний кругообіг речовин у природі, *Ф.Ніцше* — про вічне повернення. Отож, у Космосі можна віднайти лише безкінечний кругообіг та безсилля мислячого духу вирватися з нього. Цю думку геніально висловив *Ф.Достоевський* словами «чорта» в романі «Брати Карамазови»: «Думаєш все про теперішню землю, — говорить «чорт» Івану Карамазову. — Але ж теперішня земля, можливо, сама мільйон разів повторювалася; ну, відживала, тріскалася, розсипалася, розкладалася на складові частини; знову вода, яже бе над твердю; потім знову комета, знову сонце, знову із сонця земля; адже цей розвиток, можливо, безкінечно повторювався, і все в одній і тій же формі, знайомій до цяточки. Нудьга найдикіша». Такий же безкінечний кругообіг на рівні біологічному.

Цікавий образ безсенсового біологічного кругообігу подав *Є.Трубецький*. Кожний з нас, писав він, бачив оголені дерева влітку зі з'їденим листям. То є робота гусениць. Весною вони лупляться з яєць, закладених у підніжжя дерев і піднімаються вгору поїдати листя. Потім, коли дерева оголені, вони перетворюються на лялечок, потім — на білих метеликів. Метелики, літаючи над землею, переживають один-єдиний радісний момент кохання, щоб потім померти у жорстоких муках під час кладки яєць, які накриваються на зиму, ніби шубою, тілом метелика. Потім знову весною з яєць лупляться черв'яки, знову повзуть, їдять, окрилюються, люблять та помирають. Лялечки, метелики, черв'яки, лялечки, метелики, черв'яки, і так до безкінечності. Ось онаочнення

життєвого кола, у межах якого в тій чи іншій формі крутиться на землі всяке життя.

Отже, всяке життя є колом. Життя хлібороба, який сіє, жне і знову сіє, безкінця уподібнюється колу року, життя робітника — конвеєру, чиновника — круговороту державної машини. У цьому круговороті людина перетворюється на гвинтик невідомо для чого працюючої машини.

Але кожна людина не просто живе, вона бореться з собі подібними за існування. Живий організм живе лише тому, що поїдає інший. Отож, бореться, щоб вижити, а виживши, починає боротися з іншим. Мисляча людина бачить повсюди постійний перехід мети (життя) в засіб (боротьбу), та навпаки, Безглузда безкінечність такого перетворення свідчить проте, що людина невисоко піднялася над біологічним кругообігом. Йому, кругообігу, діяльність духу підкоряється з такою ж необхідністю, як і діяльність тіла. Окреме життя в цьому кругообігу не має сенсу, є велике Даремно.

Життєвий шлях людини

Послідовність фаз життєвого шляху становить його часову структуру. Кожна фаза — якісно новий рівень розвитку особистості. Вона ускладнюється багатовимірністю життєвого шляху, переплетенням у ньому багатьох ліній розвитку, кожна з яких має свою історію.

Щоб зрозуміти значення якого-небудь періоду життя, треба порівняти його з цілісною структурою життєвого циклу, врахувати найближчі і найвіддаленіші, найглибші його наслідки для розвитку особистості. Особливість людського життя — в історичній природі людини, яку розуміють як включеність індивідуального життя в історичний процес. Долаючи життєвий шлях, людина розвивається як особистість і суб'єкт діяльності, а разом з тим як індивідуальність.

Сукупність таких «вимірів» становить просторову структуру життєвого шляху. Серед безлічі концепцій життєвого шляху виділимо три, що найбільш повно відбивають процес розвитку людини:

Життєвий шлях — самоздійснення людини (Ш. Бюлер);

Мотиваційні регулятори життєвого шляху людини (С. Л. Рубінштейн);

Сенситивні періоди в житті людини і їхні коди — числа Фібоначчі.

Шарлотта Бюлер встановила закономірності («регулярності») у зміні фаз життя, у зміні домінуючих тенденцій (мотивацій), у зміні обсягу життєвої активності залежно від віку, її дослідження стоять осторонь в історії психології, хоча викликали резонанс у науці.

Рушійною силою розвитку, за Ш. Бюлер, є природжене прагнення людини до *самоздійснення або самовиконання* — всебічної реалізації «самої себе». Самоздійснення — підсумок життєвого шляху, коли цінності і прагнення людини усвідомлено або неусвідомлено дістали адекватну реалізацію.

Самоздійснення досягається за умови цілеспрямованого життя, завдяки творчості, творенню. Поняття самоздійснення близьке за змістом до поняття самореалізації або самоактуалізації — у екзистенціалістів. Але самореалізація є лише моментом самоздійснення.

Самоздійснення тлумачиться як результат і як процес, що для кожного віку

має свої особливості:

- 1) гарне самопочуття (0—1,5 року);
- 2) переживання завершення дитинства (12—18 років);
- 3) самореалізація (25 (30) — 45 (50) років);
- 4) самозавершеність (65 (70) — 80 (85) років).

Повнота, ступінь здійсненості себе залежить від спроможності індивіда ставити мету, адекватну його внутрішній суті, собі самому. Така спроможність називається самовизначенням. Чим зрозуміліше людині її покликання, тобто чим більш чітко виражене самовизначення, тим повніше самоздійснення. Становлення цільових структур є вихідним в індивідуальному розвитку і його можна досягнути, вивчаючи його основні закономірності і зміну життєвої мети особистості.

Усвідомлення життєвої мети — умова збереження психічного здоров'я особистості. Це необхідно тому, що причиною неврозів є не стільки сексуальні проблеми (як це видається З. Фрейду) або почуття неповноцінності (за Адлером), скільки недостатність спрямування, самовизначення. Поява життєвої мети призводить до інтеграції особистості.

Для обґрунтування своєї концепції самоздійснення через самовизначення Ш. Бюлер застосовує теорію систем Л. Берталанфі, особливо його ідею про властиву живим системам тенденцію до підвищення напруження, необхідного для активного подолання середовища. Адже біологічні процеси, спрямовані на *підвищення напруження* у відкритій системі «особистість», дають енергію для досягнення самоздійснення.

Концепція спонтанної активності психофізичного організму суперечить фрейдівському розумінню чинників, що спрямовують поведінку людини як прагнення зменшити напруження.

Вивчивши сотні біографій різних людей, представників різноманітних соціальних класів і груп — бізнесменів, робітників, фермерів, інтелігентів, військових та ін., Ш. Бюлер висунула концепцію про фази життєвого шляху людини.

Поняття фази вказує на зміну напрямку розвитку, на його перервність. Вивчалися в біографіях три аспекти:

- 1) зовнішній, об'єктивний хід подій життя;
- 2) історія творчої діяльності людини;
- 3) вікові зміни у внутрішньому світі особистості, особливо у ставленні людини до власного життя.

Концепція розглядає життєвий шлях людини як процес, що складається з п'яти фаз. Сенс життєвого циклу людини полягає ось у чому. Фази життя мають в основі розвитку *цільові структури особистості* - самовизначення.

Усього дослідниця виявила і описала п'ять фаз життя.

Перша фаза (вік 16-20 років) - період, що передує самовизначенню. Він характеризується відсутністю в індивіда власної родини і професійної діяльності, тому виноситься за межі життєвого шляху.

У другій фазі (з 16—20 до 25—30 років) — *період спроб*. Людина пробує себе в різних видах діяльності, заводить знайомства, із представниками

протилежної статі, шукає супутника життя.

Багато спроб і помилок вказують на функціонування мотивації самовизначення, що спочатку має випереджувальний, дифузний характер. Тому особливістю внутрішнього світу молодої людини є надії - прогнозування можливих шляхів подальшого життя.

Вибір життєвих цілей і шляхів в юнацькому віці нерідко призводить до розгубленості, невпевненості в собі і в той же час зумовлює прагнення людини братися до значних справ і звершень.

Третя фаза (від 25—30 до 45—50 років) — *це пора зрілості*. Вона настає в той період, коли людина знаходить своє покликання або просто постійне заняття, коли вона має вже власну родину.

Періоду зрілості людини властиві:

- 1)реальні сподівання від життя;
- 2)твереза оцінка власних можливостей;
- 3)суб'єктивне бачення цього віку як апогею життя.

У період зрілості відбувається специфікація самовизначення — людина визначає конкретну життєву мету і має деякі реальні результати, впевнено просувається до свого бажаного самовизначення. У 40 років усталюється самооцінка особистості, яка є результатом життєвого шляху в цілому, життя як процесу вирішення завдань. Тобто підбиваються перші підсумки життя і дається оцінка власних досягнень.

Четверта фаза (від 45—50 до 65—70 років) — *фаза старіння людини*. У цій фазі вона завершує професійну діяльність, її родину покидають дорослі діти. Для людини настає «тяжкий» вік душевної кризи внаслідок біологічного зів'язнення, втрати репродуктивної здатності, скорочення часу подальшого життя.

У людей, які старіють, посилюється схильність до мрій, самотності, спогадів. Наприкінці цього періоду завершується шлях до самоздійснення, зникає і самовизначення, відбувається порушення мети життя, життєвої перспективи.

У п'ятій фазі (від 65-70 років до смерті) - *старість* - більшість людей залишає професійну діяльність і замінює її хобі.

Послаблюються і сходять нанівець усі соціальні зв'язки. Внутрішній світ стариків звернений до минулого, в ньому переважають тривога, передчуття близького кінця і бажання спокою. Людина в цьому віці животіє, безцільно існує. Тому п'ята фаза не зараховується до життєвого шляху.

Розуміння п'ятої фази життя як пасивного очікування смерті суперечить фактам активної і творчої старості.

Фази життя Ш. Бюлер пояснює, користуючись поняттям *типу розвитку*.

«Вітальний» чинник детермінується внутрішніми особливостями особистості. Пік творчих досягнень збігається з біологічним оптимумом, тобто тип розвитку визначається домінуванням біологічного чинника.

«Ментальний» чинник детермінує інший тип розвитку - психологічний і характеризується тим, що творча активність людини досягає апогею і стабілізується на високому рівні наприкінці біологічного оптимуму або в

період зів'янення організму.

Детермінанта життєвого шляху людини зосереджена у внутрішній духовній сутності людини. А саморозвиток духовного єства приводить до розгортання фаз життя, до самоздійснення іманентних потенційних можливостей людини.

Отже, концепція виходить з природжених властивостей людини до самовизначення і прагнення до самоздійснення, що становлять основні рушійні сили розвитку особистості. А життєвий шлях значною мірою представляється результатом саморозвитку духу.

Життєвий шлях має просторово-часову структуру. Він складається з вікових і індивідуальних фаз, що визначаються за багатьма параметрами життя.

ВЧИНОК – 1) дія, що розглядається з точки зору єдності мотиву та наслідків, намірів та справ, цілей та засобів, котра, за В.А.Роменцем, є найсуттєвішим, найглибиннішим осередком психічного в широкому розумінні цього слова, що знімає в собі і суб'єктне, і суб'єктивне в їх різноманітних формах прояву людського в людині; 2) “буття-подія”, процес, що скеровується і переживається суб'єктом як автором і її учасником, котрий несе повну відповідальність за її наслідки (за М.М. Бахтіним); 3) всезагальний філософсько-психологічний принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношеннях.

Проблема людини й світу полягає у вчинку людини, який або прикрашає його, або спотворює. Прикрашати світ вчинком - означає робити його людянішим, добрішим, чутливішим. Спотворити – значить додати у ньому жорстокості, лицемірства, тривоги.

Умови життя людини зумовлюють ситуації, в яких проявляється і здійснюється вчинок. Це *ситуативний* компонент. Кожна ситуація, яка в собі утримує і протиріччя, і здійснення, створює мотивацію вчинку. Це – мотиваційний компонент. Нарешті, прагнення до самовияву зумовлює *дійовий* компонент вчинку, а на зміну йому настає *післядійовий*, який можна характеризувати як самопізнання.

Вчинок людиною здійснюється у пізнавальному та практичному ставленні до світу.

Пізнавальне ставлення до світу здійснюється на рівні індивіда та на рівні особистості. Індивід, пізнаючи світ, формує власний світогляд, а особистість розвиває позицію, власну “філософію”, щоб у такий спосіб проникнути в сутність буття й теоретично обґрунтувати його.

Практичне ставлення до світу індивід виявляє у діяльності: особистість на основі власної філософії здійснює акти самореалізації, які можна кваліфікувати як творчість. Особистість поєднує в собі і теоретичне, і практичне ставлення до світу, шукає сенс життя, перетворює ситуацію власною боротьбою, яка необхідність змінює на свободу.

Індивід практично пристосовується до обставин життя, він є відбитком ситуації й діє за необхідністю.

Проблема співвідношення біологічного й соціального в людині - безкінечна. Це співвідношення змінне на користь соціального в тій мірі, в якій людина творить саму себе у світі. Проте таке співвідношення існуватиме

завжди, і ніколи його не можна буде звести тільки до соціального, тим більше – до біологічного. Можна також сказати, що відповідь на це запитання давно дала Біблія. В ній сказано, що людина створена “по образу і подобию” Божому. А це означає, що людина має право наближатися і своїм життям може наблизитися як завгодно близько до Бога, ніколи не переступивши межу, за якою починається небесна досконалість. Тобто вона завжди відходитиме від своєї біології, не маючи можливості остаточно позбутися її.

Найбільш яскравий спосіб вираження людської діяльності — вчинок з усім багатством його суспільно-особистісної суперечливості,— з одного боку, включає до свого змісту особливості історичного рівня культури людини, з іншого — сам визначає цю культуру, будучи виявом суб'єкта історичної діяльності.

Якщо в минулих історичних епохах можна простежити найтісніший зв'язок вчинку з міфологією, релігією, філософією, мистецтвом та іншими ідеологічними формами суспільного життя людини, то в ХІХ, а особливо у ХХ ст. вчинок об'єктивно пов'язується насамперед із науково-технічним прогресом. Революціонізуючий вплив науки і техніки на життя суспільства вирішальним чином визначає світогляд людини, її пізнавальні, естетичні та моральні відношення до дійсності, а через те і спосіб її суспільної поведінки. Не менш глибоким є вплив вчинку на науково-технічні досягнення людини. Вчинок стимулює і підкорює собі ці досягнення, включає їх у свою психосоціальну структуру.

У сучасних працях із психології та філософії проблема людської діяльності, її творчого, вчинкового характеру набуває першорядного значення. Зокрема, *С. Л. Рубінштейн* пропонує включити в онтологію людини дію, працю, саму людину, що творить, як необхідну та істотну ланку. В такому тлумаченні людина виступає як істота, яка реалізує свою сутність в об'єктивних продуктах своєї творчості та усвідомлює себе через них. Специфіка людського способу існування визначається далі мірою зв'язку самовизначення та визначення з боку іншого (умови, обставини), характером самовизначення у зв'язку з наявністю у людини свідомих дій. Так виникають кардинальні питання про місце іншої людини в людській діяльності, причому інша людина береться тільки як спосіб, знаряддя або як моральна мета «моєї» діяльності. Виникає також питання про можливість усвідомлення безпосередніх результатів і непрямих наслідків будь-якої людської діяльності, вчинку, а також усвідомлення мотивації, детермінації людської поведінки, системи значень або цінностей. Велика кількість понять, представлених у *С. Л. Рубінштейна*, свідчить про істотні ознаки вчинку. На жаль, теоретично вони ще не упорядковані і виступають на передньому краї психологічної науки. Реалізація загальної теорії психіки передбачає визначення вчинкової дії та післядії як всезагального комунікативно-творчого акту, що здійснюється між людиною і світом. Виникає перше завдання: розкрити відношення людина— вчинок— світ, в якому вчинок не просто опосередковуюча ланка, а всеохоплюючий зріз буття, де в певному розумінні і людина, і світ постають як діалектичні моменти.

Сучасна психологія, конкретизуючи поняття «людина», має на увазі

насамперед особистість. Російський термін «личность», маючи в собі старослов'янський корінь, повертає нас до слова «лик». «Личность» надає «лику» субстанції. «Зріз» і є цей «лик» — самовияв субстанції, матеріального і духовного світу. Тоді протилежний терміну «личность» буде термін не «світ», а близький за своїм значенням до «субстанції». «Личность» передбачає «лик» матеріального світу, матерія в собі «безлика».

Виникає друге завдання: показати вчинок у зв'язку з його науково-технічною оснащеністю. Остання не є зовнішнім аксесуаром вчинку, а його суттєвою історико-культурною визначеністю.

Вчинок є основною ланкою, осередком будь-якої форми людської діяльності, і не тільки моральної. Він виражає будь-яке відношення між особистістю і матеріальним світом. Це відношення можна правильно зрозуміти, коли зміст поняття «особистість» включить в себе те, що вже олюднене, освоєне, набуто людською індивідуальністю — знання, уявлення, усвідомлені закони. «Великий світ», включаючи свою особистісну визначеність, є світ не освоєний і протистоїть своєю таємницею особистості й передчувається за світом освоєним. Наявність великого, довершеного в собі світу передчувається в уявленнях особистості, в суперечливості пізнання, в осягненні прогалін знання, в естетичному сприйманні досконалих і спотворених форм. Ось чому свідомість особистості переступає власні межі і спрямовується до «світу великого». Це можна розглядати як духовний розвиток самої людини, як розкриття «великого світу», який пізнає себе через особистість. Це можна розглядати як духовне становлення самої людини, як саморозкриття «великого світу», як всезагальний вчинок, у відношенні до якого і людина, і сам «великий світ» виявляються у певному розумінні залежними феноменами.

Вчинок — це спосіб особистісного існування в світі. Все, що існує в людині і в олюдненому світі, є вчинковим процесом і його результатом. У цьому вузловому осередку буття виявляється активна творча взаємодія людини і світу. Вчинок формує і виявляє найістотніші сили особистості, як і самого «великого світу». Як єдино можливий ключ, він відкриває таємницю світу у формі практичного, технічного, наукового, художнього, соціально-політичного тощо освоєння. Ось чому вчинок слід розглядати як всезагальний філософський принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношеннях.

Форми прояву вчинкової активності:

- *подолання залежності від ситуації* (шляхом перетворення своїх внутрішніх позицій, або унесенням змін у саму ситуацію, перетворення її у напрямі, що дає змогу отримати бажані свободу і незалежність);
- *мотивація саморозвитку* (актуалізує відповідну потребу й трансформується суб'єктом у певну мету);
- *вчинкове підпорядкування процесу творення засобів меті діяльності* (якщо визначення мети є для суб'єкта певною мірою "вчинком свободи волі", то вибір засобів є вчинком обов'язку: засіб з необхідністю має бути підпорядкований меті);

- *вчинок, що дає змогу суб'єкту перейти від наміру до дії* (щоб виконати прийняте рішення і діяти відповідно до мети, послідовно і вправно використовуючи обрані засоби, долаючи опір реальності, суб'єкту потрібна нерідко вся сила його духу, волі й енергії);
- *практична дія у вчинковому виконанні* (дія, втягнута в реальний світ, має багатший зміст, ніж мотивація, що переважає дію своїм ідеальним світом);
- *оцінка результатів суб'єктом своєї активності з точки зору кількісних, якісних та смислових критеріїв* (в плані осмислення результатів і способів здійснення своїх учинків формулюється смисл життя, визначається доля, оцінюється життєвий шлях людини. Критерії самооцінювання мають бути вироблені власними силами і творчо використовуватися стосовно кожного вчинкового прояву).
- *ефект післядії* (кожний здійснений учинок створює якісно нову ситуацію життєдіяльності індивіда, висуває нову проблему, розв'язання якої стає можливим лише у контексті саморозвитку психіки її суб'єктом. Саме ефектом післядії кожний учинок включається у перманентний процес самозбагачення людини результатами власної вчинкової активності).

Реально-практичну структуру вчинку складають наступні компоненти:

1. **ситуативний** – своєрідне поєднання зовнішніх та внутрішніх умов, що спричиняють певну форму активності особистості – вчинкової активності (сукупність соціальних, індивідуальних, культурно-історичних умов, обставин, подій);
2. **мотиваційний** – своєрідно властиве особистості первинне усвідомлення збуджуючого, спонукаю чого характеру ситуації, що приводить до актуалізації певних мотивів учинкової активності, до їх протиставлення чи поєднання (мотиви, спонуки, потяги, бажання, устремління до комунікації зі світом);
3. **дійовий** – весь комплекс реально-практичних дій особистості, спрямованих на прийняття нею рішення щодо морального змісту актуальної ситуації та на реалізацію прийнятого рішення ;
4. **післядійовий (рефлексивний)** – комплекс пізнавально-перетворюючих дій особистості, спрямованих на вторинне, постдійове усвідомлення змісту здійснених нею вчинкових дій, на усвідомлення результатів її вчинкового діяння, на оцінювання, осмислення їх.

3. Ментальність та менталітет нації

Ментальність – це колективне несвідоме, явище критичного осмислення, неререфлексоване етнічним загалом, який здебільшого вчинково діє й соціально утверджується за звичками, канонізованими віруваннями; притаманний даній нації варіант світосприймання, поведінки, який реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі.

Менталітет – це духовна основа людини, він включає в себе її суспільну самосвідомість і є засобом практично-духовного засвоєння світу. Він містить у собі не тільки суму знань про навколишню дійсність у цілому, а є істотною стороною самосвідомості і - найголовніше - внутрішньою основою продуктивної діяльності людини.

З цієї точки зору сфера менталітету є конкретною картиною світу. Вона зумовлена у своєму змісті і формі історичним рівнем розвинутої практики пізнання, але в той же час сфера менталітету не зводиться до цієї картини світу.

Сфера менталітету формується як відповідь на істотні питання практичної самосвідомості людини: про природу і сенс людського буття, про місце людини в житті, про дійсні мету і засоби діяльності, про те, чим вона керуватиметься при досягненні життєвих цілей.

У найбільш узагальненому вигляді внутрішня самовизначеність людини утворюється тоді, коли будуть отримані відповіді на три запитання:

а) що я можу знати?;

б) що я повинен робити?;

в) на що я повинен орієнтуватися, на що можу сподіватися?

Людський менталітет можна зрозуміти і спеціально формувати, коли його розглядати як засіб відображення змістів «не-Я» в системі: «несвідоме — підсвідоме — свідоме — надсвідоме».

При цьому слід урахувувати, що увесь зміст відображеного має однакову повноту відтворення у свідомості людини.

Менталітет — за своєю природою суспільне явище, він виникає і розвивається як компонент практичної діяльності: в ній з'являється і в ній розвивається, оскільки є моментом взаємодії між людиною і предметним світом. Він спрямований на предметно-практичну діяльність, як і свідомість - на буття людини.

Менталітет – результат культурного розвитку нації, етносу, групи чи особистості на терені сучасної цивілізації і водночас глибинне джерело розвитку культури як системи історично розвиткових надбіологічних програм життєактивності, що диференціюються на 4 складові (поведінку, діяльність, спілкування і вчинок) залежно від того, який соціальний досвід вони зберігають (від покоління до покоління), транслюють, забезпечуючи зміни та відтворення соціального життя в усіх його основних проявах.

Український менталітет характеризується наступними системотворчими ознаками (за Х.Василькевич, А.Фурманом):

- **інтроверсивністю** вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- **кордоцентричністю**, яка проявляється в сентименталізмі, чутливості, любові до природи, емпатії, культуротворчості, яскравій обрядовості, пісенному фольклорі, естетизмі народного життя;
- **анархічним індивідуалізмом**, прояви якого спостерігаємо в різних формах партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, де бракує ясних цілей, достойної стійкості, організації, витривалості, дисципліни;
- **емоційністю** національної культури, котра виявляється в: нетрадиційній логіці образів і почуттів, котрі виводяться з досвіду здорового глузду; відносності правди і неправди, розмитості норм, законів, етичних принципів; схильності навіювати іншим культурам і суспільствам навіювати свої емоції і почуття; підвищеній рефлексивності, низькому рівні розвитку соціального інтелекту; високорозвиненим альтруїзмом; неагресивності та правовій лояльності.
- тяжіння до **морального буття**.
- **Раціональністю** соціальної психіки, котра вказує на те, що український загальний зорієнтований на сприйняття будь-чого у деталях, піддаючи все по елементному і незавершеному аналізу, сприймає навколишній світ як диференційований взаємо спричинений смисловий простір, неспроможний швидко перебудуватися і змінити поведінкові, діяльнісні чи цілепокладальні установки.
- **інтернальністю** українського соціуму з переважанням емоційної складової, котра породжує його внутрішній конфлікт, дистресові та невротичні стани і характеризується: чергуванням сильних і слабких сторін спільноти, її зрілістю й водночас обмеженою самостійністю, відповідальністю і сумнівною послідовністю, народною мудрістю і низьким соціальним компонентом, свободолуби вістю, неприйняттям насильства над собою й разом з тим невдоволеністю життям.

екзекутивністю (жіночністю) українського соціального загалу, котра характеризується наявністю таких ознак: помірність у діях, реальна перевага споживання над творенням; пізнання дійсності засобами рефлексивного мислення, уявлення і вражень; переважання слухняності, сумлінності, романтичності над самодостатністю розсудливістю; помітна трагедійність, страж дальність і моральність життєвого процесу, в центрі якого перебуває жінка-мати; персоніфікація рідної землі (образ Неньки-України, матері-природи); внутрішня конфліктність, слабкість соціального характеру.

Українці, як і інші народи, наділені **соціальною психікою**, що є субстанцією життя соціуму, котра передається від покоління до покоління у вигляді продукту наслідування історії і культури суспільства, вміщуючи географічні, кліматичні і ландшафтні умови життя людей, які заселяли колись і заселяють нині дану територію (за О. Донченко).

5. Кодекс цінностей сучасного виховання в Україні

Систему цінностей поділяють на абсолютно вічні, національні, громадянські, сімейні та цінності особистого життя.

Абсолютно вічні цінності. Мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і є загальнолюдськими (добро, правда, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість та ін.).

Національні цінності. Є значущими для одного народу, їх не завжди поділяють інші етноси. Наприклад, почуття націоналізму зрозуміле і близьке здебільшого поневоленим народам і менш відоме тим, які ніколи не втрачали своєї незалежності. До цієї групи цінностей відносять поняття «патріотизм», «почуття національної гідності», «історична пам'ять» тощо.

Громадянські цінності. Ґрунтуються на визнанні гідності людини. Властиві демократичним суспільствам. Вони стосуються прав і свобод людини, обов'язків перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо. **Громадянські цінності** - це прагнення до соціальної гармонії, обстоювання соціальної і міжетнічної справедливості, культура соціальних і політичних стосунків, пошана до закону, рівність громадян перед законом, самовідповідальність людини, права людини (на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, рівність можливості тощо), недоторканність особи, право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, проведення зборів, на самовияв тощо, готовність до захисту індивідуальних прав і свобод інших людей, пошана до національно-культурних цінностей інших народів, повага до демократичних виборів і демократично обраної влади, толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям (за О. Вишневським).

Сімейні цінності. Охоплюють моральні основи життя сім'ї, стосунків поколінь, подружньої вірності (піклування про дітей, пам'ять про предків тощо). **Цінності сімейного життя** - це подружня вірність, піклування про дітей, батьків і старших членів родини, пошана до предків, догляд за їхніми могилами, взаємна любов батьків злагода та довіра між членами родини, гармонія стосунків поколінь у родині, демократизм відносин, повага до прав дитини і старших, відповідальність за інших членів сім'ї, допомога слабшим членам сім'ї, гармонія батьківського і материнського впливу у вихованні дітей, спільність духовних інтересів.

Цінності особистого життя. Мають значення щонайперше для певної особистості, визначають риси її характеру, поведінку й господарський успіх, стиль приватного життя та ін.

Великі можливості для формування національної самосвідомості закладено в неписаних законах лицарської честі, що передбачають:

- виховання любові до батьків, рідної мови; вірності в коханні, дружбі, побратимстві; шанобливого ставлення до Батьківщини;
- готовність захищати слабших, турбуватися про молодших;
- шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі;
- непохитну вірність ідеям, принципам народної моралі й духовності;
- відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу,

держави;

— турботу про розвиток народних традицій, звичаїв, обрядів, бережливе ставлення до рідної природи;

— прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів;

— цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму.

Добрим порадиником у військово-патріотичному вихованні може слугувати і кодекс лицарських звитяг: готовність боротися за волю, віру, честь і славу України; нехтування небезпекою, коли справа стосується життя друзів, побратимів, Матері-України; прагнення боронити рідний край від завойовників, героїзм, подвижництво в праці й бою.

Цінностями особистого життя українського народу є: орієнтація на пріоритет духовних цінностей, внутрішня свобода, особиста гідність, воля (самоконтроль, самодисципліна тощо), мудрість, розум, здоровий глузд, мужність, рішучість, героїзм, лагідність, доброзичливість, правдивість, поміркованість (в їжі, статевих стосунках, висловлюваннях тощо), урівноваженість в особистих і громадських справах, оптимізм, почуття гумору, життєрадісність, бадьорість, терплячість, гармонія душі та зовнішньої поведінки, зовнішньоетична вихованість (звички, манери, гігієна та акуратність у побуті, відраза до лихослів'я тощо), підприємливість, старанність, ініціативність, працьовитість, цілеспрямованість, витривалість, наполегливість, самостійність (у мисленні, діяльності), творча активність (розвинені уява, інтелект, спостережливість тощо), дотримання слова, точність, самокритичність, почуття відповідальності, ощадливість, дбайливе ставлення до свого і чужого часу, вміння мовчати і слухати інших, культ доброго імені, надійність у праці, партнерстві, збереженні чужої таємниці, шляхетність і відповідальність у стосунках з особою іншої статі, протидія згубним звичкам (алкоголізму, наркоманії, палінню тощо), щедрість, допомога хворим, слабшим, сиротам, захист знедолених, уважність до власного здоров'я, заняття спортом, вдалий вибір сфери діяльності та повноцінна самореалізація, розвиток естетичних смаків і творчих здібностей, турбота про охорону довкілля (за О. Вишневським).

6. Ціннісні засади української родини

У педагогічній науці репрезентовано чимало книг і статей про сімейне виховання, наприклад, англійське, німецьке, французьке. І, на превеликий жаль, до цього часу не створено жодної наукової праці про характеристичні риси української національної системи родинного виховання. Що це, власне недбальство чи хибна уява, що нібито те, що завжди з нами, звичне, щоденне, елементарно просте (а саме такою загальнодоступною і є етнопедагогіка), менш важливе і ніде, ніколи і нікуди не дінеться? А може, не знайшлось відважних людей, які б перед усім світом авторитетно заявили, що українці, як і інші народи, мають свою самобутню педагогічну культуру, яка заслуговує якнайширшого наукового висвітлення? Були, звичайно, такі мужні люди!

Згадаймо світлі постаті Т. Шевченка, Г. Сковороди, О. Духновича, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, С. Русової, В. Винниченка, В. Стуса. Скоріше всього, не було сприятливих умов для здійснення цих благородних намірів через лихі дії на українських землях іноземних колонізаторів чи через люте гноблення тоталітарних режимів, спрямованого на денационалізацію українців.

Нинішні обставини національного відродження та подальшого розвитку духовної культури українського народу, маніфестовані Актом про незалежність України, зумовили гостру потребу в активізації науково-дослідної роботи саме в цьому напрямі. Українська родинна педагогіка постала в гущі народу України й протягом усієї його історії вірно слугує його життєво важливим цінностям. Вона стосується родини. Це синонім слова «сім'я». У живому повсякденному спілкуванні українців ці величні та місткі слова «родина», «родинний» є часто вживаними — як і поняття «родитель», «родичі», тобто ті, хто породив дитину, привів на світ, дав життя та виховав, вивів у люди.

Педагогіку творить народ, а науковці і вчителі тільки її досліджують, дають їй теоретичне та наукове тлумачення, обґрунтування. З огляду на це педагогіку, а тим більше родинну, в кабінеті написати неможливо. Дійсно, наукова педагогіка народжується на ґрунті народної педагогіки, а тому вона обов'язково наділена певними національними рисами, тобто є національною педагогікою.

Звичайно, немає окремої, скажімо, національної хімії, фізики, математики, біології чи кібернетики. Проте є національними науки, що стосуються конкретної країни, її народу, природи, культури, побуту, історії. Наприклад, це історія України, українська мова, лінгвістика, етнографія, географія, народознавство, фольклористика, отже, і українська педагогіка, оскільки є українське шкільництво, українська система виховання, українська школа, українська сім'я, оскільки є український народ, нація. До того ж педагогіка — це не тільки наука, а й мистецтво. А мистецтво, як правило, має своє національне вираження (українська пісня, музика, живопис, хореографія, архітектура, фольклор тощо). Крім того, педагогіка як наука й мистецтво стосується особливої, властивої тільки їй сфери — формування людини, особистості з притаманними їй національними рисами, суспільно-побутовими ознаками. Педагогіка через виховання дітей і молоді відтворює та розвиває у кожному наступному поколінні народ, націю. Тому й національний підхід у науковому розв'язанні педагогічних проблем є обов'язковим. Виховання українця, який любить свій народ і з пошаною ставиться до інших народів, без української національної педагогіки немислиме.

Як багато злигоднів і небезпек зазнав на своєму тернистому історичному шляху український народ! І кожного разу його від духовної деградації як нації рятувала українська родинна педагогіка. Вірніше кажучи, тут було взаємне піклування і порятунок: наш народ, як зіницю ока, беріг і лелівав власну етнопедагогіку, а вона, в свою чергу, виховувала його дітей в дусі високої національної свідомості та людської гідності, непереможної здатності чинити опір всіляким насильникам.

Педагогічною наукою доведено й практикою високорозвинутих країн

світу переконливо доведено, що високоефективна, породжена на рідному ґрунті з вбиранням найвищих здобутків світової педагогічної думки національна педагогіка дає прекрасні результати.

Українська родинна педагогіка — заповіт і заповідник українського духу. Відданість її українству аж ніяк не означає зневагу до інших народів і націй. Досить згадати, що за всю свою багатовікову історію український народ ніколи нікого не завойовував і не поневолював. Українцям завжди була притаманна органічна прив'язаність до своєї місцевості, рідного краю і зовсім чужою — загарбницька сверблячка.

Родинна педагогіка включає практичні поради, скажімо: що треба зробити батькам і матерям, аби створити справжню сім'ю, як подбати, щоб діти виростили свідомими українцями, здоровими, розумними, духовно багатими, працьовитими, добрими, чесними, ініціативними, поважали батьків і шанували старших, добре вчилися, були патріотами рідної землі та з повагою ставилися до інших народів, свято берегли й примножували культурну спадщину своїх предків, берегли пам'ять історії родоvodu, виявляли готовність, ставши дорослими, до злагодженого подружнього життя та виховання власних дітей — ось, можна сказати, ті вічні проблеми, розв'язання яких лягло в основу змісту даної книги.

Середовищем цінностей української родини є народний ідеал сім'ї; історія української родини; взаємини між подружжям, батьками та дітьми, братами й сестрами; сутність української фамілістики та дитинознавства; українське родинне виховання вчора, сьогодні, завтра, його зміст, принципи, форми, методи; евідемізм народної педагогіки — реалізація природного прагнення кожної людини до щастя; головні вихователі дітей — родина (в особах батька, матері, дідусів і бабусь, старших братів і сестер, родичів, свояків, ровесників, сусідів, кумів тощо), національна школа, природа, церква, держава та їх провідні засоби виховання: природні — догляд, привчання (призвичаєння), приклад тощо і надприродні — молитва, святі тайни; предмет виховання — тіло, душа, розум; провідні напрями формування особистості — тілесне (фізичне) виховання, раціональні способи духовно-морального виховання, вироблення позитивних рис характеру, плекання розуму.

Лекція 4

Тема 4. Психологія Я-концепції та механізми психологічного захисту.

План

1. «Я» як наукова проблема психології.
2. Поняття про самосвідомість та Я— концепцію особистості.
3. Структурні компоненти Я-концепції.
4. Я-концепція в структурі повноцінно функціональної особистості.
5. Самооцінка особистості та її види. Адаптація людини в соціумі.
6. Механізми психологічного захисту.

1. «Я» як наукова проблема психології

Наукове пізнання природи людського Я і самосвідомості зокрема, має давню історію, оскільки завжди цікавило філософську думку і знаходило конкретизацію в одвічному запитанні кожної психічно здорової особи: "Хто Я?". Самосвідомість - визначальний конструкт-утворення внутрішнього світу людини, котре сутнісно полягає у сприйнятті нею численних образів самої себе у потоці найрізноманітніших ситуацій соціальної взаємодії та поєднанні цих образів у цілісне узагальнене уявлення - бачення себе у форматі Всесвіту. Загальновідомо, що людина по-справжньому вперше стає особистістю лише тоді, коли у неї повно формується поняття "Я". А вже свого часу О.М. Леонтьєв стверджував, що особистість народжується двічі: у 3 роки, коли каже: "Я сам" (виникає свідомість) і в підлітковий вік, коли говорить: "Я розумію себе" (формується самосвідомість). Зауважимо лише принципний момент: *свідомість* спрямована на зовнішній світ, а *самосвідомість* - на внутрішній простір людини. Крім того, *самосвідомість* - це процес, з допомогою якого особа пізнає себе, а відтак й ставиться до себе. її продуктом є уявлення людини про себе, тобто про власну Я-концепцію.

Епіцентром самосвідомості, за В.П. Зінченком, є процес *усвідомлення власного Я* як внутрішньої сутності людини. Ще І. Кант, обговорюючи питання самосприйняття і самосвідомості, писав, що людське Я *здається* подвійним: "1) Я як *суб'єкт* мислення (в логіці), котре означає чисту аперцепцію (суто рефлексивне Я) і про яке ми більше нічого сказати не можемо, оскільки це досить просте уявлення; 2) Я як *об'єкт* сприйняття, отожд-бо внутрішнього почуття, котре містить багатоманітність визначень, які уможливають внутрішній досвід".

В. Джемс переніс у психологію та обґрунтував подвійний характер самосвідомості: а) пізнавальне (об'єкт) і б) те, що пізнає (почасти суб'єкт), звідси **дві** сторони -*особистість*, так зване *емпіричне Едо*, і "Я", тобто *чисте Едо*. Саме ця методологічна установка дає змогу психологам поняття "Я" співвідносити і навіть **в** окремих випадках ототожнювати його, з одного боку, з поняттям особистості, з іншого - самосвідомості, обґрунтовуючи психологічні реальності, що описуються ними, із середини індивіда, у вигляді внутрішніх

психоформ . В.А. Петровський з цього приводу зауважує, що *джерело особистісно утворювальної форми активності* на всіх фазах онтогенезу одноманітне: як суперечність між двома *Я-суб'єктами*. Одне з них - описана у філософській і психологічній літературі триєдність "Его", "Я-концепції" і "Самості"; це - *Я у власних очах індивіда*, або ще "*езотеричне*" Я суб'єкта, котре має складну будову. Друге Я практично не відкрите і не освоєне у спеціальній літературі, однак не менш дієве і реальне, ніж перше; це - передбачуваний індивідом образ його Я із стороннього погляду інших людей, тобто *гіпотетичне власне Я в очах іншого*, або "*іммерсивне Я*" (в пер. „занурення”), а також "*екзотеричне Я*".

І.С. Кон, висвітлюючи еволюцію "Я" як *наукової проблеми* від її загальнофілософської постановки до сучасної психології особистості, вказує на колосальну складність цієї проблеми, у тому числі на труднощі класифікації відповідних психологічних концепцій, тому що вони диференціюються за різними засадничими лініями теоретизування.

По-перше, *за предметом*: одні цікавляться насамперед суб'єктивними властивостями індивіда, внутрішніми джерелами його активності, щонайперше ідентичністю та "Его" (персоналістична психологія, фройдизм, екзистенціалізм, его-психологія); інші досліджують переважно "образ Я" як елемент самосвідомості.

По-друге, психологічні розвідки різняться за *теоретичним контекстом*, або кутом зору, під яким розглядається проблема "Я": коли точкою відліку є *теорія особистості*, то "Я" найчастіше мислиться як певна структурна єдність, й увага привертається здебільшого до його регулятивної функції; навпаки, в контексті *теорії свідомості* на передній план виходять кої пітніші особливості процесів самосвідомості, **адекватність** самооцінок і т. ін.

По-третє, істотно відмінною є *методологічна стратегія* дослідження. Так, підхід до вивчення самооцінок, цього найбільш вартісного джерела в розумінні "образу Я", змінюється залежно від того, чи розглядаються вони вченим як *безпосередні компоненти* аналізованого образу, чи тільки як індикатори окремих глибинних і неусвідомлюваних особистістю якостей (наприклад, самоповаги).

Сьогодні психологами обґрунтовані наступні аспекти модальності і складових Я-концепції, а саме: психологічного пізнання є: *множинні Я, Я-центр, сутнісне Я, Я-інваріант* (Г.І. Гурджієв, П.Д. Успенський, А.І. Зеліченко), *рефлексивне Я і рефлексивне Я* (І.С. Кон), *езотеричне Я і екзотеричне, або іммерсивне Я, іманентне Я, ідеальне Я, трансцедентальне Я і трансфінитне Я* (В.А. Петровський), *ідеальне Я і реальне Я* (К. Роджерс, К. Хорні), *функціональне Я і субстанціональне Я* (І.М. Міхеєва), *фальшиве Я, безпорадне Я* (В.В. Сталін), *потаємне Я* (Л.Е. Орбан-Лембрик), *утілюване Я і неутілюване Я* (Р. Лейнг), *маленьке Я і велике Я* (Т.С. Яценко), *зовнішнє, наявне Я і внутрішнє, сутнісне Я* (М. Бовен, К. Роджерс, А.Б. Орлов), *ап'юріорне, або ноуменальне Я* (А. Менегетті, З.С. Карпенко), *вище Я* (Р. Ассаджолі), *егоцентричне Я, егоїстичне Я, духовне Я* (В. Джеме, І.С. Кон, Т.А. Флоренська), *нормативне Я, моральне Я* (Д. Болдінг, М. Раусте фон Вріхт),

Абсолют духовного Я (О.Є. Гуменюк), *Я вчинок* (В. А. Роменець, В.І. Юрченко та ін.), *Я-проблема* (А.В. Фурман).

2. Поняття про самосвідомість та Я— концепцію особистості

Свідомість людини зорієнтована не тільки на відображення зовнішніх об'єктів — вона може бути спрямована на пізнання себе (внутрішнього світу, діяльності). Усвідомлення людиною самої себе називають *самосвідомістю*.

Самосвідомість — усвідомлення людиною себе як особистості (своїх якостей і рис, стосунків з іншими людьми, місця і ролі в суспільстві).

Самосвідомість дає змогу осмислити свої дії, почуття, думки, мотиви поведінки, своє місце в суспільстві. Її об'єктом є сама особистість. У ній вона постає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання. Завдяки їй людина усвідомлює себе як індивідуальну реальність, відокремлену від природи та інших людей. Через самопізнання людина здобуває певні знання про себе. Спочатку вони постають як ситуативні образи власного Я, які виникають у конкретних умовах діяльності та спілкування. Потім ці образи поступово інтегруються у цілісний, адекватний, суб'єктивний образ свого Я. Результатом самопізнання є створення Я-концепції особистості. Відтак **Я-концепція** - це "динамічна система уявлень людини про саму себе, котра містить: а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших властивостей; б) самооцінку; в) суб'єктивне сприйняття особистістю чинників, які впливають на неї".

Формуються вона в процесі життєдіяльності, водночас впливаючи на розвиток, діяльність і поведінку особистості, як установка щодо себе.

Я-концепція (лат. *сопсеріо* — *сприйняття*) — динамічна система уявлень людини про себе, на основі якої вона вибудовує взаємовідносини з іншими людьми.

3. Структурні компоненти Я-концепції

Як будь-яка установка, вона має три компоненти:

1) когнітивний — уявлення про свої здібності, зовнішність, соціальну значущість тощо;

2) емоційно-оцінний, в якому відображається ставлення до себе (самоповага, самокритичність, самозакоханість та ін.);

3) поведінковий — прагнення завоювати авторитет, підвищити свій статус чи намагатися бути непомітним, приховати свої недоліки.

5. Самооцінка особистості та її види. Адаптація людини в соціумі

Внаслідок повсякденної діяльності та взаємодії з іншими людьми в особистості виникає множина образів Я, кожен із яких домінує залежно від ситуації. Так, розрізняють Я-минуле, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-фантастичне та ін. Я-реальне — уявлення людини про себе в даний момент. Я-ідеальне —

уявлення про те, якою вона повинна бути, щоб відповідати суспільним нормам і очікуванням оточуючих. Розбіжність між Я-реальним і Я-ідеальним є могутнім стимулом для роботи особистості над собою.

Становлення Я-концепції особистості відбувається поступово в процесі нагромадження життєвого досвіду. Розвиваючись, вона починає впливати на оцінку цього досвіду, на мрії і прогнози власного майбутнього, на ставлення особистості до себе. Центральним компонентом Я-концепції є самооцінка.

Пізнаючи риси іншої людини, особистість одержує необхідні відомості для вироблення власної оцінки. У порівнянні своїх якостей із відповідними якостями інших людей у особистості формується самооцінка.

Самооцінка — оцінна особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей.

За відповідністю реаліям самооцінка може бути адекватною і неадекватною. Неадекватна самооцінка, у свою чергу, поділяється на завищену і занижену. Дуже завищена, як і дуже занижена, самооцінка здатна спричинити внутрішні конфлікти особистості. Завищена самооцінка часто викликає протидію оточуючих, що породжує озлобленість, підозрілість, агресію і призводить до розриву міжособистісних стосунків. Дуже низька самооцінка зумовлює розвиток комплексу неповноцінності, стійкої невпевненості в собі, тривожності, безініціативності.

Самооцінка виконує регулятивну і захисну функції, впливає на поведінку, діяльність і розвиток особистості, її стосунки з іншими людьми. Тісно пов'язана вона з рівнем домагань.

Формуючись на основі самооцінки, він є важливим внутрішнім чинником саморозвитку і самореалізації особистості.

Рівень домагань — прагнення досягти мети тієї складності, на яку людина вважає себе здатною.

Залежно від самооцінки він теж може бути адекватним можливостям людини, заниженим або завищеним. Людина із заниженим рівнем, зустрівшись із новими завданнями, переживає невпевненість, тривогу, боїться втратити свій авторитет, а тому намагається відмовитися від них. Тому й не використовує свої потенційні можливості. При завищеному рівні домагань індивід береться вирішувати непосильні проблеми, а тому часто зазнає невдач.

Самосвідомість особистості через механізм самооцінки чутлива до співвідношення рівня домагань і реальних досягнень. З цим феноменом пов'язана самоповага.

Самоповага. Будучи важливим компонентом образу Я, вона визначає відношення домагань людини до того, на що вона претендує. Термін «самоповага» не визначають, а використовують у побутовому розумінні як компонент самосвідомості, в якому виражається бережливе і шанобливе ставлення до власного Я. Особистість завжди характеризує піклування про себе.

На думку американського психолога В. Джемса, самоповагу можна представити формулою: самоповага = успіх : домагання. Для збереження самоповаги людина в одному випадку повинна виявити більшу активність, аби

досягти успіху, що є непростим завданням. В іншому — знизити рівень домагань, за якого самоповагу буде збережено навіть за незначного успіху. Другий шлях є одним із випадків психологічного захисту свого образу Я, причому пасивного.

6. Механізми психологічного захисту

У ситуаціях можливого чи реального неуспіху в діяльності задля реалізації потреби бути повноцінною особистістю часто вдаються до психологічного захисту.

Психологічний захист — регулятивна система, яку особистість використовує для усунення психологічного дискомфорту, переживань, які загрожують Я-образу, і зберігає його на бажаному і можливому за певних обставин рівні.

Захисні механізми вступають у дію, коли особистість за певних умов не може досягти поставленої мети. До цих механізмів належать заперечення, витіснення, проєкція, раціоналізація, заміщення та ін.

Заперечення — намагання людини не сприймати повідомлення, яке її хвилює і може призвести до внутрішнього конфлікту.

Так, при масовому опитуванні людей на запитання «Чи переконали вас повідомлення преси про те, що паління може викликати захворювання на рак легенів?» позитивно відповіли 54 відсотки тих, хто не палить, і тільки 28 відсотків курців.

Витіснення — спосіб уникнути внутрішнього конфлікту, вилучивши зі свідомості неприємну інформацію.

Людина швидко забуває про ті неподобства, які вчинила, та прикрощі, яких завдала іншим людям.

Проєкція (лат. — викидання) — неусвідомлене перенесення власних бажань і переживань, в яких людина не хоче зізнатися собі через їх соціальну неприйнятність, на інших людей.

Наприклад, образивши партнера по спілкуванню, індивід неусвідомлено намагається перекласти на нього за це вину, мотивуючи тим, що він її спровокував.

Раціоналізація (лат. — розуміння) — псевдорозумне пояснення людиною своїх бажань, вчинків, зумовлене причинами, визнання яких загрожувало б утратою самоповаги.

Не досягнувши бажаного, людина переконує себе в тому, що об'єкт бажань для неї не дуже важливий і що вона його не дуже й прагнула.

Заміщення — перенесення дії з недосяжного об'єкта на такий, якого можна досягти.

Воно знімає напруження і спричинює психологічну розрядку. Наприклад, роздратування, яке виникло під час невдалого випробування машини, конструктор часто переносить на підлеглих.

Дія захисних механізмів спрямована на збереження внутрішньої рівноваги шляхом витіснення зі свідомості всього того, що загрожує системі наявних цінностей.

Усі компоненти самосвідомості особистості, про які йшлося вище, не є вродженими. Їх формування і розвиток залежить від умов життя людини та виховання.

Отже, процес розвитку особистості і вдосконалення її якостей відбувається через ускладнення форм її психічної діяльності внаслідок невинної активної взаємодії з навколишнім світом. Цей процес є тривалим, складним. Поява нових психічних утворень відбувається шляхом подолання особистістю внутрішніх суперечностей, які постійно виникають.

Лекція 5

Тема 5. Соціально- психологічна структура особистості.

План

1. Психічні процеси особистості, їх види та розвиток.
2. Характеристика психічних властивостей особистості.
3. Види психічних станів людини.
4. Соціальна неповторність особистості у ролях, позиціях, статусах і установках.
5. Сутність і структура світогляду людини.
6. Поняття соціалізації особистості.
7. Фактори, ефекти, механізми та засоби соціалізації.

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ (згідно з концепцією персоналізації

А.В.Петровського), включає наступні складові:

1. *Внутрішньоіндивідуальна* підсистема, яка представлена темпераментом, характером, здібностями людини, всіма характеристиками її індивідуальності;
2. *Інтеріндивідуальна* підсистема, яка виявляється у спілкуванні з іншими людьми і в якій особистісне виступає як прояв групових взаємовідносин, а групове – в конкретній формі проявів особистості;
3. *Надіндивідуальна (метаіндивідуальна)*, в якій особистість виноситься як за межі органічного тіла індивіда, так і поза зв'язки “тут і тепер” з іншими індивідами. Цей вимір особистості визначається “внесками”, що їх робить особистість в інших людей.

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ (за К.К.Платоновим у межах системно-діяльнісного підходу):

1. *Підструктура спрямованості*, яка об'єднує спрямованість, ставлення та моральні якості особистості. Елементи особистості, що входять до цієї підструктури, не породжуються природними задатками і відображають індивідуально заламлену класову свідомість. Формується ця підструктура шляхом виховання і є соціально зумовленою;
2. *Підструктура досвіду*. Вона включає в себе знання, навички, уміння і звички, набуті в індивідуальному досвіді через навчання, але вже з помітним впливом біологічно зумовлених властивостей особистості. Її називають ще індивідуальною культурою, підготовленістю;
3. *Біологічно зумовлена підструктура*: темперамент, статеві й вікові особливості, патологічні зміни. Ці елементи залежать від фізіологічних і морфологічних особливостей мозку.
4. *Підструктура психічних процесів*.

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ (за С.Рубінштейном):

1. *Що хоче особистість?* (Спрямованість, установки, потреби, інтереси).
2. *Що може особистість ?* (Здібності, обдарованість).
3. *Що є особистість насправді?* (Темперамент, характер).
4. *Що повинна особистість?* (Ставлення до вимог суспільства та інших людей).

За висловом українського психолога Г.С. Костюка, психологічна структура особистості – це “система систем”. Справді, в особистості розвиваються, диференціюються та інтегруються психічні властивості під впливом соціальних факторів за умови здійснення нею діяльності та спілкування.

У структуру особистості входять: психічні процеси, психічні властивості, емоційно-вольова сфера, мотиваційна сфера, духовний світ, ціннісні орієнтації, досвід тощо.

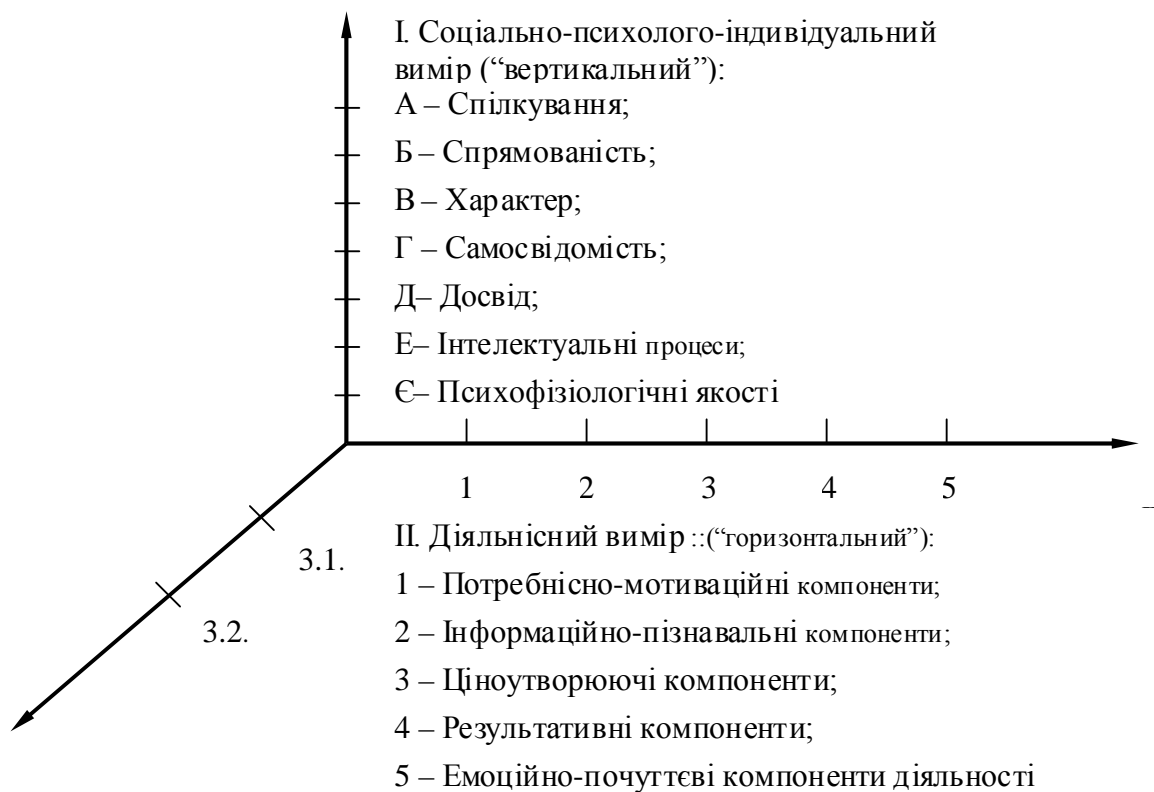
У побудові структури особистості можна виділити три основних підходи:

- 1) соціально-психолого-індивідуальний;
- 2) діяльнісний;
- 3) генетичний.

Перші спроби змоделювати психологічну структуру особистості як двовимірну систему зробив К.К. Платонов. У його варіанті структура особистості була поділена на два ряди, де перший ряд мав такі підструктури: підструктура спрямованості, підструктура досвіду, підструктура психічних процесів, підструктура біопсихічних властивостей. Другий ряд системи складався з підструктур здібностей і характеру.

Складністю психічної організації самої людини, її функцій та діяльності. При цьому варто усвідомити, що чим більше й глибінніше людина пізнаватиме саму себе, тим складніші системні утворення відобразатимуть психологічну структуру особистості.

Основу системної психологічної структури особистості складають три базові виміри. Перший – соціально-психолого-індивідуальний (вертикальний), до якого входять: спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелектуальні процеси, психофізіологічні якості. Другий – діяльнісний (горизонтальний), котрий охоплює: потребнісно-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілетворні, результативні, емоційно-почуттєві компоненти діяльності. Третій – генетичний (віковий), куди входять: задатки, здібності.

III. Генетичний вимір ("віковий"):

3.1. – Задатки;

3.2. – Здібності

Найважливішим складником у структурі особистості є свідомість, на основі якої формується самосвідомість.

У психології свідомість розуміють як відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності та самої себе. Простіше кажучи, кожна людина індивідуально має уявлення про світ, про себе та свою діяльність.

Свідомість не тотожна психіці людини. Це особливий психічний процес або сукупність процесів. Вона сформувалася в процесі суспільного розвитку людини і є особливим утворенням в її структурі. Прийнято вважати, що свідомість виникла завдяки людській праці як специфічному виду людської діяльності. Це така функція людської психіки, яка адекватно, узагальнено й цілеспрямовано відображає у символічній формі зовнішній світ і творчо його перетворює, яка у відчуттях, що надходять із зовнішнього середовища, оцінює його, аналізує, чинить відповідні дії (приспосовується сама або пристосовує світ). Нарешті, свідомість емоційно сприймає дійсність та її наслідки, контролює власну поведінку й керує нею, організовує свій матеріальний світ і духовне життя.

Отже, свідомість – не просто образ дійсності, а особлива форма психічної діяльності, зорієнтована на відображення і перетворення дійсності.

Основними компонентами свідомості є знання та переживання. Щоб усвідомити що-небудь із зовнішнього світу або знати про самого себе, треба

систематизувати свої знання про той чи інший об'єкт пізнання й класифікувати їх. На основі переживань людина вибирає із навколишньої дійсності значущі для неї явища, події, факти, оцінює їх й виявляє своє ставлення до обставин, які вже є або можуть бути, й цим самим створює умови для актуалізації механізмів, котрі забезпечують розгортання й поглиблення знань.

Свідомість не дається людині від народження, вона є суспільним продуктом.

Основними ознаками самосвідомості є орієнтація людини на осмислення своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки. Самосвідомість – це також знання людини про саму себе засобом рефлексії (погляду збоку). Така сукупність знань є змістом самосвідомості, а її серцевина – самооцінка особистості. Самооцінка може бути адекватна або неадекватна, завищена або занижена. Вона впливає на процес саморегулювання та самореалізації людини у стосунках з іншими людьми, природою, світом матеріальних речей.

До соціально-психологічної структури особистості входить: світ психічних явищ людини, психічні процеси, властивості, стани, утворення і соціально-психологічні явища і процеси.

Світ психічних явищ людини охоплює всі явища і процеси, які відображають основний зміст психіки людини і які вивчає психологія як специфічна сфера знань.

1. Психічні процеси особистості, їх види та розвиток

Психічні процеси – це психічні явища, що забезпечують первинне відображення і усвідомлення людиною впливів навколишньої дійсності. Як правило, вони мають чіткий початок, певне протікання і яскраво виражене закінчення.

Психічні процеси поділяться на: пізнавальні (відчуття, сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, уява, мислення, мова), емоційні і вольові.

Відчуття – це відображення в корі головного мозку окремих властивостей предметів та явищ навколишнього світу, що діють у даний момент на рецептори людини.

Органи відчуття одержують, відбирають, накопичують інформацію і передають її в мозок, який щосекунди отримує і переробляє її величезний потік. Завдяки цьому у нас виникає адекватне відображення навколишнього світу і стану самого організму.

Відчуття виникає як реакція нервової системи на той чи інший подразник і має, як і будь-яке психічне явище, рефлекторний характер. Фізіологічною основою відчуття є нервовий процес, що виникає при дії подразника на адекватний йому аналізатор.

Види відчуттів.

Зорові відчуття мають основне значення у пізнанні людиною зовнішнього світу. Зорові відчуття виникають внаслідок діяння світлових променів (електромагнітних хвиль) на чутливу частину нашого ока, зорового апарата.

Завдяки зоровим відчуттям ми пізнаємо форму, світло і колір предметів,

їх розміри, об'єм, віддаленість. Зорові відчуття допомагають людині орієнтуватися в просторі, координувати свої рухи. Звичайне людське око реагує на світло, що характеризується довжиною хвилі від 390 до 760 мілімікронів.

Слухові відчуття. За допомогою слуху ми контролюємо свою і чужу мову і в разі необхідності виправляємо вимову. Подразником для слухового аналізатора є звукові хвилі - повздовжні коливання частинок повітря, що поширюються на всі боки від джерела звуку. Орган слуху людини реагує на звуки частотою в межах від 16 до 20000 коливань за секунду. Вуха найчутливіше до звуків частотою близько 1000 коливань за секунду.

Нюхові відчуття. Органами нюху є нюхові клітини, розміщені у верхній частині носової порожнини. Подразниками для нюхового аналізатора служать частинки пахучих речовин, які потрапляють у носову порожнину разом з повітрям.

Смакові відчуття. Смакові відчуття спричиняються дією на смакові рецептори хімічних властивостей речовин, розчинених у глині або воді.

Є чотири елементарні смакові відчуття: відчуття солодкого, кислого, соленого й гіркого.

Шкірні відчуття охоплюють: дотику або тактильні відчуття; холоду; тепла; болю.

Рухові і дотикові відчуття. Рухові або кінетичні відчуття – це відчуття руху й положення органів тіла. Рухові відчуття сигналізують про силу скорочення м'язів і про положення частин нашого тіла, про те, наприклад, наскільки зігнута рука в плечовому, ліктьовому суглобі тощо.

Відчуття рівноваги. Органи відчуття рівноваги містяться у внутрішньому вусі й подають сигнали про рух і положення голови.

Органічні відчуття. До органічних відчуттів належать відчуття голоду, спраги, ситості, нудоти, внутрішніх болів тощо. Рецептори цих відчуттів містяться в стінках більшості внутрішніх органів: стравоходу, шлунку, кишечника.

Вібраційні відчуття. Цей своєрідний вид відчуттів виникає при дії на поверхню тіла коливань повітря, зумовлених рухом або коливанням тіла.

Сприймання.

Сприйманням називається відображення в свідомості людини предметів і явищ при їх безпосередньому впливі на органи чуття.

Сприйняття – складна діяльність, у процесі якої людина глибоко пізнає навколишній світ, обстежує предмети, які сприймає.

У процесі сприймання не всі аналізатори мають однакову вагу. Один з аналізаторів зазвичай є провідним. Залежно від того, який аналізатор відіграє у сприйманні основну роль, розрізняють такі види сприйняття: зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові. Складні види сприйняття (в навчальній діяльності) є комбінаціями, поєднанням різних видів сприйняття.

Сприйняття не є просто механічним, дзеркальним відображенням у мозку людини того, що перебуває перед її очима, або того, що чує її вуха. Сприйняття - це завжди активний процес, активна діяльність. Властивості сприймань: осмисленість, предметність, цілісність, структурність, цілісність.

Увагою називають спрямованість психічної діяльності на певні предмети або явища дійсності за умови абстрагування від усього. Це виокремлення предмета або явища дійсності з багатьох інших, які оточують людину. В результаті такого виокремлення відбувається повне і чітке відображення в мозку людини предмета чи явища.

Увага може бути мимовільною (ненавмисною) і довільною (навмисною).

Увага, яка виникає без будь-якого наміру і без заздальгідь поставленої мети, називається мимовільною.

Увага, що виникає внаслідок свідомо поставленої мети, називається довільною. Довільна увага виникла у людини і розвивалася в процесі праці, адже без здатності спрямовувати і утримувати увагу в процесі праці неможливо здійснювати трудову діяльність.

Окрім довільної та мимовільної уваги, виділяють ще один вид уваги – *післядовільну*, яка поєднує в собі деякі риси довільної і мимовільної уваги. Післядовільною вона називається тому, що виникає на основі довільної уваги і після неї. Наприклад, учень пише домашній твір на тему, як він провів літо. Спершу ця робота його зовсім не хвилює, він береться за неї неохоче, робить великі зусилля, аби примусити себе працювати, нарешті зосереджується (довільна увага). Та ось він поступово захоплюється – пише вже охоче, зосереджено. Він захоплений тим, що пише, намагається передати почуття у творі. Довільна увага перейшла у післядовільну. Післядовільна увага, як видно з наведеного прикладу, поєднує в собі деякі особливості довільної уваги (цілеспрямований характер, усвідомлення мети) і деякі риси мимовільної уваги (не потрібні вольові зусилля, щоб її підтримувати.).

Основними властивостями уваги є: обсяг, розподіл, зосередженість, стійкість (і абстрагування), переключення.

Процес запам'ятовування, збереження й наступного пригадування або упізнавання того, що людина раніше сприймала, переживала чи робила, називається **пам'яттю**. Основними видами пам'яті є: рухова, емоційна, образна, словесно-логічна, сенсорна, короткочасна, довготривала, мимовільна, довільна, смислова, механічна.

Крім видів пам'яті як таких, вивчають і досліджують ще й процеси пам'яті. При цьому в якості основи розглядають різноманітні функції, які виконує пам'ять в житті і діяльності. До процесів пам'яті відносять: запам'ятовування, відтворення, а також збереження і забування матеріалу.

Запам'ятовування можна означити як процес пам'яті, в результаті якого проходить закріплення нового шляхом пов'язування його з набутих раніше досвідом.

Відтворення можна визначити як процес, результатом якого є актуалізація закріпленого раніше змісту психічної діяльності і відновлення цього змісту з довготривалої пам'яті та переведення її в оперативну.

Забування особливо інтенсивно проходить зразу після заучування, а потім сповільнюється. Числені дослідження показали, що темп забування залежить і від змісту матеріалу, його усвідомленості. Чим глибше усвідомлений матеріал,

тим повільніше він забувається. Однак і відносно осмислений матеріал забувається спочатку швидше, а потім повільніше.

Збереження матеріалу визначається рівнем його затребуваності в діяльності особи.

Мислення – це соціально обумовлений, нерозривно пов'язаний з мовою психічний процес пошуків і відкриття суттєво нового, процес опосередкованого і узагальненого відображення дійсності в ході її аналізу й синтезу. Мислення виникає на основі практичної діяльності із чуттєвого пізнання і далеко виходить за його межі.

Мисленнєва діяльність людей здійснюється при допомозі мислительних операцій – порівняння, аналізу і синтезу, абстракції і конкретизації, узагальнення й відбувається в певних формах: поняттях, судженнях та умовиводах.

Порівняння – це мисленнєве встановлення схожості й відмінності між предметами та явищами дійсності. Порівняння предметів та явищ між собою проводиться завжди на базі певних знань та критеріїв.

Аналіз – це мисленнєве розчленування предмета чи явища на складові частини, відокремлення в ньому окремих ознак і властивостей.

Синтез – це мисленнєве поєднання окремих елементів, частин і ознак в одне ціле.

Абстракція лежить в основі узагальнення – об'єднання предметів у групи за методологічно подібними ознаками, які включаються в процес абстрагування.

Конкретизація – це мислительна операція, внаслідок якої ми надаємо предметного, наочного характеру тій чи іншій абстрактно-узагальненій думці – поняттю, правилу, закону.

Є три форми мислення: поняття, судження й умовиводи.

Поняття – це знання суттєвого, загального в предметах і явищах дійсності.

Судження – форма мислення, яка містить у собі ствердження або заперечення чого-небудь.

Умовивід – складна мислительна діяльність, у процесі якої людина, зіставляючи й аналізуючи різноманітні судження, приходять до нових загальних чи окремих висновків.

Способами мислення є індукція і дедукція.

Індукція – спосіб міркування від окремих суджень до загального, встановлення загальних законів та правил на основі вивчення окремих фактів та явищ.

Дедукція – це спосіб міркування від загального судження до окремого, пізнання окремих фактів та явищ на основі знання загальних законів і правил.

Види мислення. Застосовуючи різні критерії, можемо виділити такі типи мислення: інтуїтивне й дискурсивне (аргументаційне), творче й відтворююче, образно-рухове, конкретно-уявне й абстрактно-логічне.

1. *Інтуїтивне й дискурсивне мислення.*

На деякі питання, які виникають упродовж життя, ми знаходимо відповіді за допомогою інтуїції. При інтуїтивному мисленні людина не може пояснити, як прийшла до певних висновків. Знає відповідь на якесь питання, але не вміє аргументувати свої погляди, неспроможна підтвердити правильність своїх переконань як для самої себе, так і для оточення.

2. Творче (продуктивне) й відтворююче (репродуктивне) мислення.

Творче мислення – це найцінніша форма мислення (деколи саме цю форму називають креативним мисленням). У складних ситуаціях ми переважно знаємо, чого хочемо, але не завжди – які засоби потрібні для досягнення мети. Творче мислення дозволяє нам їх відшукати.

Але в житті людини частіше проявляється менш ефективний тип мислення. Коли зустрічаємося з якимось завданням, то буває достатньо звернутися до нагромаджених раніше знань і вибрати таку дорогу для досягнення мети, якою вже неодноразово послуговувалися ми самі або інші люди. У цьому випадку використовується відтворююче мислення.

3. Образно-рухове мислення.

Ця форма проявляється на найперших етапах розвитку особистості. Даний спосіб мислення цілковито домінує в дітей у віці до двох з половиною років. Він частіше виявляється у вчинках, ніж у словах. Образно-рухове мислення переважно використовується при виконанні простих видів діяльності, у практичних ситуаціях.

4. Конкретно-уявне мислення.

Цей тип мислення виникає на подальшій стадії онтогенетичного розвитку особи, але виявити його можна вже в трирічних дітей. Таке мислення пов'язане з вчинками, однак опирається не лише на сприйняття, актуальні в дану мить, але й на творчі та відтворюючі уявлення.

5. Абстрактно-логічне (понятійне) мислення.

Це найвищий в онтогенезі рівень мислення, який з'являється в процесі розвитку особистості найпізніше – під впливом навчання в школі та засвоєння наукових понять, принаймні в кількох галузях знань. Абстрактно-логічне мислення проявляється в умінні висловлювати свої думки за допомогою словесних і числових символів та умовних знаків.

2. Характеристика психічних властивостей особистості

Психічні властивості особистості.

Це найбільш стійкі особливості особистості, що постійно проявляються і забезпечують певний якісно-кількісний рівень поведінки і діяльності, типовий для конкретної людини. До психічних властивостей відносяться: спрямованість, темперамент, характер і здібності.

До біопсихічних властивостей людини відносяться тип *темпераменту*, *здібності* та *емоційність*. Вони є продуктом генної програми, яку “озвучує” вища нервова діяльність мозку.

В історії психології відомо кілька теорій темпераменту. Найдавніша з них – гуморальна, яка пов'язує темперамент зі специфікою мікросередовища організму людини. На основі цієї теорії конкретизувалися різні підходи до

визначення типів темпераменту. Так, Еммануїл Кант поділив одних людей на темперамент вдачі, а інших – на темперамент діяльності; Ганс Юрген Айзенк – на емоційних і неемоційних.

У ХХ столітті була обґрунтована соматична теорія темпераменту Е. Кречмера, який пов'язував поведінку людини з будовою її тіла.

Іван Павлов, досліджуючи діяльність вищої нервової системи людини й тварини, обґрунтував вчення про її властивості. Основою темпераменту він вважав силу, зрівноваженість, рухливість нервових процесів. Це індивідуально-психологічна характеристика людини і вищих тварин, що виявляється у силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу їх психічних процесів. Найяскравіше темперамент виявляється в емоційному житті та руховій сфері. Доведено, що темперамент істотно впливає на розвиток багатьох рис людини, її здібностей, визначаючи в ряді випадків і профпридатність. (Психологічний словник за редакцією В.І. Войтка, Київ, Вища школа, 1982, с.190).

Темперамент – це форма способу життя, яка виникає на ґрунті розвитку й дозрівання, а не навчання й виховання. Протягом життя людини темперамент зазнає незначних змін.

Проте навряд чи є ще одне таке фундаментальне поняття, яке було б усім так добре зрозуміле на рівні здорового глузду, але фактично було б так мало вивчене, незважаючи на численні дослідження.

Зрівноваженість нервових процесів залежить від співвідношення сили процесів збудження і гальмування. Рухливість або функціональна рухливість визначається швидкістю переходу нервових клітин від стану збудження до гальмування і навпаки.

Звідси були визначені три сильні та один слабкий типи нервової системи.

Люди поділяються на чотири типи темпераменту. Сильний жвавий тип (сангвінік), сильний інертний тип (флегматик), сильний нестримний тип (холерик), слабкий вразливий тип (меланхолік).

Сангвінік – тип темпераменту людини, який найуспішніше може займатися управлінською діяльністю. Характеризується врівноваженістю, енергійністю, спокоєм, високою працездатністю і впевненістю в собі. Сангвінік— людина діяльна, весела, адаптується миттєво до обставин, що змінюються. Сангвінік ініціативний, енергійний, але не любить одноманітної рутинної роботи. Він швидко засвоює нові вимоги і швидко входить в контакт з незнайомими людьми і, таким чином, добре орієнтується в тимчасовому колективі. Легко здобуває та змінює досвід. Недоліком можна вважати певну непослідовність у діяльності. Настрій, інтереси та захоплення змінні.

Сангвінік показує високу продуктивність при динамічній і різноманітній праці. Найкраще йому підходить робота, яка вимагає швидкої реакції, врівноваженості.

Флегматик – тип темпераменту людини, який характеризується зниженою реактивністю, повільним темпом рухів, низькою експресією. Флегматик – людина серйозна, спокійна, поважна. У стабільній ситуації працює продуктивно і почуває себе впевненою. До обставин, що змінюються, та до

незнайомих людей звикає повільно, характеризується виключною наполегливістю. Тому таку людину добре використовувати в тих професійних групах, де є конфлікти. Флегматик терпеливий і витривалий. Його рухи і мова сповільнені, він не достатньо винахідливий, проте дуже виконавчий. Увагу концентрує і переключає повільно. Йому важко змінити старі звички. З незнайомими людьми в контакт вступає неохоче, на нові враження реагує сповільнено. У флегматика майже відсутній емоційний елемент, але якщо його вивести з рівноваги, то він може діяти напористо й агресивно.

Флегматику найкраще підходить робота, яка вимагає методичності, холоднокровності і тривалої працездатності.

Холерик – тип темпераменту людини, який характеризується підвищеною збудженістю, різкістю рухів і емоційною реактивністю. Холерик – людина з непередбаченими емоційними проявами, легко йде на конфлікт. Йому не бажано давати доручення, де потрібна витримка. Він не затрачає багато часу на глибоке обмірковування рішень і ґрунтовний підхід до справи. Холерик швидше за інших орієнтується в обставинах, що змінюються, винахідливий у суперечках, дискусіях. До нових обставин адаптується швидко. Його драгує одноманітна робота. Людину з таким темпераментом добре використовувати в маркетинговій діяльності. Холерик буде почувати себе цілком комфортно, працюючи рекламним агентом, фізично та психічно холерик швидко втомлюється, не любить контролювати свою роботу, внаслідок чого результати його роботи і навіть сам процес потрібно контролювати.

Холерика характеризує циклічність праці, здатність переборювати значні труднощі у процесі досягнення мети, але коли його покидають сили і втрачається віра у власні можливості – може взагалі перестати працювати.

Меланхолік – тип темпераменту, який характеризується надмірною чутливістю, сором'язливістю. Меланхолік намагається бути поза колективом, ухиляється від контактів з оточуючими, замкнутий, некомунікабельний. Його настрої не завжди залежить від обставин, він може розплакатися, ображається на дрібниці. Малоенергійний, швидко втомлюється, наділений низькою працездатністю. Його важко “розговорити”, тому що він боїться помилитися, сказати щось невпопад. Він невпевнений у собі і вимагає постійної уваги та похвали з боку вищепоставленої особи чи лідера, часто потребує допомоги в соціально-психологічній адаптації, орієнтації в соціально-політичному середовищі, в результаті чого його соціальна активність може зрости. Меланхоліку підходить стандартна, постійна робота в ранкові години, здебільшого індивідуального характеру.

Меланхоліки нерішучі у складних обставинах, їм не підходить робота, пов'язана з ризиком. У звичайній обстановці меланхолік може бути досить контактним, успішно працювати, проявляти наполегливість, переборювати труднощі. Тому меланхолікам не рекомендується часто змінювати місце роботи.

Темперамент характеризується такими властивостями: активність, реактивність, сенситивність, темпи реакцій, пластичність, емоційна збудливість.

Активність свідчить про динаміку енергетичної напруженості життя індивіда. Встановлено, що на активність особи впливає збудження лобової частки кори, сітчастого утвору, а також взаємодія різнорівневих структур організму, а саме: обміну речовини, особливостей будови тіла та властивостей нервової системи.

Реактивність – характеристика інтенсивності реагування людини на змінні ситуації життя. Високореактивні люди під впливом обставин найчастіше здійснюють мимовільні дії, приймають не до кінця продумані рішення. Низькореактивні, навпаки, виявляють обачливість, прагнуть повністю осмислити ситуацію. Головним показником реактивності є час, який минає від здійснення події до початку певної поведінки. Реактивність також залежить від характеристик збудження різних мозкових структур.

Сенситивність – здатність індивіда переживати певні події. Ступінь переживання і є сенситивність як одна з властивостей темпераменту. Високосенситивні люди вразливі, нерішучі, сором'язливі, чутливі до несподіваних і непередбачуваних ситуацій.

Темп реакцій – швидкість перебігу різних психічних явищ. Показниками темпу реакцій є швидкість переробки інформації, час розв'язування проблеми, запам'ятовування, забування, відтворення змісту інформації, яка характеризується обсягом, повнотою, умовами за яких здійснюються ці психічні процеси. Люди з високим темпом реакції швидше орієнтуються і приймають рішення, але допускають більше помилок, з низьким – навпаки.

Пластичність – виявляє властивість людини пристосуватися до змін умов життя. Висока пластичність сприяє зниженню конфліктності і підвищує терпимість до умов життя, стосунків з іншими людьми.

Емоційність вказує на швидкість виникнення і перебігу емоцій. Люди, які реагують навіть на слабкі впливи, емоційно нестійкі, і, навпаки, люди, які реагують тільки на сильні впливи (подразники) – емоційно стійкі.

Характер – це психічна якість особистості, яка визначає лінію поведінки людини і виражається в її ставленні до навколишнього світу, праці, інших людей, до самої себе.

Характер – це сукупність порівняно стійких і постійних рис та якостей особистості, які зумовлюють особливості її індивідуальної та соціальної поведінки і взаємодії з іншими людьми. Знати характер людини – означає знати ті суттєві її риси, які з визначеною логікою та внутрішньою послідовністю проявляються у вчинках людини.

Незважаючи на те, що характер складається із багатьох різних рис, він не є їх механічною сумою. Різні риси, які входять до характеру, пов'язані один з одним і створюють цілісну його структуру, яку можна розглянути в загально-психологічному, типологічному аспектах, а також в аспекті індивідуальних особливостей.

До структури характеру входять такі взаємопов'язані суттєві компоненти, які є спільними для всіх людей. Структура і зміст характеру кожної людини визначаються:

а) динамікою волі (від того, наскільки здатна людина реалізувати свої цілі,

- тобто слабка чи сильна її воля);
- б) специфікою прояву емоцій людини та емоційного фону (наприклад, конфліктного), який супроводжує ті чи інші її вчинки;
 - в) інтелектуальними здібностями людини;
 - г) взаємозв'язком всіх цих компонентів (для структури характеру важливо те, наскільки вони злиті в єдине, гармонійні між собою чи ж, навпаки, перебувають в конфлікті, протирічать один одному).

Характер тісно взаємопов'язаний зі спрямованістю особистості, що проявляється в особистому вибірковому ставленні особистості до вимог реального світу і таким чином здійснює вплив на діяльність людини.

Особливості темпераменту також накладають відбиток на характері та соціальній поведінці людини. Однак те, яка зі сторін темпераменту (позитивна чи негативна) стане якістю характеру, залежить від умов його формування.

Характер формується під впливом суспільних умов в результаті діяльності особистості. В той же час характер є проявом цілісності особистості, тому необхідно мати на увазі і її індивідуальний розвиток протягом всього життя.

При однакових зовнішніх умовах різні люди будуть з неоднаковою ефективністю засвоювати знання, вміння і навички. Там, де одна людина все “схоплює на льоту”, інша витрачає багато часу і сил. Одна досягає високого рівня майстерності, а інша при всьому старанні – лише певного середнього рівня. Є деякі види діяльності, наприклад, мистецтво, наука, спорт, в яких успіху може досягнути лише людина з певними здібностями.

Здібності – це психічна якість особистості, яка відображає прояв таких її особливостей, які дозволяють опановувати один чи декілька видів діяльності і успішно займатися ними. Здібності бувають спеціальні й загальні.

Спеціальні (професійні) здібності – це можливості розвивати окремі психічні процеси і якості особистості для певного конкретного виду діяльності: наприклад, можливість розвитку педагогічної уваги є необхідною спеціальною здібністю вчителя.

Загальні здібності – це сприятливі можливості розвитку особливостей психіки людини, які однаково важливі для багатьох видів діяльності. Такими загальними здібностями, наприклад, є можливості розвитку в людини кмітливості, винахідливості і т. ін.

Сукупність загальних і спеціальних здібностей, властивих конкретній людині, складає **обдарованість**. Обдарованість забезпечує особливо успішну діяльність людини в певній сфері та виділяє її серед інших осіб, які навчаються цій діяльності чи виконують її на тих же умовах.

Високий рівень обдарованості, який реалізується людиною в певній сфері, називається **талантом**. Талант виражається в надзвичайних якостях і в особливому виявленні індивідуальних властивостей особистості.

Високий рівень обдарованості, який виражається в результатах, досягнутих одночасно в декількох сферах діяльності, називається **геніальністю**. Творчість геніальної людини має для суспільства історичне й обов'язково позитивне значення. Відмінність генія від талановитої людини у величезній

обдарованості, так як геній створює епоху в галузі своєї діяльності.

У кожної людини при народженні формуються певні передумови її здібностей – задатки. *Задатками* називаються вроджені анатомо-фізіологічні особливості організму, які полегшують розвиток особистості. Задатки багатозначні. На основі одного задатку можуть формуватися різні здібності. Умови визначаються навколишнім середовищем, характером тих вимог, які ставляться до обраної людиною діяльності. Наприклад, такий задаток, як рухлива нервова система, може сприяти розвитку багатьох здібностей в будь-якому виді діяльності, пов'язаному з необхідністю швидко реагувати на зміну ситуацій, активно переналаштовуватися на нові дії, змінювати темп і ритм роботи та ін.

3. Види психічних станів людини

Психічний стан – це цілісна характеристика психіки людини, яка фіксує момент сталості і своєрідності в динаміці психічних явищ; це форма реагування, яка виражає ставлення людини до явищ власної психіки, що розкриваються в процесі взаємодії з навколишнім середовищем у певний момент часу за певних умов. Це певний рівень працездатності та якості функціонування психіки людини, характерний для неї в кожен даний момент часу. До них відносяться: активність, пасивність, бадьорість, втома, апатія та ін.

1. Характеристика психічних станів людини.

У жодній сфері психічної діяльності так часто й так доречно не вживається термін «стан», як в емоційному житті. В емоціях яскраво виявляється тенденція специфічно забарвлювати переживання і діяльність людини, надавати їм тимчасової спрямованості й створювати якісну специфіку психічного. До емоційних станів належать настрої, афекти, пристрасті, тривога, страх, стрес.

Людина, аналізуючи свої вчинки, вживає поняття «стан». Кому не знайомі вислови: «Я був у такому стані, що не міг працювати...» або «Я зараз у такому стані, що можу гори перевернути»? Йдеться про психічний стан людини як одну з основних категорій психології поряд із психічними процесами та властивостями особистості.

Виділення сфери психічних станів заповнює прогалину в системі психології між психічними процесами (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, уява) і психічними властивостями особистості (спрямованість, здібності, темперамент, характер). На відміну від психічних процесів як динамічного компонента проявів психіки і психічних властивостей як закріпленості, повторюваності проявів психічного психічний стан — це статичний компонент психіки. Проте названі компоненти не треба розглядати на рівні лінійного зв'язку:

процес → стан → властивість.

Адже психічний стан впливає на перебіг психічних процесів, він може перетворюватися на властивість особистості, яка, у свою чергу, зумовлює виникнення стану. Отже, зв'язок компонентів психіки виглядає таким чином:

процес := стан := властивість.

Суттєвою особливістю психічного стану є те, що він характеризує психічну

діяльність, надаючи їй специфічності. Характеристика завжди підкреслює специфічні риси. Специфічність стану передусім означає специфічність перебігу психічних процесів. Так, стан неуважності часто характеризується відхиленнями у сфері відчуття і сприймання, пам'яті, мислення, послабленням вольової активності, нерідко специфічними емоційними переживаннями (печаль, роздратування). Без психічних процесів не може бути психічних станів, але останні вирізняються більшою цілісністю і тривкістю. Психічні процеси можуть перейти у психічні стани. Наприклад, процес сприймання твору мистецтва від враження про нього може перейти у психічний стан — тривоги чи радісного збудження.

Психічний стан тісно пов'язаний з індивідуальними властивостями особистості, оскільки він характеризує психічну діяльність не загалом, а індивідуально. Стан страху в однієї людини може виявлятися у психічному збудженні, а в іншій — у психічному заціпенінні, гальмуванні психічної діяльності. Так само, як психічні властивості відбиваються на психічних станах, психічні стани можуть переходити у психічні властивості. Якщо людина дуже часто переживає стан тривоги, можливе формування особистісної властивості — тривожності. Але відповідність між психічним станом і рисою особистості не є правилом. Так, поруч з «нестримністю» як стійкою властивістю холеричного типу існує «нестримність» як стан, який може виникати в кожній людині і не становити характерну властивість поведінки.

Психічні стани можуть позитивно впливати на виконувану діяльність (трудова, навчальна, спортивна), на процес спілкування, а можуть і дезорганізувати їх, тобто здійснювати регулюючий вплив, оскільки виникнення того чи іншого стану пов'язане зі зміною діяльності, що, власне, і зумовило виділення такої категорії психічного, привернуло до неї увагу.

Стан як філософська категорія охоплює суперечливість змін і відображення цієї суперечливості. У психології це поняття пов'язується із суперечливістю психічного відображення — його сталістю і змінністю. Психічні явища реалізуються через стани, в яких виявляється ставлення особистості як суб'єкта. Визначальним для психічного стану є ставлення особистості, це стрижневий момент формування стану, його системотворчий фактор. Через ставлення до дійсності й до себе як суб'єкта цієї діяльності реалізується певний вияв психічного світу особистості.

Психічний стан — це «найглибинніший» момент психічного. Це не просто сполучна ланка між психічним процесом і психічною властивістю особистості, це відображення ставлення особистості до власних психічних явищ, ставлення як закріплення цілісності, сталості й водночас змін у психічному відображенні зв'язків особистості зі світом. Під психічним станом розуміється не стан організму, а «стан душі», різноманітні її відгуки на свої власні відчуття та уявлення. Психічний стан — цілісна характеристика психічної діяльності, що фіксує момент стійкості та специфічності в перебігу психічних процесів, це форма реагування, що відображає ставлення особистості до власних психічних явищ у визначений момент часу за певних умов.

Психічний стан являє собою немов подвійний зріз психічного. Стан ніби

розчиняється у психічних процесах і психічних властивостях і водночас у станах розчиняються і знімаються психічні процеси і психічні властивості (рис. 50).

Кожний психічний стан є переживанням суб'єкта й водночас діяльністю його різних систем, він має зовнішнє вираження і проявляється у зміні ефекту виконуваної діяльності. Вивчення психічного стану завжди включає три рівні.

Форми вияву афективної сфери особистості.

Настрої, афекти, пристрасті розглядаються як форми вияву афективної сфери, афективних процесів, що розрізняються за тривалістю: від короткочасного афекту до настрою як поточного, тривалого стану і до пристрасті як перманентного, хронічного стану. За рівнем усвідомленості порядок розміщення змінюється: від пристрасті як найбільш усвідомленого стану до настрою й афекту як найменш усвідомлюваного. Щодо домінування психічних процесів за їх складністю і довільністю ці стани розміщуються від афекту, де домінують емоції, до настрою і до пристрасті як єдності емоції й волі.

Афект (від лат. *affektus* – хвилювання, пристрасть) – короткочасне бурхливе переживання людини (гнів, лють, жах, відчай, раптова радість), під час якого знижується ступінь самовладання: дії та вчинки здійснюються за особливою емоційною логікою, а не за логікою розуму. Перебіг афекту супроводжується напруженою мімікою та жестикуляцією. В стані афекту послаблюється робота кори головного мозку, підвищується роль підкірки.

Депресія – (від лат. *depressio* -пригнічення, придушення) – стан душевного розладу, пригніченості, песимізму, занепаду духовних сил. Характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери, когнітивних (пов'язаних з пізнанням) уявлень і загальною пасивністю поведінки. суб'єктивно людина в стані депресії відчуває насамперед важкі, неприємні емоції та переживання – туга, відчай. Потяги, мотиви, волюва активність різко занижені. В стані депресії мають місце думки про особисту відповідальність за різноманітні неприємні, важкі події, які відбуваються в житті людини чи близьких їй людей. Почуття вини за події минулого і відчуття безпомічності перед обличчям життєвих труднощів поєднуються з безперспективністю. Для поведінки в стані депресії характерна повільність, безініціативність, швидка втомлюваність. У важких, довготривалих станах депресії можливі спроби самогубства.

Настрій – це в значній мірі виражений емоційний стан людини, який існує впродовж тривалого часу і визначає її загальний тонус. Настрій є емоційною реакцією не на безпосередні наслідки певних подій, а на їхнє значення для людини в контексті її загальних життєвих планів, інтересів та очікувань.

Переживання – будь-який емоційно-забарвлений стан і явище реальної дійсності, які особистість перепускає через свою свідомість і які стають для неї подіями власного життя.

Пристрасть – сильне, глибоке й тривале почуття, яке ніби поглинає особистість.

Психогенії – розлади психіки, що виникають в результаті психічних травм. Травмуючий вплив може бути одноразовим, одномоментним, а може приймати характер відносно слабкого, але тривалого негативного впливу. Види психогеній: ятрогенія (надумана, нав'язана хвороба), іпохондрія(страх перед хворобою).

Фрустрація (від лат. frustratio – обман, розлад, крах планів) – психологічний стан людини, який викликається суб'єктивно неподоланими труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення завдань; переживання невдачі, почуття розчарування, крах надій.

Види станів.

Психічні стани можуть бути класифіковані як вияви психічних процесів:

стани емоційні — настрої, афекти, тривога та ін.;

стани волев'ї — рішучість, розгубленість тощо;

стани пізнавальні — зосередженість, замисленість і т. д.

Психічні стани розрізняють і за глибиною та тривалістю. Пристрасть як психічний стан глибше, ніж настрої. Кожний стан тимчасовий, може заступитися іншим. З практичною метою виділяють стани миттєві (нестійкі), довгочасні і навіть хронічні, або оперативні, поточні та перманентні. Кожний стан, наприклад тривога і замисленість, за певних умов може бути і оперативним (нестійким), і поточним (тривалим), і перманентним (хронічним). Перехід станів із поточних у перманентні може мати як позитивний (стан тренуваності в спорті, рішучості), так і негативний (стан втоми, розгубленості) характер.

Складність розрізнення типів психічних станів полягає в тому, що їх майже неможливо розмістити в межах однієї шкали, класифікувати за однією ознакою, кожний із станів має свій континуум проявів і набір ознак (рівень усвідомленості, домінування психічних процесів, тривалість, адекватність чи неадекватність ситуації тощо).

Стрес (від англ. stress – тиск, напруження) – індивідуальна реакція організму людини на екстремальну ситуацію, яка вимагає певної перебудови функцій організму, його адаптації.

ФАЗИ СТРЕСУ:

1. *Тривожність* — стан підвищеного психологічного дискомфорту, переживання з приводу подій, які мають відбутися, стан невпевненості у своїх силах і можливостях, самонавіювання негативній думок. Людина сприймає щось незвичне, не може собі його пояснити і це викликає в неї певне занепокоєння. А організм одразу готується до захисту (саме тут і виявляються фізіологічні симптоми стресу).
2. *Адаптації* — це період пристосування до нової ситуації, небезпеки, яка виникла. У цей час настає так звана рівновага протидії захисних сил нервової системи і впливів зовнішнього середовища (чинника стресу). Як стверджує канадський фізіолог, директор Інституту експериментальної медицини та хірургії в Монреалі Г.Сельє, ця фаза називається “еустрес” (від гр. “еу” — гарний). Оскільки стрес випадає на долю однієї системи, інша в цей час відпочиває. Сельє звертає

увагу на те, що в повсякденному житті термін “стрес” чомусь обов'язково пов'язують лише з несприятливою для організму реакцією. Насправді ж діяльність, зумовлена стресом, може бути і приємною, і неприємною. Г.Сельє наголошує: “Повна свобода від стресу — це смерть”. Стрес спонукає нас до нових висот.

3. *Виснаження* — це і є третя фаза стресу. Саме під час виснаження позитивний стрес переходить у негативний, або, за Г.Сельє, “ди-стрес”. Відповідно до експериментальних досліджень, вчений визначив такі стадії стресу: тривалий страх — виснаження нервової системи — смерть.

Фрустрація (від лат. frustratio – обман, розлад, крах планів) – психологічний стан людини, який викликається суб'єктивно неподоланими труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення завдань; переживання невдачі, почуття розчарування, крах надій.

4. Соціальна неповторність особистості у ролях, позиціях, статусах і установах

Соціально-психологічна сторона особистості відображає її основні якості та характеристики, які дозволяють їй відігравати певні ролі в суспільстві, займати певне положення серед інших людей

Світоглядна сторона особистості – відображає суспільно значущі її якості і особливості, які дозволяють посідати достойне місце в суспільстві.

Світогляд особистості – це система переконань, що склалася в неї, а також наукових поглядів на природу, суспільство, людські відносини, які стали її внутрішнім надбанням і відклалися в свідомості у вигляді певних життєвих цілей, інтересів, відносин, позицій.

Моральне обличчя особистості – це система уявлень особистості про мораль, яка відображає наявність в неї міцних підвалин і визначає її дії та поведінку в суспільстві.

Обличчя особистості – це стійка система її поглядів на норми стосунків людей в суспільстві та їх гідна взаємодія.

Соціальна позиція – 1) місце, становище індивіда чи групи в системі відносин в суспільстві, яке визначається низкою специфічних ознак і регламентує стиль поведінки. В цьому значенні соціальна позиція синонімічна поняттю статус; 2) погляди, уявлення, установки і диспозиції особистості відносно умов особистої життєдіяльності, котрі реалізуються і відстоюються нею в референтних групах. В цьому значенні соціальна позиція висвітлює суттєву характеристику поняття соціальна ситуація розвитку як єдність суб'єктивного і об'єктивного в особистості, котра формується в сумісній діяльності з іншими. Зміна соціальної позиції в діяльності людини, в результаті чого вона постає перед вибором в ситуації прийняття нової для себе соціальної ролі, є основою вивчення особистості.

Позиція є комплексною характеристикою особистості, її діяльності, відношень і вчинків. Позиція особистості відбиває стійку усвідомлену сукупність ставлень людини до праці, до суспільства, до інших людей і до самої

себе, що виявляється через систему установок і мотивів, цілей і цінностей, якими особистість керується у своїй діяльності. Позиція виявляє сутнісний зміст соціально-значущих рис особистості.

Структура позиції:

Предмет. Предметом позиції може бути все, що існує для людей і має, або ж мало в перспективі розвитку, якесь значення для заспокоєння людських потреб, а тому становить певну позитивну або негативну цінність для людини. Предметний зміст можуть творити: особи, суспільні групи й процеси, релігія, певні інституції, ідеї.

Діапазон. Діапазон позиції визначається кількістю ідей, речей чи осіб, яких вона стосується. Бувають позиції, які пов'язані лише з одною справою, але існують і такі, що охоплюють багато елементів навколишньої дійсності, наприклад, позиція материнства передбачає не лише відношення до народження дитини, але й цілу низку емоцій і виховних актів.

Складність. Складність стосується поодиноких компонентів позиції. Позиції можуть відрізнятися з огляду на багатство окремих складників.

Стійкість. Стійкість визначає міру податливості позиції. Завдяки певній стійкості позиції можна прогнозувати основні особливості людської поведінки, принаймні впродовж недовгого часу й за подібних умов.

Спрямованість. Під спрямованістю розуміємо позитивний чи негативний тип ставлення до предмета позиції. Це, у певному розумінні, дипольність позиції, через що будь-який вчинок людини можна відмітити певним пунктом на континуумі, який лежить між точками позитивного й негативного ставлення до предмета позиції. Розглядаючи дану шкалу ставлення до предмета позиції, можна виділити три основні орієнтації: позитивну (+), негативну (--) і нейтральну (0).

Інтенсивність. Інтенсивність означає частоту здійснення характерних для даної позиції вчинків або й навіть виявлення тенденцій до них. Розрізняють максимальну й мінімальну інтенсивність, які можна підпорядкувати як позитивному, так і негативному спрямуванню.

Взаємозалежність. Поняття взаємозалежності позицій означає, що вони існують не в ізоляції, а перебувають в різноплановому зв'язку. Позиції можуть творити стійкі об'єднання, систему, у якій деякі з них займають центральне місце, а інші – менш визначне або периферійне (маргінальне) положення.

Соціальна установка – 1) неусвідомлюваний стан готовності особистості до певної діяльності чи поведінки; 2) стійке відношення людини до будь-чого чи до будь-кого, яке включає думки, емоції і дії по відношенню до даного об'єкту; 3) суб'єктивна орієнтація індивідів як членів групи (чи суспільства) та ті чи інші цінності, які є ознаками певного соціально прийнятого для них способу поведінки і життя (У.Томас, Ф.Знанецький). В соціальній психології установка використовується при вивченні ставлень особистості як члена групи до певних соціальних об'єктів, механізмів саморегуляції, стійкості й узгодженості соціальної поведінки, процесу соціалізації (напр., під впливом пропаганди), а також при прогнозуванні можливих форм поведінки особистості у визначених ситуаціях.

Функції установки в діяльності:

- установка визначає стійкий, послідовний;
- цілеспрямований характер протікання діяльності;
- звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення і довільно контролювати протікання діяльності в стандартних ситуаціях;
- може виступити в якості фактора, котрий обумовлює інертність діяльності і утруднює адаптацію суб'єкта до нових ситуацій.

Соціальний статус – сукупність прав та обов'язків людини, спричинених їх положенням у визначеній соціальній системі та ієрархії суспільних відносин.

Соціальна роль – 1) це сукупність правил і форм поведінки, які характеризують типові дії людини, яка займає певний статус в суспільстві; 2) збережений в свідомості людини набір уявлень про те, як вона та інші повинні поводити себе в певних обставинах.

Функції соціальних ролей: Роль формує уявлення про себе і значно впливає на її поведінку. Визначаючи поведження людини, її роль виконує дві функції. По-перше, вона встановлює для ролі загальні правила поведінки щодо оточуючих. Студент повинен слухатися професора, підлеглий – виконувати розпорядження керівника. По-друге, роль підказує людині, яка вступає в контакт з виконавцем певної ролі, що від нього чекати і як побудувати власну поведінку відповідно очікуваної. Підлеглий сподівається отримати накази; керівник вважає, що може віддати нерозумні розпорядження, не зважаючи на можливу критику. Ні того, ні іншого не можна очікувати від колеги, який займає в організації однакове з вами становище.

5. Сутність і структура світогляду людини

Світогляд – це система переконань, і поглядів на природу, оточуючий світ і уявлення свого місця в цьому світі. Світогляд складає основу відносин особистості, проявляється у вчинках, поведінці, відображається на дії і діяльності в цілому. Від особливостей світогляду залежить специфічна спрямованість особистості і своєрідність характеру(додаток В). Світогляд є особливим явищем, феноменом людського буття, тому виділяють також іншу **структуру**:

- *світовідчуття* (основа світогляду), які формуються на основі досвіду (індивідуального, сімейного, групового, національного, класового, суспільного та загальнолюдського);
- *світосприйняття*, які формуються на основі цінностей (щастя, любові, істини, добра, свободи тощо), і утворюють ідеали та переконання людини;
- *світорозуміння*, які формуються на основі знання (досвідного, емпіричного та теоретичного);
- *світоспоглядання*, яке усвідомлюється через універсальні форми діяльності, такі як: *потреба – інтерес – ціль – засоби – результати – наслідки*;
- *світобачення* – на основі принципів (монізм, плюралізм, скептицизм, догматизм та ін.).

Творцями і носіями світогляду, дійсними його суб'єктами в історії людства були окремі особистості, сім'ї, племена, народності, нації і держави.

Світоглядні системи:

- 1) *космоцентрична* – спрямована на пошуки єдиної сутності світобудови, вивчення гармонії космосу переноситься на гармонізацію суспільного життя;
- 2) *геоцентрична* – в якій панує віра в надприродні сили божественного, здатного на релігійних засадах змінити життя людини;
- 3) *антропоцентрична* – пов'язана з усвідомленням людини як центру всесвіту, розкриттям можливостей прогресивного розвитку особистості.

6. Поняття соціалізації особистості

Соціалізація (від лат. *socialis* – громадський, суспільний) – процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які дозволяють йому функціонувати в якості повноцінного члена суспільства.

Соціалізація включає в себе як соціально контрольовані процеси цілеспрямованого впливу на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні. Не дивлячись на широке використання, термін “соціалізація” не має однозначного тлумачення. В одних випадках його пов'язують з вихованням, в інших – з формуванням особистості.

Соціалізацію розуміють як процес діяльності і засвоєння та дієве відтворення людиною соціального досвіду попередніх поколінь. Поняття “соціалізація” стосується тільки людей і означає найвищий щабель розвитку біологічної і психологічної адаптації людини до навколишнього середовища. Де і як відбувається процес соціалізації людини?

Процес соціалізації людського індивіда відбувається в сім'ї, групі ровесників, школі, трудовому об'єднанні, формальних і неформальних групах, у спілкуванні та ігровій і предметній діяльності. Соціалізація має і стихійний, і цілеспрямований характер. Організований процес соціалізації передбачає різноманітність форм і методів виховання. Самовиховання – провідне й визначальне начало соціалізації. В процесі соціалізації відбувається засвоєння соціальних норм поведінки, соціальних установок, а також норм спілкування й варіантів життєвого стилю.

7. Фактори, ефекти, механізми та засоби соціалізації.

Фактори соціалізації.

Макрофактори – це соціальні і природні детермінанти соціалізації та розвитку особистості, зумовлені її проживанням в складі великих соціальних спільнот.

Країна, держава – (в повсякденному розумінні - синоніми) – поняття, прийняті для виділення людей, що проживають в певних територіально-адміністративних межах і об'єднані між собою в зв'язку з історичними, соціально-економічними, політичними і психологічними причинами. Специфіка розвитку країни, держави визначає важливі особливості соціалізації населення, особливо молоді.

Поняття *суспільство* (в повсякденному розумінні синонім держави) – в педагогіці та інших науках використовується для характеристики соціальних умов формування і розвитку особистості.

Культура – система духовних форм забезпечення діяльності та соціалізації людей. Вона охоплює всі аспекти життя людини – біологічний (їжа, сон, відпочинок, статеві акти, природне задоволення потреб у будь-чому), виробничий (створення засобів матеріального життєзабезпечення – знаряддя праці, їжі, одягу, житла), духовний (мова, мовна діяльність, світогляд, естетична діяльність та інше), соціальний (комунікації, соціальні відносини).

Мезофактори – це детермінанти соціалізації особистості, спричинені її проживанням у складі спільнот середньої величини.

Етнос – (нація) – історично утворена на відповідній території стійка сукупність людей, які володіють єдиною мовою, спільними відносно стабільними особливостями культури і психіки, а також спільною самосвідомістю (свідомістю своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень, що є зафіксованим у самосвідомості).

Регіональні умови – умови, характерні для соціалізації людей, які проживають в тій чи іншій частині країни, держави, що має свої відмінні особливості (єдину соціально-економічну систему, спільне історичне минуле, культурно-соціальну своєрідність).

Тип поселення – село, містечко, місто, область в зв'язку з певними причинами надає своєрідності соціалізації людей, які в них проживають.

Засоби масової комунікації – технічні засоби (друк, радіо, кінематограф, телебачення), за допомогою яких здійснюється поширення інформації (знань, духовних цінностей, моральних і правових норм і т.ін) на великі аудиторії. Засоби масової комунікації широко використовуються державою, суспільством у процесі виховання людей.

Мікрофактори – детермінанти соціалізації особистості, що стосуються виховання і навчання людей в малих групах (сім'ї, трудовому колективі, релігійній організації чи в навчальному закладі).

Особистість в процесі соціалізації проходить шість фаз. Найпершою фазою є виховання у сім'ї. Тут дитина освоює речовий світ, веде спілкування з найближчими людьми, оволодіває мовою, запам'ятовує норми поведінки і стосунків, проявляє себе, формує характер.

На другій фазі дитина встановлює початкові соціальні зв'язки поза межами сім'ї, усвідомлює протиріччя соціальної взаємодії (наприклад, характер відносин з батьками і ровесниками), виробляє спосіб поведінки у колі ровесників, зі старшими й меншими за себе. Соціалізація дитини на цій фазі відбувається в ігровій діяльності, у сфері елементарних індивідуальних обов'язків тощо.

Третя фаза соціалізації – оволодіння основами знань і суспільним досвідом. Цей процес проходить насамперед у навчальному закладі, якими є середня школа і середній професійний заклад. На кінець цієї фази припадає настання фізіологічної та психічної зрілості, яка засвідчує відповідальність особи перед суспільством.

Четверта фаза соціалізації молодих людей (випускників школи та середніх спеціальних закладів) специфічна. Одна частина молоді продовжує навчання, інша включена у виробництво або проходить службу в армії. На цій фазі виявляється рівень самостійності молодих людей, їх готовність нести моральну, правову та матеріальну відповідальність у своїй життєдіяльності. Виявлена закономірність: чим більше активності у переборенні завад на своєму життєвому шляху індивід проявляв у попередніх трьох фазах, тим він самостійніший та працьовитіший в майбутньому.

П'ята фаза соціалізації розпочинається, власне, у професійній діяльності. У значній частині людей вона збігається з професійним навчанням або з вузівською підготовкою. Період самостійної і відповідальної роботи є найтривалішим у житті людини; особистість тут може досягти найвищого рівня соціалізації, створюючи щось суспільно цінне і значуще.

Шоста (остання) фаза соціалізації характеризується інволюційними процесами в організмі, послабленням соціальних зв'язків особистості.

Механізми і засоби соціалізації.

Соціалізація особистості здійснюється за допомогою таких механізмів (додаток Д):

Традиційний механізм соціалізації – це засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, які характерні для її сім'ї та близького оточення (сусідського, приятельського, професійного). Таке засвоєння відбувається, як правило, на підсвідомому рівні за допомогою збереження, некритичного сприйняття пануючих стереотипів.

Інституціональний механізм соціалізації діє в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства, з різноманітними організаціями, які спеціально створені для соціалізації і які, реалізують соціалізуючі функції паралельно зі своїми основними функціями (виробничі, суспільні, клубні та ін. структури, а також засоби масової комунікації).

Стилізований механізм соціалізації діє в рамках субкультури. Під субкультурою в загальному вигляді розуміють той комплекс цінностей, норм, морально-психологічних рис та поведінкових проявів, які є типовими для людей певного віку і конкретного професійно-культурного прошарку, який в цілому створює конкретний стиль життя тієї чи іншої вікової, професійної чи соціальної групи.

Міжособистісний механізм соціалізації функціонує в процесі взаємодії людини з суб'єктивно значущими для неї особами і становить психологічний механізм міжособистісного перенесення завдяки емпатії та ідентифікації. Значущими особами можуть бути батьки, улюблений вчитель, шанована доросла людина, співробітник, друг – одноліток своєї чи протилежної статі.

Рефлексивний механізм соціалізації пов'язаний із внутрішнім діалогом, в якому людина розглядає, оцінює, приймає чи відкидає ті чи інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, сім'ї, ровесникам, значущим особам і т. ін.

Рефлексія – механізм взаєморозуміння, тобто осмислення людиною того, якими засобами і чому вона справила те чи інше враження на інших людей. За допомогою рефлексії людина може формуватися та змінюватися в результаті усвідомлення і переживання нею тієї реальності, в якій вона живе, свого місця в ній і себе самої.

Лекція 6

Тема 6. Міжособистісні стосунки. Спілкування.

План

1. Етика взаємостосунків, розвиток міжособистісних стосунків, етикет.
2. Спілкування: види, рівні, засоби, сторони та функції.
3. Психологічні механізми взаєморозуміння в спілкуванні.
4. Невербальна комунікація та її види.
5. Комунікація, перцепція та інтеракція у просторі міжособистісної взаємодії.
6. Поняття про психологічну сумісність.

1. Етика взаємостосунків, розвиток міжособистісних стосунків, етикет

Етика — наука про мораль, її розвиток, принципи, норми й роль у суспільстві, іншими словами — про правильне (і неправильне) у поведінці. Отже, треба розрізняти етику як науку, а мораль — як реальне явище, яке вона вивчає. Мораль є формою суспільної свідомості, спрямованою на утвердження самоцінності людини, її прав на гідне та щасливе життя.

Слід розрізняти поняття "мораль" і "моральність". Мораль передусім є певною формою свідомості — сукупністю усвідомлюваних людьми принципів, правил, норм поведінки. Що ж до моральності, то її здебільшого розуміють як втілення цих принципів, правил і норм та стосунках між ними. Природно, що таке втілення має дещо інший зміст, аніж сукупність абстрактних правил, передусім моралі.

Оскільки у повноцінному спілкуванні людина стає саме як суб'єкт, то завжди актуальною є проблема морального самовизначення партнерів один відносно одного. Залежно від цього вибору б самовизначення спілкування може виявитися для людини найвищою, найжаданішою розкішшю (А. де Сент-Екзюпері).

Моральна свідомість, що лежить в основі такого спілкування, є відображенням моральної практики й моральних відносин. Вона впливає із сукупності певних норм, моральних принципів, мотивів і ціннісних орієнтирів. Під останніми найчастіше розуміють суб'єктивну значущість певних явищ реальності для конкретної людини й суспільства.

Вивченням спілкування до початку ХХ ст. наука не займалася, розглядалися і досліджувалися лише окремі складові цього феномену. Проте на початку ХХ ст. до цих проблем починають звертатися вітчизняні та зарубіжні вчені. Багатовимірну стимулюючу роль спілкування в житті людини належним чином почали усвідомлювати вчені різних галузей наук — теоретики та спеціалісти-практики. Популярними стали поради американського спеціаліста Д.Карнегі про те, як поліпшувати спілкування та завойовувати собі друзів. Проте ці рекомендації мають не наукову, а переважно практичну цінність. Вони стосуються технології спілкування і не розкривають його етичної та психологічної структури й закономірностей. Водночас вони певною

мірою допомагають діловим людям і всім, кого хвилює процес спілкування, хто відчуває у цьому труднощі. Однак, як вважає Е. Шостром, нерідко поради Д. Карнегі призводять до маніпулювання людьми, а це суперечить вимогам гуманістичної етики та психології. На жаль, лише небагато людей, на думку Е. Шострома, насправді спілкуються на високому рівні культури. Він описує актуалізатора - людину, яка має гуманні мотиви спілкування й ставиться до партнера як до рівної собі особистості.

До спілкування як наукової проблеми активно підійшли спеціалісти з етики, психології, філософії та інших галузей науки у 20-30-ті роки нинішнього століття. В їхніх працях зазначалося, що моральні цінності та норми формуються під впливом вищих, зокрема релігійних, цінностей або відповідають традиціям, звичаям і ритуалам свого суспільства.

На Заході у 30-ті роки зародилася школа "людських відносин", її прибічники, розроблюючи складні економічні, фінансові питання, почали звертатися до етики, психології та соціології — наук про людську поведінку. На жаль, у радянській теорії й практиці нічого, крім жорсткого опору "підступам буржуазної ідеології" в галузі становлення "людських відносин", не було напрацьовано, а намагання деяких провідних учених апелювати до істини, до розуму призвели до розгрому соціології та недооцінювання психології в нашому суспільстві, що завдало чималої шкоди.

Після 30-х років інтерес до проблем спілкування дещо зменшився. Однак за останні десятиріччя вони знову протягли до себе увагу. Завдяки інтеграції економіки, зростанню політичної залежності одних народів від інших, розвитку засобів комунікації посилюється загальнолюдське начало в моралі. Добро, честь, обов'язок, провина, сором тощо - слова, які є в мовах усіх народів. Перед загрозою загальнолюдського знищення людина стала більше відчувати себе абсолютною цінністю. Це зумовило розвиток наук про людину, про її відносини з іншими. Зокрема, проблеми спілкування перетворилися на "логічний центр" усієї системи психологічної проблематики, що було пов'язано також з розвитком соціальної психології, посиленням її впливу на інші психологічні дисципліни.

З розвитком капіталізму відношення між етичними нормами та і практичною діяльністю людей поступово змінюються. Якщо на перших етапах зародження виробничих відносин до своєї професійної і діяльності люди ставилися відповідно до прийнятих етичних норм (відповідальності, обов'язку, чесності), то з розвитком ринкових відносин виникають "ножиці" між етичними нормами та поведінкою людей на виробництві, між обов'язком людини та її ставленням до діла. А це позначилося також на культурі поведінки та спілкування. Останні 30 років характеризуються появою низки праць, де спілкування розглядається з різних точок зору. Нерідко в них по-різному розкривається зміст основних характеристик феномена спілкування, іноді неоднозначне трактується категорії. У 1969 р. американський психолог Д. Діпс нарахував 96 дефініцій спілкування.

Поряд з підручниками, науковими розробками про спілкування написано багато науково-популярної літератури. Варто відзначити доробок зарубіжних

авторів, присвячений проблемі сім'ї, попередженню й розв'язанню конфліктів, проведенню переговорів і поліпшенню міжособистісних взаємин. Спілкування тепер вивчають у взаємозв'язку з різними видами діяльності. У дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних учених найбільш детально описано ділове, зокрема педагогічне, спілкування. Спрямованість цих досліджень практична - досягти ефективності у професійній діяльності.

Несподіваним для багатьох відкриттям "організаційної культури" як важливого інструмента управління господарством ознаменувалися 80-ті роки. Багато зарубіжних теоретиків назвали культуру, і передусім культуру спілкування, важливою складовою в боротьбі за успіх у бізнесі. Відомий американський спеціаліст у галузі управління Лі Якокка в монографії "Кар'єра менеджера" зазначає, що психологія була для нього найціннішою з усіх університетських дисциплін. Працюючи у сфері управління, він у спілкуванні з різними людьми частіше використовував знання з психології та етики, особливо етики спілкування, аніж інженерні та економічні знання. Спілкування він вважає найкращим способом спрямувати енергію людей на досягнення поставленої мети.

У різні часи підходи до вивчення спілкування були не однаковими. Якщо, наприклад, у психології в 20-60-ті роки його досліджували в контексті масових процесів, а потім — в онтогенезі, у взаємозв'язку з мовленням і вищими психічними функціями, то наприкінці 60-х - на початку 70-х років наука вивчала, як змінюється поведінка людей в різних ситуаціях безпосереднього спілкування, аналізувала різні засоби, зокрема невербальні характеристики та їхнє значення для сприймання однієї людини іншою, розглядала прикладні аспекти спілкування як цілеспрямований вплив.

Розвиток виробничих відносин стимулював учених і практиків до вивчення спілкування у зв'язку із становленням і розвитком особистості. Саме на цьому шляху плідно об'єдналися позиції етиків і психологів. У науці відбувся так званий комунікативний поворот. Суть його - у переході від суб'єкта, який віддає перевагу монологу, до суб'єкта, котрий прагне діалогу у спілкуванні та взаємодії зі іншими людьми. Основну увагу зосереджували на засобах комунікації, особливостях контакту, комунікативних діях, видах взаємодії, зокрема, у конфліктних ситуаціях і під час переговорів.

Розвиток міжособистісних взаємин у спілкуванні.

Міжособистісні взаємини у спілкуванні — це такі взаємозв'язки між людьми, які суб'єктивно переживаються та об'єктивно проявляються в характері та способах взаємного впливу. Ці взаємини мають для людей не менше значення, ніж їжа та повітря. Якщо ці стосунки погані, то продуктивна взаємодія людей, їхня спільна діяльність стають неможливими. У людини псується настрій, здоров'я, вона не відчуває радості буття. Нездорові міжособистісні взаємини впливають також на характер спілкування. Іноді останнє зводиться до того, що розмови про інших ведуться виключно в категоріях оцінок, а то й за допомогою ярликів, причому, як правило, усе "малюється" чорно-білими фарбами. Для того щоб система міжособистісних взаємин була ефективною, а суспільство загалом здоровим, бажано

відмовлятися від звички за всіма вчинками-людей бачити злий намір. Отже, важливою рисою міжособистісних взаємин є їхня емоційна основа. Одні люди під час спілкування нерідко без особливих зусиль можуть викликати в інших позитивні емоції, підтримувати гарний настрій. Інші вносять у взаємини напруженість, пробуджують негативні емоції, тривогу. Тому для успішного спілкування важливим є використання гуманістичних орієнтацій у взаєминах, дотримання емпатійного способу спілкування. Останній передбачає більш-менш точне сприймання внутрішнього світу іншої людини із збереженням притаманних їй емоційних і змістовних відтінків. Саме ці орієнтації та прояв емпатії у взаєминах є результатом високого рівня культури спілкування. Водночас наявність такого рівня є основою, на якій у майбутньому формуються гуманістичні комунікативні установки та способи й засоби їхньої реалізації.

Етикет як сукупність правил поведінки людини

Культура спілкування має не тільки внутрішню (моральну, психологічну), а й зовнішню сторону — етикет, норми якого досить значущі в моральному плані. Людина, спілкуючись відповідно до загальноприйнятих норм і правил, демонструє свою готовність зважати на ту спільноту людей, серед яких вона живе.

Етикет — це сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні прояви людських стосунків (ставлення до інших людей, форми звертання, поведінку, манери тощо). Етикет містить вимоги, які набувають характеру більш-менш регламентованого церемоніалу і для дотримання яких особливе значення має певна форма поведінки. Етикет як правило, відбиває певні моральні принципи, притаманні суспільству, й певною мірою стає ритуалом. Водночас етикет має суто нинішню, часом відірвану від морального змісту форму, яка має канонізований характер. Він визначається системою детально роблених правил чемності, чітко класифікує правила поведінки представниками різних класів і прошарків, з посадовими особа (відповідно до їхнього рангу), а також правила поведінки в певних місцях. Проте якщо за суворим дотриманням правил етикету криється недоброзичливе ставлення до інших, то він стає формою лицемірства. Гідна поведінка людини цінувалася ще в античному суспільстві. Однак греки вважали, що людина може поводитися добре лише тоді, коли вона має певні моральні якості, гармонію "духу"¹ (за Платоном), зовнішнього та внутрішнього. Проте зовнішня поведінка людини, що відповідає нормам етикету та правилам доброго тону, тільки тоді набуває особистісного смислу, якщо в основі лежать моральні мотиви. Пристойна поведінка — результат осмисленого ставлення до власних вчинків, відповідальності за їх наслідки. Невипадково видатні гуманісти минулого про етикет говорили "Хороші манери складаються з дрібних самопожертв" (Р. Емерсон) "Поведінка— це дзеркало, в якому кожен показує свій образ (Й.-В. Гете);" "Спілкуючись з людьми, думай не про свою користь, а про користь того, з ким спілкуєшся, і не про те, як ти будеш судити про нього, а як він буде судити про тебе" (Л. Толстой); "У будь-якому дрібному, навіть незначному, непримітному вчинку вже виявляється весь наш характер: дурень і входить і виходить, і встає з місця, і мовчить і посувається інакше, аніж розумна людина

(Ж. де Лабрюєр).

Етикет наслідує кращі моральні принципи, норми, звичаї, поведінки та культуру спілкування всіх народів. Вони є загально людськими або притаманними певному народові. Наприклад, японець як правило, у спілкуванні не вживає заперечення "ні". Те, як вклоняється під час зустрічі, залежить від статусу особи, з якою вітається: чим вищий статус особи, тим нижчим буде уклін. Деякі правила етикету, що спочатку були звичаєм лише одного народу, поступово стають надбанням усього людства (наприклад, з Древнього Китаю та Японії — прояв поваги до старших за віком людей, Древнього Риму — звичай гостинності).

В Америці у 1946 році було створено Інститут етикету. Його заснувала Емілія Поуст, "перша дама етикету", як її назвали тоді. Цей інститут мав на меті зберегти традиції, розвинути нові форми поведінки та поширити їх у суспільстві. Створивши нормативний курс етикету, Емілія Поуст постійно вдосконалювала його, аналізуючи нові явища ділового життя, нові форми поведінки людини в бізнесі й суспільстві. Тим самим вона констатувала, що етикет, як і саме життя, є постійно змінюваною системою, а не чимось застиглим, встановленим раз і назавжди. Її рекомендації щодо ролі етикету в діловому житті стали поширюватися і поза межі Америки. У різних країнах стали приділяти дедалі більше уваги етикету, аби досягти успіху в переговорах, залучити клієнтів до ділових стосунків, створити привабливий імідж.

В Україні письмові настанови про те, як слід поводитись у суспільстві, з'явилися майже одночасно з розвитком писемності. Звичайно, на зовнішні форми поведінки людей, їхні манери та уподобання, поведінку в оточенні інших впливали умови життя. Тому й правила поведінки та етикету різнилися, скажімо, в дворянському колі та селянській хаті. Дворянських дітей з дитячих років вчили етикету гувернери. Правила доброго тону нерідко були творчістю самих людей, штучно привнесеними, а тому їх треба було спеціально вивчати. Водночас правила пристойної поведінки, що зародилися в надрах загальнолюдської культури, були притаманні всім людям і передавалися з покоління в покоління.

2. Спілкування: види, рівні, засоби, сторони та функції

СПІЛКУВАННЯ – складний, багатогранний процес встановлення і розвитку контактів між людьми, спричинений потребами спільної діяльності. Він включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

Як же відбувається цей складний багатоплановий процес? Які має етапи? Іноді він буває неповним і обмежується лише трьома етапами.

Початкова думка. У Миколи виникла думка і він хоче передати її Марії. Наприклад, попросити її купити житнього хліба.

1. Початкове словесне виявлення. Микола говорить Марії, що йому потрібен хліб, просить її зайти до крамниці і купити йому одну буханку.

2. Розуміння з боку слухача. Марія слухає слова Миколи і до її свідомості надходить сигнал, котрий, як вона це розуміє, відповідає тому, що

говорить Микола. Хлопець дійсно мав на увазі певний сигнал. Однак той сигнал, який надіслав Микола, і той, який сприйняла дівчина, хоча і схожі (хліб), але їхні значення не збігаються. Марія думала, Що йому потрібен пшеничний хліб і купила його Миколі. Вона вважала, що виконала його прохання, але він залишився незадоволеним.

Отже, якщо учасники спілкування здійснюють лише три кроки, описані вище, може виникнути непорозуміння. Думка виникла, обмін словами здійснився, але спілкування виявилось невдалим, тому що Марія зрозуміла не вірно той зміст, який хотів виразити Микола. Розуміння змісту слів обох учасників не збіглося. Що ж робити?

Для того щоб пересвідчитись, що повідомлення було передано правильно і спілкування здійснилося ефективно, необхідно здійснити ще чотири кроки:

4. **Зворотний зв'язок.** Цей етап абсолютно необхідний, інакше ми можемо легко втратити зміст навіть такого простого повідомлення, як "житній хліб". Для цього ми повинні не уявляти собі справу так, нібито те, що ми зрозуміли, і було тим, що намагалася нам сказати людина. Учасник спілкування, який говорить і надсилає інформацію, називається **комунікатором**, а той, хто слухає і приймає повідомлення, називається **реципієнтом**. Вірогідність того, що значення, котрі ми приписуємо словам, будуть правильно розшифровані, збільшиться, якщо реципієнт за допомогою зворотного зв'язку повідомить комунікатору, як він зрозумів значення слів, що вжив комунікатор. Марії слід по запитати у Миколи щось на зразок такого: "Отже, тобі потрібен пшеничний хліб?" або "Який хліб тобі треба купити?". В першому ви-кидку вона б висловила своє припущення про те, як вона зрозуміла повідомлення, думаючи, що її розуміння правильне, а в другому випадку передбачила б можливе ускладнення і попросила Миколу його роз'яснити. *Отже, зворотний зв'язок — твердження або питання, призначені для того, щоб показати комунікатору те, як його зрозумів реципієнт.*

Усвідомлення непорозуміння. Завдяки зворотному зв'язку Микола усвідомлює, що Марія зрозуміла його неправильно і це спонукає його до подальшого кроку.

Прояснення початкового словесного вираження. Микола знову говорить, звертаючись до Марії, але на цей раз вибирає такі слова, котрі до зволяють прояснити, що саме він має на увазі: "Ні, мені потрібен житній хліб!" Тепер зміст його повідомлення може бути зрозумілий правильно.

Правильне розуміння: На цей раз Марія вірно сприйняла прохання Миколи.

Ця схема пояснює процес спілкування, процес розуміння змісту, котрий ми вкладаємо в слова. На простому прикладі ми простежили, як легко може статися, що одна людина невірно розуміє іншу в тому, що стосується такого знайомого буденного предмету, як хліб. А як часто ми намагаємося спілкуватися з приводу складних тем — наших інтересів, переконань, глибоких почуттів, — навіть не замислюючись над тим, як ми виражаємо зміст думок і як нас розуміє співрозмовник. Тому важливо дослідити, як відбувається

спілкування і як навчитись спілкуватись більш точно і вдало.

Внутрішній світ людини - це та сфера особистості, де приймаються рішення, переживаються потреби і почуття, котру Біблія називає "серцем" людини: *"Над усе, що лише стережеться, серце своє стережи, бо з нього походить життя"* (Пр. 4:23). Наші потреби і бажання змінюються, вони не є застиглими і незмінними. Спілкування часто починається через поштовх, що з'являється в мотиваційно - потребнісній сфері особистості, із внутрішнього світу.

Крім цього, є певні фільтри, через які проходять всі відомості із внутрішнього світу на поверхню нашого ества у формі слів і рухів. Це ті думки і цінності щодо життя і світу, якими наділена людина і котрими люди відрізняються один від одного. Наприклад, деякі люди як навчилися, так і вважають, що немає нічого поганого в тому, щоб плакати, переживати і виражати сором, любов, співчуття або інші глибокі почуття. А інші люди впевнені в тім, що ми ніколи не повинні дозволяти собі показувати наші почуття і що той, хто так робить, виявляє неприпустиму слабкість. Деякі цінують близькі стосунки, а інші вважають їх не такими вже і потрібними, тобто **люди цінують різне, потребують різного, бояться і хочуть різного.**

Ніхто не може побачити внутрішній світ людини або її фільтри думок і цінностей. Сторонніми сприймаються слова, тон голосу, вираз обличчя, жести, пози, рухи. Фактично існують три категорії повідомлень, що передаються без участі слів, так звані невербальні засоби спілкування:

а) мова знаків — вираз обличчя, голосова інтонація, контакт очей або його відсутність, жести, дихання, сміх тощо;

б) мова дій, котру можна зрозуміти, спостерігаючи за людиною в процесі діяльності, коли вона чимось займається. Деякі вчинки досить красномовні і багато що можуть сказати про особисті якості;

в) предметна мова або мова предметів — це те, що люди повідомляють про себе через речі, котрими володіють. Одежа, будинок, автомобіль багато що можуть сказати про свого володаря. Через ці предмети ми повідомляємо про свої смаки, цінності, потреби.

У спілкуванні беруть участь щонайменше двоє, і кожен з учасників має свій особистий внутрішній світ, свою систему цінностей, через яку він фільтрує свої думки та почуття, і зовнішню, видиму для інших оболонку. На поверхневому рівні реципієнт через органи чуття намагається сприйняти відомості від комунікатора. Але паралельно в його думках можуть відбиватися інші події, які відволікають увагу від сигналів співрозмовника.

Розглянемо характеристики різних сторін спілкування. Обмінюючись інформацією, кожний із партнерів є активним суб'єктом у процесі спілкування. Важливу роль при цьому відіграє значущість інформації, завдяки чому партнери намагаються виробити загальний змісти однакове розуміння ситуації. Це можливо лише за умови що інформація прийнята, зрозуміла та осмислена. Тому в комунікативному процесі поєднано діяльність, спілкування й пізнання.

Загальну модель спілкування взято з теорії інформації, де його розуміють як процес, за допомогою якого закодоване певним, джерелом (відправником)

повідомлення передається через канал зв'язку до призначеного пункту (адресата), де відбувається його декодування. При такій моделі комунікативний процес розглядається як обмін інформацією між людьми, а основна його мета — забезпечити розуміння інформації, що є предметом обміну.

Обмін інформацією передбачає також психологічний вплив одного партнера на поведінку іншого з метою її зміни. А це можливо лише тоді, коли партнери користуються однією або близькими системами кодифікації й декодифікації, тобто "спілкуються однією мовою". Ефективність комунікації найчастіше визначається тим, чи вдалося вплинути суб'єктам спілкування одне на одного, чи уточнювалась, змінювалась, розвивалась інформація, думка співрозмовників. Саме в цьому проявляється специфіка людської комунікації на відміну від тієї, що описується теорією інформації. Доведено, що на першому рівні обміну вирівнюються відмінності у вихідній інформації, яка є в індивідів, котрі вступили в контакт. На другому передаються та приймаються найважливіші значення (інформування, навчання, інструктаж тощо). І, нарешті, на третьому рівні індивіди прагнуть зрозуміти погляди та установки одне одного (згода, незгода, зіставлення поглядів).

У соціальній психології виокремлюють комунікацію вербальну (словесну) та невербальну. Засобом першої є мова, другої — оптико-кінетичні системи знаків (жести, міміка, пантоміміка), пара- та екстралінгвістична система (інтонація, паузи тощо), система організації простору та часу комунікації, а також система "контакту очима".

Види спілкування.

Спілкування — це багатовимірний, поліфункціональний, різновидовий процес. У психології існує кілька класифікацій видів спілкування. Вони подають цей феномен різнопланово, збагачуючи палітру його характеристик. Найуживанішими є ті, які можна описати так:

- вербальне і невербальне;
- залежно від специфіки суб'єктів (особистість чи група) виокремлюють міжособистісне, міжгрупове, міжсоціальне спілкування, а також спілкування між особистістю та групою;
- за кількісними характеристиками суб'єктів розрізняють самоспілкування, міжособистісне спілкування та масові комунікації;
- за характером спілкування може бути опосередкованим і безпосереднім, діалогічним і монологічним;
- за цільовою спрямованістю розрізняють спілкування анонімне, рольове, неформальне, утому числі інтимно-сімейне.

Рівні спілкування.

Якщо взяти за критерій ступінь орієнтації на особистість партнера, то можна виділити такі рівні спілкування:

Примітивний рівень. Загальна характеристика того, хто опускається до примітивного рівня в контакті, така: для нього співбесідник не партнер, а

предмет, потрібний або такий, що заважає. Якщо потрібний, то ним треба оволодіти; якщо заважає, його треба відштовхнути.

Маніпулятивний рівень. Суб'єкт, який вибирає партнерство на цьому рівні, близький до примітивного учасника діалогу, але за виконавчими можливостями набагато перевищує його. Для нього партнер — суперник у грі, яку обов'язково потрібно виграти. Виграш означає вигоду, якщо не матеріальну, то житейську, психологічну, яка полягає в тому, щоб надійно пристосуватися "зверху" (див. далі — "прибудови") і мати можливість безкарно завдавати йому уколи.

Стандартизований рівень. Характеризується низьким рівнем орієнтації на особистість, у ньому домінує формальна структура відносин, тобто спілкування ґрунтується на якихось стандартах, а не на взаємному усвідомленні партнерами їх актуальних ролей. Іншою назвою цієї форми спілкування може бути "контакт масок".

Ігровий рівень. На цьому рівні суб'єкту хочеться бути цікавим для свого партнера, і він мимовільно "грає", щоб цікаво виглядати, а головне — не стільки зацікавити, скільки **заінтригувати** його. Можна грати по-різному: наполовину від душі, наполовину — з потреби утримати, не зруйнувавши приємний контакт. Цінність виникнення **людського зв'язку** на першому місці. Те, з чим не згідний, хочеться обдумати окремо, наодинці; а якщо я не правий, а правий мій симпатичний співбесідник? З висновками не поспішають: неспроста ж він думає так, а не так; щось за цим стоїть. Незгода — привід для подальших розмов і зустрічей.

Діловий рівень. Партнери об'єднані спільною справою, спільним пошуком істини або виходу із важких ситуацій Спілкуючись на діловому рівні, люди виносять із контактів не тільки "плоди" спільної діяльності, а й стійкі почуття взаємної прихильності, довіри, теплоти, або навпаки — антипатію. Бо ж у справі людина розкривається з найбільш суттєвих сторін. Артистизм, чарівність — це можна і зіграти, а справа відміняє гру, виставляє людину такою, якою вона є насправді.

Духовний рівень. Найвищий рівень людського спілкування дуже важко вкласти в точні визначення. Сутність його неможливо передати поза самим контактом на духовному рівні, так, як неможливо "передати" сутність поеми або сонати, розповідаючи про них, а не читаючи або виконуючи твір. На цьому рівні спілкування партнер сприймається як носій духовного начала, і це начало пробуджує в нас почуття, близьке до благословення. В реальній дійсності партнером спілкування на духовному рівні може стати будь-яка людина, якщо в ній хоч на деякий час, хоч на мить, у певній ситуації спалахне "іскра Божа". Ні вік, ні стать, ні освіта, ні статус, ні рівень начитаності ролі тут не грають.

Можна з упевненістю сказати: той, хто вважає духовне спілкування привілеєм "культурної еліти" і любить розмірковувати на тему, хто "доріс", а хто "не доріс" до такого спілкування, у кращому випадку — сноб, а в гіршому — сам бездуховний. Марк Твен сказав, що з **великою людиною і ви почуваете себе вищим, а нікчема обов'язково дасть вам зрозуміти, наскільки ви самі нікчема.** Оцінюючи духовне начало в іншому, ми розвиваємо його в собі.

Розвивши його в собі, ще більше цінуємо його в інших, причому крихти духовності радують нас такою ж мірою, як і її поклади. Це ж бо не "об'єкт", котрий піддається зважуванню і вимірюванню.

Кожному з нас щодня доводиться контактувати з багатьма незнайомими людьми. Це спілкування є анонімним. Коли в людини багато контактів одночасно, їй хочеться час од часу зняти нервову, напружену, трохи розслабитися, заспокоїтися. Тому нерідко люди намагаються уникнути контактів у транспорті чи в черзі: заплющують очі, гортають газети, дивляться у вікно і т. п. Якщо ж спілкування відбувається, воно здійснюється на ритуальному рівні.

Спілкування проявляється вже з перших хвилин нашого ставлення до ролі, яку ми обрали. Скажімо, хтось із нас підлеглий, а; хтось керівник. Кожен має діяти відповідно до своїх функціональних обов'язків, дотримуючись правил професійної культури у спілкуванні. Нерідко керівник поводить себе зверхньо, нехтує людською гідністю підлеглого, розмовляє з ним грубо та безцеремонно. А підлеглий розуміє, що керівник тому вдається до таких дій, бо не впевнений у собі, боїться втратити своє місце, за такою формою поведінки прагне приховати свою неспроможність.

Для функціонально-рольового спілкування дуже важливими є доброзичливість, повага до людей, вміння бачити перед собою особистість. Про таке ставлення свідчать, зокрема, посмішка, а також, вміння сказати людині щось добре (наприклад, комплімент на фоні антикомпліменту собі: "У вас така пам'ять, що можна позаздрити", "Ви так добре працюєте на комп'ютері, я так не вмію").

Нарешті, неформальне спілкування (дуже умовно) передбачає обмін духовними цінностями. Він динамічний, у центрі його — увага до міжособистісних взаємин, а не до престижу чи меркантильних інтересів. Особливим різновидом неформального спілкування є інтимно-сімейне. Воно стосується кожного з нас. Усі ми хочемо, щоб близька нам людина була у спілкуванні з нами культурною, чутливою, розуміла те, що вголос ми не сказали, могла читати по наших очах, за мімікою, жестами те, що нас хвилює. Але треба пам'ятати, що рівень культури близької нам людини залежить від нас. Якщо вона не виправдала наших сподівань, це означає, що ми не змогли їй допомогти, знайти відповідні способи й засоби спілкування, не показали своїм прикладом, як потрібно поводитись.

Сторони спілкування.

Ураховуючи складність природи спілкування, важливо розібратись у його структурі. Завдяки дослідженням учених виокремлено три взаємопов'язаних сторони спілкування:

- комунікативну — обмін інформацією між індивідами та її уточнення, розвиток;
- інтерактивну — організація взаємодії суб'єктів, які спілкуються, тобто обмін не тільки знаннями, думками, ідеями, а й діями, зокрема при побудові спільної стратегії взаємодії;
- перцептивну — процес взаємного сприймання й розуміння

співрозмовників, пізнання ними одне одного.

У деяких дослідженнях структура спілкування розглядається, виходячи з трьох рівнів аналізу (макро-, мезо- і мікрорівні). На першому з них спілкування індивіда з людьми аналізується в інтервалах, рівних тривалості його життя. На мезорівні вивчаються окремі форми спілкування: бесіда, гра, колективне обговорення та ін. І, нарешті, на мікрорівні — одиницями аналізу виступають взаємопов'язані дії суб'єктів спілкування: "запитання — відповіді", "повідомлення інформації — ставлення до неї", "спонування до дії — дія" та ін. Виходячи з цього в літературі описано різні моделі спілкування. Такої, яка б задовольнила всіх, ще не розроблено. Найпростіша модель — це спілкування в діаді (парі).

Функції спілкування.

Функції спілкування дуже різноманітні. Існують різні підходи до їх класифікації. Так, за однією з них виокремлюють три основних класи таких функцій: *інформаційно-комунікативний*, *регулятивно-комунікативний* та *афективно-комунікативний*.

Перший із них охоплює все, що є передаванням і прийманням інформації у психологічному розумінні цих слів. Ідеться не лише про готову інформацію, а й про таку, що формується, розвивається. Психологи кажуть не просто про її передавання, а про передавання та приймання значень. Спілкування забезпечує не лише пізнання, а й регуляцію поведінки суб'єктів та їхньої спільної діяльності. З цим класом функцій пов'язані також способи впливу людей одне на одного: переконання, навіювання, наслідування та ін. Це регулятивно-комунікативна функція. Афективно-комунікативні функції належать до емоційної сфери людини. Річ у тім, що розмаїття людських емоцій виникає й проявляється під час спілкування.

Якщо взяти іншу основу для класифікації, то можна виокремити і такі функції спілкування, як організація спільної діяльності, пізнання людьми одне одного, формування та розвиток міжособистісних взаємин. Використання цієї класифікації допомагає зрозуміти, що для культури саме ділового спілкування важливо враховувати всіх суб'єктів спільної діяльності. Вони повинні мати установку на пізнання одне одного та бажання підтримувати доброзичливі взаємини.

Усі функції спілкування спостерігаються в житті й проявляються, як правило, в єдності, доповнюючи одна одну.

ФУНКЦІЇ СПІЛКУВАННЯ (за Л. А. Карпенко):

1. **Контактна** — встановлення контактів як стану взаємної готовності до прийняття і передачі повідомлення та підтримки взаємозв'язку у формі постійної взаємоорієнтованості;
2. **Інформаційна** — обмін повідомленнями, тобто прийняття-передача будь-яких відомостей у відповідь на запит, а також обмін думками, помислами, рішеннями;
3. **Спонукальна** — стимуляція активності партнера по спілкуванню, яка скеровує його на виконання певних дій;

4. **Координаційна** – взаємне орієнтування і узгодження дій при організації сумісної діяльності;
5. **Розуміння** – не лише адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення, але й розуміння партнерами один одного (їхніх намірів, установок, переживань, станів);
6. **Амотивна** – можливість викликати у партнера потрібні емоційні переживання (“обмін емоціями”), а також зміна з його допомогою особистих переживань та станів;
7. **Встановлення відносин** – усвідомлення та фіксування свого місця у системі рольових, статусних, ділових, між особистісних та інших зв’язків групи чи суспільства, в якому належить діяти індивідові ;
8. **Впливу** – зміна станів, поведінки, особистісно-змістових утворень партнера, утому числі його намірів, установок, думок, рішень, уявлень, потреб, дій, активності.

3. Психологічні механізми взаєморозуміння в спілкуванні.

Складну проблему становить взаєморозуміння людей, які належать до різних великих і малих соціальних груп. Кожний із нас водночас є членом різних груп: за віком, статтю, професією, національністю і т. ін. Звичайно, в особливостях різних груп розібратися важко, ще складніше всі їх урахувати. Проте кожен знає, що психологію мають різну, наприклад, старше та молодше покоління, жінки і чоловіки. Так, старше покоління, звичайно, критично ставиться до інновацій. Молодь емоційно більшою мірою готова до змін, тому прагне нового.

По-різному поведуться, спілкуючись, чоловіки й жінки. Чоловіки більше уваги приділяють змісту спілкування, а жінки — безпосередньо процесу. Чоловіки, як правило, слухають уважно 10-15 секунд, а потім починають розмірковувати над тим, що самі хочуть сказати, тобто вони нерідко не вислуховують співбесідника до кінця, не прагнуть з'ясувати, чи правильно його зрозуміли. Жінки, на відміну від чоловіків, бачать в особі співбесідника особистість і розуміють її почуття. Чоловіки активніше відстоюють свою позицію, а жінки легше піддаються переконанню і спокійніше сприймають чужу думку. Успіх значною мірою залежить від рівня культури спілкування співбесідників, від знання ними психології особистості, вміння враховувати їх при доборі засобів спілкування. Цей висновок стосується також спілкування між людьми різних національностей. Орієнтація на загальнолюдські моральні цінності, самобутність, унікальність кожного народу сприяє встановленню взаєморозуміння, громадянської злагоди і християнської любові. Ще в XVI ст. видатний французький філософ-мораліст М. Монтень писав, що різні звичаї народів нескінченні у своїх проявах, і скрізь вони мають обґрунтування. Неврахування таких звичаїв нерідко сприймається як відхилення від розуму.

Ми не маємо права змінювати звичаї інших народів, їх потрібно пізнавати і враховувати з метою досягнення взаєморозуміння. Під час бесіди американців чи англійців один говорить, а другий слухає, адже переривати не

ввічливо. Японець слухає більш активно, подаючи сигнали про те, що він розуміє співбесідника, якщо може, то навіть закінчує за нього фрази. Його "хай" ("так") означає: "Я вас розумію". Інколи ті, хто не знає цієї особливості японців, сприймають "хай" за згоду і думають, що досягли успіху у вирішенні ділових питань, а потім, на жаль, глибоко розчаровуються. Загальнолюдська культура допоможе подолати бар'єри взаєморозуміння, пов'язані із соціокультурними відмінностями.

Бар'єрів на шляху до злагоди, взаєморозуміння між людьми багато, їх треба вчасно розпізнавати, попереджати і долати. Це те негативне, що знижує ефективність спілкування та взаємодії між людьми. Водночас наука й практика пропонують певні способи і засоби, які сприятимуть успіху у взаємопорозумінні та взаємодії.

Прагнення до взаєморозуміння це етична проблема. Використання ж його механізмів, їх пошук добір і зміна — це прояв етики в реальності, свідчення моральності людини.

Серед механізмів взаєморозуміння виокремлюють *ідентифікацію* (уподібнення себе іншому) *рефлексію* (у соціальній психології - механізм усвідомлення індивідом чи групою того, як їх насправді сприймають і оцінюють інші індивіди чи групи) та *емпатію* (здатність осягнути емоційний стан та проникнути в переживання іншого).

Наприклад, спілкуючись, взаємодіють двоє активних людей, уподібнюючи себе з іншим, людина намагається досягти взаєморозуміння. При цьому спостерігається немовби заглиблення, перенесення себе в іншу людину, що допомагає певному усвідомленню особистісних смислів.

Щоб досягти під час спілкування взаєморозуміння, необхідно враховувати не лише потреби, інтереси, установки іншого, а й думати про те, як він ставиться до ваших потреб, інтересів, установки якими він бачить ваші індивідуальні особливості, як інтерпретує емоційні реакції й думки. Іншими словами, рефлексія у процесі порозуміння — це подвоєне, дзеркальне взаємовідбиття суб'єкта спілкування одне одного. Ідентифікація як механізм дещо схожої симпатію — так зване афективне "розуміння", що зводиться до виникнення в переживання іншої людини. Розрізняють три склади симпатії: *емоційну*, що ґрунтується на механізмі наслідування афективних реакцій іншої людини; *когнітивну*, яка базується на інтелектуальних процесах; *прогностичну*, що проявляється, здатність людини передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях.

ЕМПАТІЯ (від англ. – співчуваю, вміння поставити себе на місце іншого) – 1) розуміння відношень, почуттів, психічних станів іншої особи, емоційна чуйність, пристрасне проникнення її проблемами та інтересами; 2) співпереживання, співчуття як спроба індивіда поставити себе на місце іншого, переймання проблемами іншої людини як своїми власними, що спонукає здебільшого до надання допомоги; 3) позарациональне пізнання особистістю внутрішнього світу інших осіб – впочування – як загальнолюдська здатність емоційно відгукуватися на переживання і страждання оточуючих, що має соціокультурне походження і залежить від рівня соціального і духовного

розвитку особистості (за А. Фурманом).

Емоційна природа емпатії виявляється в тому, що ситуація іншої людини не стільки “продумується”, скільки “відчувається”. Емпатія сприяє збалансованості міжособистісних стосунків. Прояв емпатії в спілкуванні свідчить про загальну установку не стільки на розуміння формального боку спілкування, скільки на входження в його прихований зміст, психічний стан іншої людини, що відображається насамперед невербальними засобами – інтонацією, жестами, позами.

Емпатійні тенденції є в кожній людині, але їхній розвиток залежить значною мірою від умов виховання та соціального оточення. Формуючи образ свого “Я”, дитина нерідко адресує вчинки собі, так, як це робили щодо неї дорослі. Вона програє соціальні ролі інших, переносячи власне “Я” в об’єкти своєї уваги. Така децентрація “Я” дедалі частіше здійснюється у внутрішньому плані. Репертуар ролей кожної людини тим ширший, чим багатший її соціальний та емоційний досвід. Емпатійність особистості визначає не тільки її орієнтацію в соціальному середовищі, а й значущість засобів впливу на людей.

4. Невербальна комунікація та її види

Поряд із словесними засобами мовленнєвими на культуру спілкування впливають жести співрозмовників, інтонація, паузи, рухи тіла тощо. Якщо раніше як у теоретичному, так і в практичному аспекті невербальній комунікації відводилася допоміжна, другорядна роль порівняно з вербальною, то за останні десятиріччя інтерес різних наук і галузей психології до вивчення саме цього виду спілкування дедалі підвищується. Причин цьому багато. Одна з них — протест людства проти образу “раціональної людини”, імідж якої створено. **Невербальна (несловесна) комунікація** — це система знаків, що використовуються у процесі спілкування, і відрізняються від мовних засобами та нормою виявлення. Науковими дослідженнями, зокрема, доведено, що за рахунок невербальних засобів відбувається від 40 до 80% комунікації. Причому 55% повідомлень сприймається через вирази обличчя, позу, жести, а 38% — через інтонацію та артикуляцію голосу.

Чому ще донедавна недооцінювалось значення цього виду спілкування? Одна з причин полягає в тому, що невербалістика найчастіше проявляється на несвідомому рівні, а люди знають про це мало і не вміють її адекватно розпізнати. Водночас саме невербалістика несе якби правдиву інформацію, ніж вербальні засоби. З її допомогою передаються емоції, ставлення суб’єктів одне до одного, до змісту розмов.

Вербальні та невербальні засоби спілкування можуть підсилювати або ослаблювати взаємодію. Тому інтерпретувати ці сигнали потрібно не ізольовано, а в єдності з урахуванням контексту. Та бажано розвивати здатність читати невербальні сигнали, які нерідко мимовільно передає іншим наше тіло. Так, якщо співрозмовник говорить одне, а невербальні засоби свідчать про інше, тобто різні сигнали не є конгруентними, можна припустити, що суб’єкт щось приховує або просто говорить неправду. Характерно, що здебільшого люди надають перевагу саме тій інформації, яку одержують через невербальні

засоби.

Різні люди реагують неоднаково на невербальні сигнали, чутливі до них, інші або нічого не знають про цю сферу або не мають досвіду їх фіксації та розшифрування. Вважається, жінки більш здатні до сприймання та інтуїтивного розуміння невербальних засобів, аніж чоловіки. Розвитку цієї здатності сприяє передусім спілкування матері з дитиною. Перші роки після народження дитини мати і малюк користуються переважно невербальними сигналами. З усіх засобів спілкування вони з'являються перші, стають важливою основою розвитку дитини. Проте більшість невербальних засобів набуті людиною за її життя і зумовлені культурним середовищем. |

Доцільно зауважити, що невербальна комунікація справді залежить від типу культури. Існують, звичайно, жести, експресивні, які майже однакові в усіх народів (посмішка, сердитий погані насуплені брови, хитання головою тощо). Водночас досить невербальних засобів, звичок, що прийняті лише однією нацією. Невербальні сигнали, що в різних народів несуть різну інформацію. Наприклад, більшість європейських народів передають згоду, кивком голови згори донизу. Болгари цим жестом передають незгоду, японці — лише підтверджують, що уважно слухають співрозмовника. Популярний жест "коло", утворене пальцями руки, більшістю англомовних народів, а також в Європі та Азії застосовують з метою передавання інформації про те, що все гаразд, усе правильно. Але у Франції, наприклад, цей жест означає "нічого", в Японії — "гроші". На особливості невербальної символіки, як і вербальної, впливають окрім зазначених також інші фактори. Відомо, що соціальне становище людини, її престиж залежать від кількості жестів, якими вона користується. Якщо суб'єкт займає високе соціальне становище, він, як правило, користується переважно мовними засобами. Людина, яка менш освічена і має нижчий професійний статус, в розмові частіше покладається на жести, а не на слова. Загалом чим вище соціально-економічне становище людини, тим менше у неї розвинута жестикуляція й бідніші рухи тіла для передавання інформації.

Серед **невербальних засобів** спілкування першим слід назвати *оптико-кінетичну систему*, що складається з жестів, міміки і пантоміміки, рухів тіла (кінесики). Далі виокремлюють паралінгвістичну та екстралінгвістичну системи. *Паралінгвістична система* — це вокалізації, тобто якості голосу, його діапазон, тональність. *Екстралінгвістична система* — це темп, паузи, різні вкраплення в мову (плач, сміх, кашель тощо). Традиційно вважалося, що ці види засобів є навколумовними прийомами, які семантичне значущу інформацію. Зауважимо, що різні спеціалісти в термін "паралінгвістична та екстралінгвістична комунікація" вкладають різний зміст.

Серед невербальних засобів особливою є система організації простору і часу спілкування — *проксемика*. Ідеться про розміщення учасників зустрічі та доцільні, прийняті в різних ситуаціях і культурах часові характеристики різних форм спілкування, зокрема монологу та діалогу.

Нарешті, специфічною знаковою системою в невербальній комунікації є *контакт очей*, який є основним засобом візуального спілкування.

Невербальна комунікація нерідко слугує як для підсилення, так і для ослаблення семантичного значення слів. (Можна сказати: "Я прошу тебе йти у своїх справах" так, що голос і благальний вираз очей говоритимуть протилежне.) Ці дані перебувають у руслі так званого *лінгвоцентризму*, що передбачає вивчення будь-яких видів комунікації на зразок людського мовлення. Вважається, що його основи заклав відомий лінгвіст Е. Бенвеніст. Він пише: "...всі інші системи комунікації — графічні, жестові, візуальні і т. ін. — є похідними від мови і передбачають її існування".

Невербальна комунікація виокремилась у самостійний науковий напрямок нещодавно — у 50-ті роки ХХ ст. Водночас слід зазначити, що позитивний практичний досвід, наукові спостереження та узагальнення з цієї проблеми описано в багатьох працях минулого (у риториці, хірології, антропології). Усім знайома фізіогноміка -учення про розпізнавання характеру людини за її зовнішністю.

Найвиразнішим і найуживанішим засобом невербалістики є жест. Саме класифікації і характеристиці жестів присвячено чи не найбільші праць з проблеми цього виду комунікації.

Встановлено, що жестикуляція збільшується при емоційному піднесенні. Вона підсилюється тоді, коли суб'єкти мають поганий зворотний зв'язок і певні труднощі при передаванні інформації один одному.

Виокремлюються жести, якими користуються разом із мовою, і такі, що називаються само стимулюючими, а їхнє чергування роботі спілкування цікавішим та емоційнішим.

Щоб визначити, чи відвертий і чесний у розмові співбесідник варто подивитися на його долоні. Коли людині нічого приховувати долоні найчастіше відкриті (повністю чи частково). Для досягненні успіху при спілкуванні важливо, щоб долоні були відкритими. Це стимулюватиме інших довіряти вам і бути щирим.

Треба звертати увагу, зокрема чоловікам, на положення долонь під час вітання. Якщо той, хто простягає руку, тримає її відкритою догори, він демонструє свою доброзичливість і довіру.

Якщо долоня повернута донизу, у людини, якій її простягнуто, виникає відчуття залежності, можливо, навіть і ворожого ставлення. Таке розшифрування сигналів здебільшого відповідає дійсності. Проте є винятки: хвороба, соціокультурні та індивідуальні відмінності. Тому завжди за допомогою якихось інших засобів потрібно перевіряти, чи адекватним є розшифрування отриманих сигналів.

Відомо також, що не лише долоні, а й взагалі руки в певному положенні підтверджують наше ставлення до співрозмовника. Так, руки схрещено на грудях - це знак захисту, бар'єру, спроба сховатися від інших, відгородитися від них. Дослідження показали, що той, хто слухає лекцію або промову зі схрещеними на грудях і міцно стисненими руками, засвоює на 35% менше інформації, ніж той, хто сидить розслаблено, вільно, склавши руки, не закинувши ногу за ногу. Якщо ми хочемо позитивно вплинути на

співбесідника, треба подавати такі сигнали, які свідчили б про нашу відкритість. Для прикладу розглянемо жести, що свідчать про чесність, відкритість, доброзичливість. Вони дають змогу зафіксувати гуманістичну комунікативну установку суб'єкта, який спілкується.

Довірливому, емпатійному співпереживаючому спілкуванню, звичайно, сприяють *експресія людського обличчя, міміка та пантоміміка*. Під останньою розуміють виразні рухи всього тіла. Поза людини є сигналом упевненості або невпевненості в собі, свідченням настороженості чи спокою. Якщо людина всім тілом повернута до інших, нахилена до співрозмовника, голову тримає прямо, погляд відкритий, посадка активна (не на краєчку стільця), то вона уважно, зацікавлено сприймає того, з ким спілкується.

Експресивно-мімічні засоби спілкування також несуть багато інформації. Передусім вони свідчать про емоційний стан людини і дають змогу поєднати передачу індивідуального переживання з прийнятою в даному суспільстві системою еталонів. Тому такі сигнали зрозумілі для більшості людей. І, нарешті, експресивно-мімічні засоби є певним індикатором ставлення однієї людини до іншої.

5. Комунікація, перцепція та інтеракція у просторі міжособистісної взаємодії

Комунікація

Характер обміну інформацією – активний процес, який визначається тим, що за допомогою системи знаків ініціатор та адресат діяння впливають один на одного задля зміни поведінки, поглядів, стану тощо. Важливою умовою ефективного психологічного впливу є оперування єдиною, або схожою системою кодифікації та декодифікації, однакове розуміння ситуації. Причинами зниження ефективності комунікативного впливу можуть бути: відключення уваги адресата психологічного діяння, навмисне заниження в своїй уяві авторитету ініціатора впливу, стан низької фізичної або психічної активності як адресата, так і ініціатора даного процесу, навмисне або ненавмисне нерозуміння повідомлення.

Важливу роль у здійсненні такого виду впливу відіграє невербальна комунікація, котра містить оптико-кінетичну та пара-І екстралінгвістичну системи, візуальний контакт, організацію простору і часу. Загальна моторика різних частин тіла відображає емоційні реакції людини і слугує необхідним засобом комунікативного впливу. Міміка, жести, пантоміміка, система вокалізації голосу, його якість та діапазон, тональність, включення в мову пауз, сміху, темп мовлення – ці прийоми збільшують семантично значиму інформацію і підкріплюють ефективність методів психологічного впливу.

Комунікативний вплив – це взаємовпливи суб'єктного досвіду людей, які знаходяться в просторовій близькості і мають можливість бачити, слухати, торкатись один одного, легко реалізовувати зворотний зв'язок.

Окремі вчені (К.Шеннон, Г.Лассвел та ін.) розробляли універсальні системи комунікації. Зокрема, Р.Якобсон виокремив такі основні складові цього

механізму: адресант, адресат, контакт, повідомлення, код, контекст. Я.Яноушек дослідив процес передачі та сприйняття смислового повідомлення у системі “комунікатор-повідомлення-реципієнт”, в якій відбувається кодування, декодування інформації та постійна зміна позицій партнерів (комунікативний вплив переходить в інтерактивний) [25]. Ю.М.Лотман розвиває ідею про визначальність схем взаємовпливів при процесі комунікації типу: “Я-Він” та “Я-Я” в системах різних культур [17]. А.Б.Добрович з позицій поведінкового аспекту описує чотири фази комунікативного діяння: взаємоспрямованість, взаємовідображення, взаємоінформування та взаємовідключення [10; 11]. Якісні та інші характеристики цих фаз залежать від певного стилю спілкування. Г.М.Кучинський у мовній структурі взаємовпливового діалогу визначає елементарний цикл (запитання-відповідь), а їх змістовно взаємопов’язані сукупності, в яких розвивається одна основна тема, називає елементарним циклом або мікродіалогом. Останні, зі свого боку, можуть утворювати прості та складні (розгалужені, розгорнуті) діалоги. Комунікативний вплив висловлювань має соціальний характер, спрямований на партнера, регулюється мікроосоціальними взаєминами між партнерами. В основі комунікативного впливу лежить здійснювана за допомогою мовленевих актів взаємодія особистостей.

Спілкування як взаємодія(інтерація).

Спілкування — це активна взаємодія його суб'єктів. Вони по черзі діють одне на одного, оцінюють дії, сприймають або не сприймають спрямовані на них думки, оцінки, почуття. Якщо один із суб'єктів виявляє пасивність, спілкування не відбувається. Іноді бачимо таку картину: один із співбесідників щось розповідає, інший як людина ввічлива, начебто слухає, проте зацікавленості до змісту розмови не проявляє, до переданої інформації ставиться байдуже. Що ж відбувається в цьому разі? Той, хто говорить, не може "перенести" свої думки в голову іншого, залучити його до активного зацікавленого обговорення. Отже, взаємодії між ними не відбулося.

Як показують дослідження, спілкування сприяє фізичній взаємодії, допомагає в разі потреби спланувати її, змінити, дає змогу об'єднати людей у групи з метою організації їх спільної діяльності, в якій формуються позитивні міжособистісні взаємини. Особливості останніх певною мірою визначають взаємодію у життєвих ситуаціях.

Розрізняють **два основних види міжособистісної взаємодії**: співробітництво, або кооперацію (досягнення мети одним із суб'єктів сприяє або не заважає реалізації цілей решти суб'єктів), і суперництво, або конкуренцію (досягнення мети одним із суб'єктів ускладнює або взагалі виключає досягнення цілей іншими суб'єктами). Інколи ці види взаємодії позначаються іншими термінами: згода та конфлікт, пристосування та опозиція, асоціація та дисоціація.

В основу іншої класифікації взаємодії покладено кількість суб'єктів. Це може бути взаємодія між групами, між особистістю та групою, між особистостями (діада). Залежно від ролей це може бути взаємодія, в якій на групу впливає один з її лідерів, просто член групи. Це може бути взаємодія, в

якій певна підгрупа її членів (сукупний суб'єкт) впливає на одного з членів. Підгрупа разом із лідером може діяти на одного або на кількох членів. Усі членні-групи, у тому числі лідер, впливають одне на одного і кожен сам на себе. Саме ця класифікація, як показало наше дослідження, сприяє; побудові концепції становлення культури спілкування, особистісному зростанню тих, хто продуктивно спілкується, переходячи від простимі видів взаємодії до складніших, зокрема до спільної діяльності.

Спілкування як сприймання та розуміння одне одного(перцепція).

Взаємодія між учасниками спілкування, як правило, супроводжує сприйманням і розумінням одне одного. Деякі психологи вважають, відбувається пізнання однієї людини іншою. У загальному плані можна сказати, що сприймання іншої людини означає відображення її зовнішніх ознак, співвіднесе: їх з особистісними характеристиками індивіда та інтерпретацію цій основі її вчинків.

Під час пізнання одна людина емоційно оцінює іншу, намагається зрозуміти її вчинки, виробити стратегію зміни її поведінки та побудувати власну. При цьому відбувається усвідомлення себе через іншого за допомогою механізмів ідентифікації та рефлексії. Перш з них зводиться до уподібнення, ототожнення себе з іншим. Це сприяє розумінню партнера по спілкуванню, стимулює відповідну поведінку (альтруїстичну, гуманістичну, емпатійну тощо). Рефлексія у спілкуванні — це усвідомлення того, як суб'єкта сприймають і оцінюють інші.

Відомо, що сприймання та розуміння одне одного залежить від ряду факторів, зокрема від установок, обсягу інформації про інших і різних ефектів. Наприклад, якщо через певні обставини у нас ще до зустрічі з незнайомою людиною вже було сформовано щодо неї позитивну установку, то, сприймаючи, ми наділятимемо її образ переважно позитивними ознаками. У протилежному разі інтерпретація тих самих рис скоріше за все буде негативною.

Інколи, якщо інформації замало, під час сприймання людям приписуються певні характеристики, яких вони насправді не мають (каузальна атрибуція). У цьому разі негативними характеристиками найчастіше наділяються ті люди, яких ми не любимо, яким не симпатизуємо.

6. Поняття про психологічну сумісність.

Сумісність – це ефект взаємодії людей, який характеризується можливою задоволеністю один одним. *Сумісність групова* - соціально-психологічний показник єднання групи, який відображає можливість безконфліктного спілкування і узгодження дій її членів в умовах спільної діяльності. У колективі сумісність групова утворює ієрархію рівнів. Нижній рівень сумісності групової утворює психофізична сумісність темпераментів і характерів членів групи, сенсомоторна узгодженість при виконанні ними спільних дій, згрупованість, яка виражається в інтенсивності комунікативних внутрігрупових зв'язків і взаємності соціометричних виборів. На більш високому рівні сумісність групова виступає як узгодженість функціонально-

рольових очікувань – уявлень членів групи про те, що саме і в якій послідовності повинен робити кожен при реалізації суспільно-значущої і загальної для всіх мети. Вищий рівень сумісності групової характерний тільки для колективу. Відображається в предметно-цільовій і ціннісно-орієнтаційній єдності, колективістській ідентифікації, у взаємній референтності членів групи.

Сумісність міжособистісна - взаємне сприйняття партнерами по спілкуванню і спільній діяльності, яке базується на оптимальній подібності і взаємодоповненні ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, мотивів, потреб, характерів, темпераментів, темпів і ритму психофізичних реакцій та інших значущих для міжособистісної взаємодії індивідуально-психологічних характеристик. Критерієм сумісності міжособистісної є високе безпосереднє задоволення партнерів результатом і процесом взаємодії, коли кожен з них виявився на висоті. Вона супроводжується виникненням взаємної симпатії, поваги. Особливого значення сумісність міжособистісна набуває в складних умовах сумісної життєдіяльності, тобто тоді, коли досягнення загальної мети проходить при дефіциті засобів, часу, простору, кількості учасників, необхідних для їх реалізації.

Лекція 7

Тема 7. Особистість і діяльність

План

1. Джерела активності людини.
2. Поняття про погребі, їх сутнісний зміст та класифікація.
3. Мотиви та мотивація в діяльності людини.
4. Інтереси і прагнення соціально зрілої особистості.
5. Здатність до професійної діяльності. Професіограма та психограма спеціаліста.
6. Норми і цінності в діяльності людини.
7. Кар'єра особистості, її атрибути та етапи просування.

1. Джерела активності людини

Живим істотам від природи властива активність, яка забезпечує життєво важливі зв'язки організму з середовищем. Джерелом активності живих істот є потреби, що спонукають її до відповідних реакцій, дій.

Діяльність — одна з головних категорій психологічної науки. Предметом психології є сама цілісна діяльність людини в різних її формах і видах, у її філогенетичному, історичному і онтогенетичному розвитку. Діяльність — специфічно людська форма ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни і перетворення речей і явищ залежно від людських потреб; вона - необхідна умова існування суспільства.

Діяльність включає мету, засоби, результат і сам процес. Треба спиратися на цілісне розуміння діяльності як органічної єдності її почуттєво-практичної і теоретичної форми.

Діяльність включає дії і операції як складові, які співвідносяться з потребами, мотивами і цілями.

Потреба — це стан живої істоти, в якому виявляється залежність людини від конкретних умов існування. Але активність тварин і діяльність людини суттєво відрізняються за своїми психологічними аспектами.

Активність тварин — поведінка. Вона обмежується інстинктивними та умовно-рефлекторними діями, спрямованими на пристосування до умов життя і задоволення різноманітних біологічних потреб в їжі, розмноженні, захисті. Предмет потреб тварини — безпосередній стимул активності, що визначає сам спосіб задоволення потреби.

Людська діяльність за своєю сутністю є соціальною. Вона сформувалася історично, в процесі праці. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й активно змінює їх відповідно до своїх людських потреб, що виникли й розвинулися історично. Діяльність людини свідомо та цілеспрямована.

Особистість як суб'єкт діяльності, задовольняючи власні потреби, взаємодіє з середовищем, ставить перед собою певну мету, мотивує її, добирає засоби для її здійснення, виявляє фізичну й розумову активність, досягаючи поставленої мети.

Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, в передбаченні результатів, регуляції дій, у прагненні до її вдосконалення.

Отже, діяльність людини - це свідомо активність, яка виявляється системою дій, спрямованих на досягнення мети.

Найбільш популярна класифікація потреб належить Х. Меррею. Згідно з його класифікацією потреби діляться на:

- 1) домінантні – прагнення контролювати, впливати, поправляти, переконувати, перешкоджати, обмежувати;
- 2) агресії – прагнення словом чи вчинком огудити, зганьбити, познущатися, обмежити;
- 3) дружніх зв'язків – прагнення дружби, любові, симпатії, доброї волі; страждання при відсутності новаторських відносин; намагання зблизитися з людьми, уникнути перепон;
- 4) відлюднення, уникнення небажаних людей – прагнення відкинути спроби зближення;
- 5) автономії – намагання звільнитися від обмежень, оцінки, дисципліни, порядку;
- 6) пасивного підкорення – підпорядкування силі, підкорення долі, схильність завжди звинувачувати самого себе, визнання власної неповноцінності;
- 7) потреби в увазі та підтримці;
- 8) потреби успіху, досягнення – прагнення перебороти щось, випробувати себе, перевершити інших, бути найкращим;
- 9) потреби привернути до себе увагу, опинитися в центрі;
- 10) потреби гри – перевага гри над діяльністю (діяльність перетворити в гру), бажання розваги, гострих відчуттів, безтурботність, безвідповідальність;
- 11) егоїзму (нарцисизму) – прагнення поставити свої інтереси на перше місце, самозадоволення, автоеротизм, хвороблива ранимість - аж до приниження, сором'язливість; тенденція до суб'єктивізму при сприйнятті зовнішнього світу, яка часто межує з потребою в агресії чи відторгненні;
- 12) соціальності (соціофілія) – ігнорування власних інтересів в ім'я групи, альтруїстична спрямованість, благородство, турбота про інших, поступливість;
- 13) потреби в покровительстві – очікування поради, допомоги, безпорадність, м'яке поведження;
- 14) потреби впливу і допомоги;
- 15) потреби в уникненні покарання;
- 16) потреби в самозахисті – труднощі у визнанні власних помилок, прагнення виправдатися обставинами, відстоювання своїх прав;
- 17) потреби порядку – прагнення до акуратності, впорядкування, точності, краси;
- 18) потреби в судженнях – прагнення ставити загальні питання або відповідати на них, схильність до абстрактних формул, узагальнень, захоплення "вічними питаннями" та ін.

Також класифікують потреби як базові, похідні та вищі. До базових належать потреби в матеріальних умовах, потреби у спілкуванні, діяльності, відпочинку, потреби у пізнанні і т.п.

До похідних, які утворюються на основі базових, належать естетичні потреби та потреби в навчанні.

Вищі потреби характеризуються потребою у творчості та творчій праці.

Залежно від того, що ставлять в основу класифікації, потреби класифікують з різних боків. Класифікація Х. Меррея підходить до потреб людини з точки зору системи її життєдіяльності, життєзабезпечення, життєутвердження.

Відомою є також класифікація потреб А. Маслоу. Вчений вважав, що всі потреби людини вроджені і що вони організовані в ієрархічну систему пріоритету або домінування. В мотивації людини ієрархічно її можна зобразити так:

- фізіологічні потреби;
- потреби безпеки і захисту;
- потреби належності й любові;
- потреби в самоповазі;
- потреби в самоактуалізації, самореалізації і самовдосконаленні.

Дану класифікацію часто зображають у вигляді піраміди(за А. Маслоу), основу якої складають потреби у їжі, теплі, житлі і т.д. (фізіологічні потреби), а вершину – особиста творчість людини (самореалізація, самовдосконалення). В основі класифікації лежить припущення, що домінують потреби, розташовані внизу піраміди (базові), повинні бути більш-менш задоволені в тій мірі, яка дозволяє людині усвідомити мотивацію потреб, розташованих на вершині піраміди (вищих).

3. Мотиви та мотивація в діяльності людини

Мета - це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти в своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Цілі людської діяльності виникли й розвивалися історично, в процесі праці, їх зумовлюють суспільне життя, умови, в яких живе людина. Вони залежать від ролей, які виконує людина, суспільних доручень, від її розвитку та індивідуальних особливостей.

Цілі бувають близькі та віддалені. Віддалена мета реалізується в низці ближчих, часткових цілей, які крок за кроком ведуть до здійснення віддаленої мети в перспективі.

Суспільне важлива, змістовна мета стає джерелом активності особистості. Тільки велика мета народжує велику енергію. Така мета викликає єдність розумової, емоційної та вольової діяльності, цілеспрямовану зосередженість свідомості на поставлених цілях. «Рефлекс мети», писав І.П. Павлов, має величезне життєве значення, він є головною формою життєвої енергії людини.

Життя тільки в того красиве й сильне, хто весь час прагне до певної мети. Як тільки зникає мета, воно стає безбарвним, непривабливим.

Мотив - це внутрішній рушій, що спонукає людину до діяльності,

Мотиви діяльності та поведінки людини генетично пов'язані з її органічними та культурними потребами, в яких людина відчуває потребу. Потреби породжують інтереси, тобто спрямованість особистості на певні об'єкти з метою пізнати і опанувати їх.

Спонуками до діяльності можуть бути матеріальні потреби (потреби в їжі, одязі, житлі) і духовні, культурні потреби (пізнавальні, суспільно-політичні, естетичні).

Мотивація діяльності буває близька (здійснити бажане в найближчий час) та віддалена (здійснення бажаного планується на тривалий час).

Розрізняють мотиви і за рівнем усвідомлення. Бувають яскраво й чітко усвідомлені мотиви — обов'язки перед колективом, відповідальність, дисциплінованість та ін. Але в багатьох випадках діють неусвідомлювані спонуки, наприклад звички, упереджене ставлення до певних фактів життя, людей тощо. Проте незалежно від ступеня усвідомлення мотиву діяльності він є вирішальним чинником у досягненні поставленої мети.

Цілі та мотиви діяльності людини визначаються суспільними умовами життя, виробничими, навчальними, ігровими стосунками. Між цілями та мотивами діяльності людей існує певний зв'язок. З одного боку, мета та мотиви спонукають кожну людину до діяльності, визначають її зміст і способи виконання, а з другого - вони й формуються під час діяльності, під впливом умов, за яких вона відбувається.

У процесі діяльності виникають і розвиваються нові потреби та інтереси, ідеали та переконання - виробничі, розумові, естетичні, спортивні.

4. Інтереси і прагнення соціально зрілої особистості

Під інтересами розуміються мотиви, які для особистості мають конкретне емоційне забарвлення й спрямовані на пізнання чогось. Інтерес проявляється як інтелектуальна вибірковість і виникає тоді, коли його об'єкт породжує емоційний відгук.

Інтереси можуть бути безпосередніми та опосередкованими. Безпосередні викликаються емоціями, опосередковані – результатом діяльності, їх основу складає відповідний рівень інтелекту.

Кількісними характеристиками інтересів є їх широта, глибина та стійкість. Широта визначається кількістю задіяних об'єктів, сфер діяльності у свідомості людини, які для неї мають стійку значущість.

Глибина інтересів вказує на те, як особистість своїми знаннями проникла у зміст пізнаваних об'єктів чи окремого об'єкта. Якщо людина знає про все потрошки, то це є свідченням широти її інтересів без достатньої глибини, за чим може стояти звичайне дилетантство. Глибинне освоєння предмету діяльності, аж до специфічних тонкощів, свідчить про професіоналізм.

Стійкість інтересів притаманна тим людям, в яких професійна діяльність відповідає їх здібностям та потребам.

Прагнення – це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої діяльності. Творча діяльність зумовлена стійкими

прагненнями і, навпаки, розмитим прагненням властиві неясні цілі, невисокі емоційні притягання, реміснича діяльність. Такі прагнення кваліфікують як потяги чи бажання. Прагнення у вигляді потягів не спонукають особистість до цілеспрямованої активності. Вони лише підштовхують людину в орієнтуванні до пошуку, до намагання опредметнити те “щось”, що їй уявляється лише у загальних рисах.

Прагнення у вигляді бажання мають чіткішу окресленість та усвідомленість. У своїй найвищій формі такі бажання називають хотіннями. Тут є вольові компоненти і вони нерідко спрямовують особистість на досягнення значущих цілей.

Потреба нерозривно зв'язана з мотивом і психологічно виявляє себе у його формі. Якщо потреба – це нестаток суб'єкта в чомусь конкретному, то мотив – обґрунтування рішення задовільнити чи не задовільнити актуалізовану потребу в конкретному середовищі та в конкретний спосіб. Але перш ніж потреба спричинить особистісну дію, людина переживає складний психологічний комплекс мотивації, який полягає в усвідомленні значимості самої потреби, шляхів та засобів її задоволення, затрати зусиль і т.д.

Схематично перехід потреби в мотив можна зобразити так:

потреба → мотивація → мотив,

де потреба – нестаток у чомусь, мотивація – усвідомлення потреби, мотив – обґрунтування рішення.

Кожна особистість має свій рівень домагань. Рівень домагань визначається: а) досягненням тих цілей і того ступеня складності, які особистість, на її думку, здатна подолати; б) співвідношенням двох протилежних мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху та уникнення невдачі.

Дослідження виявили, що домінуюча наявність тієї чи іншої мотиваційної тенденції властива всім людям. Особи з переважанням мотиву прагнення до успіху вибирають завдання середнього ступеня трудності. А ті, які орієнтовані на уникнення невдачі, надають перевагу завданням елементарного вирішення.

Соціально зрілою людиною можна вважати ту, яка свої духовні, інтелектуальні та фізичні зусилля спрямовує на творення добра, на дбайливе ставлення до людей, природи і до самої себе.

Соціальні зрілій особі притаманні такі риси: працьовитість, відповідальність, гуманність, патріотизм, духовна чистота, порядність, чесність.

Соціально зріла особистість – це особа, яка перейшла на певному відтинку життєвого шляху в стан самовиховання, самоконтролю, самопізнання.

Умовами, що *пришвидшують соціальну зрілість особи, належать*: переборення проблем, емоційна позитивна насиченість, особистісне ставлення до старших і молодших за себе, самозабезпечення (від елементарного й часткового – до повного й всеохоплюючого).

Інтереси і прагнення соціально зрілої особистості виокремлюють у її спрямованість — одну з найістотніших сторін особистості, які характеризують її мотиваційну сферу. Поняттям «спрямованість» позначаються ті особистісні утвори, які результативно виявляють себе таким чином: а) в одній і тій самій

життєвій ситуації різних індивідів спонукають ставити перед собою різні завдання; б) у конкретного індивіда створюють не випадкову послідовність постановки цілей, що протистоїть випадковим змінам ситуацій. Інакше кажучи, спрямованість — це модус особистості, стрижень її структури, що визначає її ініціативну поведінку, яка виходить за межі пасивних реакцій на зовнішні подразники.

Під спрямованістю розуміють систему домінуючих мотивів. Провідні мотиви підпорядковують собі всі інші й характеризують будову всієї мотиваційної сфери людини. Виникнення ієрархічної структури мотивів виступає як передумова стійкості особистості.

Які ж головні компоненти спрямованості особистості? У структуру спрямованості входять, передусім, усвідомлені мотиви поведінки: цілі, інтереси, ідеали, переконання особистості, їхня стійка ієрархія дає змогу в певних межах передбачити загальну спрямованість особистості, її вчинків.

Проте на поведінку людини впливають не тільки усвідомлені, а й малоусвідомлені мотиви, їхнє співвідношення визначає поведінку людини в новій ситуації. Людина часто діє всупереч свідомо сформованому наміру, під впливом безпосередньої спонуки, скажімо, сильного емоційного стану.

Отже, спрямованість особистості має моноідеєстичний одновершинний характер. Чи так це в реальному житті? Певно, ні. Людина, наприклад, спрямована на галузь техніки, але небайдужа до жінок, дітей і при цьому дуже сприйнятлива до всіх суспільних подій. У чому ж полягає спрямованість її особистості? Можна сказати, в тому головному, що її найбільше цікавить. А якщо головне для неї все те, що було назване? Звичайно, інтенсивність певного інтересу залежить від конкретної життєвої ситуації, свідомо, а іноді й не зовсім свідомо може набувати самостійно спрямовуючого, мотивуючого значення. Мотиви можуть зливатися в групу мотивів, які викликають ту або іншу поведінку. Якщо інтереси, ідеали, переконання особистості стикаються один з одним, спрямованість особистості виявляється в групі конфліктуючих мотивів.

У значущій для особистості ситуації мотиви виявляються чіткіше й окремі з них закономірно стають домінуючими. Але це не означає, що вони домінують постійно: їх домінування має ситуативний характер. Щоб розкрити провідні мотиви поведінки, художник (письменник, драматург, кінорежисер) навмисно стикає людей у таких ситуаціях, у яких виразно мають виявлятися особистість, її характер та спрямованість. Отже, окремі мотиви можуть відігравати роль стійкого й домінуючого чинника лише в деяких людей; частіше вони виступають у такій ролі лише в найбільш значущій для особистості ситуації, стосовно найбільш значущих для неї цінностей.

За домінуючою в діяльності та поведінці людини мотивацією розрізняють три основні види спрямованості: спрямованість на взаємодію, спрямованість на завдання (ділова спрямованість) і спрямованість на себе (особиста спрямованість).

Спрямованість на взаємодію спостерігається у тих випадках, коли вчинки людини визначаються потребою у спілкуванні, прагненням підтримувати добрі стосунки з колегами. Така людина виявляє стійкий інтерес до спільної ді-

яльності, хоча її фактичний внесок у виконання завдання може бути мінімальним.

Спрямованість на завдання, або ділова спрямованість, відображає перевагу мотивів, які породжуються діяльністю: інтерес до процесу праці, безкорисливе прагнення до опанування нових навичок та умінь. Людина з такою спрямованістю орієнтується на співпрацю з колективом, домагається найбільшої продуктивності праці — своєї та інших людей, намагається обгрунтовано довести свою точку зору, яку вважає корисною для виконання завдання.

Спрямованість на себе, або особиста спрямованість, характеризується перевагою мотивів досягнення особистого добробуту, прагненням підтвердити особисту першість та престиж. У цьому випадку людина частіше зайнята собою, своїми почуттями, переживаннями, мало реагує на потреби оточуючих людей, байдужа до колег, своїх обов'язків. У праці вона бачить передусім можливість задовольнити свої прагнення незалежно від інтересів колег.

5. Здатність до професійної діяльності. Професіограма та психограма спеціаліста

Професіографія- це технологія вивчення вимог, які висуваються професією до особистісних якостей, психологічних здібностей, психолого-фізичних можливостей людини. Застосовується до розробки інформаційних, діагностичних, корекційних і формуючих посібників і практичних рекомендацій щодо забезпечення взаємовідповідності людини і професії.

Забезпечує постановку практичних завдань та організацію їхнього вирішення з метою оптимізації і підвищення ефективності професійної праці.

Професіографія містить комплекс методів вивчення професійної діяльності, а саме:

1) методи збору емпіричних даних - вивчення документації, спостереження, опитування, вивчення продуктів діяльності, біографічний та експериментальний методи;

2) методи їхнього аналізу - метод експертної оцінки, якісного аналізу, емпіричних та статичних даних;

3) методи психологічної інтерпретації – структурно- системний та функціонально - структурний аналіз.

Професіографія охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності(соціальні, соціально- економічні, історичні, технічні, технологічні, правові, гігієнічні, психологічні, психофізіологічні, соціально-психологічні). Об'єм, глибина і детальність їхнього вивчення залежать від соціального замовлення.

Інформаційна професіографія націлюється на забезпечення професійно - орієнтаційної роботи і всі згадані характеристики, хоча подає їх узагальнено, коротко, описово.

Корекційна професіографія спрямована на підвищення безпеки професійної праці, вона детально і аналітично описує ті характеристики, що слугують основним джерелом небезпечної поведінки в визначеній сфері.

Діагностична професіографія забезпечує організацію професійної психодіагностики і орієнтована на вивчення технічних, правових, технологічних, гігієнічних, психологічних, психофізіологічних і соціально-психологічних характеристик тільки на тих етапах роботи, від котрих найбільше залежить кінцевий результат і де необхідні найвищі показники швидкості, точності діяльності і відповідальності за виконання завдання.

Формуюча професіографія використовується в процесі професійного навчання і охоплює соціально- економічні, історичні і правові характеристики професій загалом, з детальною аналітичною переробкою технічних та технологічних сторін конкретної професійної діяльності.

6. Професіограма та психограма спеціаліста

Професіограма- це детальний опис певної професії через систему вимог, які висувуються нею до працівника, - охоплюючи якості особистості, особливості мисленневих процесів, знання, вміння і навички, які потрібні для успішного оволодіння цією професією. **Професіограма спеціаліста** включає опис соціально-економічних, виробничо-технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії.

Комплексний аналіз будь-якої професії містить:

1. Виробничу характеристику професії.
2. Економічне значення професії.
3. Соціологічну характеристику професії.
4. Соціально-психологічну характеристику професії:
 - соціальний престиж даної професії;
 - особливості колективу;
 - особливості міжособистісних стосунків як по вертикалі так і по горизонталі.
5. Педагогічну характеристику (врахування принципів і методів виховання).
6. Гігієнічну характеристику умов праці.
7. Характеристику видів і термінів підготовки і маршрутів просування.
8. Перелік методичних протипоказів щодо роботи по даній професії.
9. Психограму спеціаліста з включенням переліку не тільки необхідних і бажаних здібностей, але і психологічних протипоказів.

ПСИХОГРАМА – характеристика вимог, які висувуються професією до людини, її психічних та інтелектуальних якостей.

7. Норми і цінності в діяльності людини

Чим керується людина у соціальному довкіллі? Нормами, цінностями, переконаннями.

Норма – *а)* число, значення чи рівень, або їх діапазон, що є репрезентативними для групи і можуть використовуватись як основа для порівняння індивідуальних випадків; *б)* будь-який взірець поведінки, діяльності, спілкування, вчинення, який є типовим для соціальної групи чи суспільства в

цілому;

в) міра здоров'я, у т.ч. психологічного чи духовного, за якої і функції організму (внутрішнього світу) людини відповідають умовам життя. Розрізняють норми: *соціальні; моральні; етичні; естетичні; релігійні; правові; професійні тощо.*

Функції норм: *оціночна* (дає можливість оцінювати з точки зору відповідності нормам поведінку суб'єкта, його дії, цілі, прагнення, наміри); *регулятивна* (регулює поведінку і дії представників соціуму у різних формальних та неформальних ситуаціях); *контролююча* (здійснюється контроль за дотриманням гармонійних взаємостосунків між суб'єктами взаємодії у різних сферах (професійні норми, релігійні норми, правові норми тощо)); *виховна* (засіб виховання та вдосконалення суб'єкта діяльності та його соціального оточення); *організаційна* (покращення організації міжособистісної взаємодії); *мотиваційна* (засіб формування соціально схвальних мотивів поведінки та діяльності); *оптимізуюча* (сприяє підвищенню ефективності та якості міжособистісних стосунків між суб'єктами взаємодії); *інформаційна* (формує стійку систему знань про правила і цінності окремого суспільства чи соціальної групи); *стабілізуюча* (прилучення до пануючої у суспільстві системи цінностей та моралі); *прогностична* (дозволяє прогнозувати дії та поведінку окремих суб'єктів).

Цінність – це загальноприйняте у філософії, етиці, естетиці, соціології поняття, за допомогою якого характеризуються соціально-історичні значення для суспільства і особистісна суть для індивідів окремих явищ реальної дійсності. Цінність є важливим фактором соціальної регуляції поведінки особистості і взаємостосунків людей.

8. Кар'єра особистості, її атрибути та етапи просування

У сучасних умовах менеджмент являє собою складки соціально-економічне явище, яке відображається практично іш всіх сторонах життя суспільства. Теоретики твердять, що її центрі професійної діяльності та концепції управління знаходиться людина, яка вважається найвищою цінністю для ' будь-якої організаційної структури. Виходячи із цієї концепції, всі системи управління спрямовані на виявлення різноманітних здібностей працюючих з тим, щоб вони були використані максимально в процесі виробництва.

Дякуючи здібностям і наполегливій праці, людина може багато досягнути і зробити собі кар'єру.

Терміну "кар'єра" немає у психологічних довідниках і словниках. У тлумачних словниках він має значення службового сходження по вертикальних сходинках статусного становища. Поняття "кар'єра" має у італійській мові значення "біг", "життєвий шлях", "становище у суспільстві". У словнику С.Ожегова кар'єра - це становище у суспільстві, здобуте завдяки діяльності у якій-небудь сфері.

Оскільки поняття передбачає швидкість, успіх досягнення, то відповідно відображає енергію досягнення, малу "розкачку" з боку суб'єкта. Час і сили свідчать про наявність актуальних і потенційних засобів-здібностей, життєвої активності, таланту. Нарешті, це місце в структурі організації. "Локус

Морено"(10), місце в системі зв'язків і залежності, визначається "валентністю" суб'єктивних, особистісних якостей і ставлення соціального оточення.

Гілфорд виділив шість первинних, найбільш суттєвих рис, необхідних для досягнення кар'єри та успіху:

- 1) впевненість у собі;
- 2) комунікабельність;
- 3) здатність до самоствердження;
- 4) рівноваженість;
- 5) об'єктивність;
- 6) відповідальність.

Атрибутами кар'єри, за твердженням багатьох психологів, є успіх, визнання, самоповага, авторитет, матеріальна вигода, міра відповідальності і професійний ріст.

Оскільки із вказаних вище елементів найвагомим є успіх, коротко зупинимося на цьому понятті. Іржі Томан серед складових частин успіху називає працю, старанність, наполегливість, захоплення справою, постійний пошук і самовдосконалення. М.Сторі (8) закликає:

- а) будьте особистістю;
- б) будьте професіоналом;
- в) будьте культурною людиною;
- г) постійно вчіться і розвивайте себе;
- д) вмійте вживатися з людьми;
- є) будьте нетерплячі;
- с) вмійте знайти своє місце у житті;
- ж) займайтеся об'єктивною самооцінкою, самокорекцією, і її управлінням;
- і) аналізуйте свої та чужі помилки і досягнення;
- й) будьте вимогливими;
- к) поважайте себе і людей навколо;
- л) будьте оптимістом і успіх вам забезпечений!

Зрозуміло, що подібні глибокі зміни впливають на людей більшості професій. Не зважаючи на те, що люди не можуть контролювати зовнішні явища, можна навчитися і користуватися тими можливостями і альтернативами, котрі дарує нам життя. Ясність у питанні про власну мету - це основний засіб реалізації своїх можливостей. Виправлення процесу формування власної мети може бути доволі важкою справою, але вона глибоко відображається на повсякденному житті людини. Всі люди відрізняються один від одного, кожний діє в унікальному середовищі, тому робота із з'ясування мети повинна мати особистий характер.

Покращити своє ставлення до визначення власної мети можна, якщо відповісти на шість запитань:

1. Яка життєва позиція допомагає людині на шляху до постановки мети?
2. Які принципи визначення мети?
3. Для чого потрібно ставити перед собою мету?
4. Як можна поставити собі мету?

5. Що треба чинити, якщо не все вдасться ?

6. Чи здатні ви допомогти оточуючим у цій благородній справі?

Багато людей вважають, що власна мета здатна змінити багато, якщо підпорядковується таким критеріям:

а) людина відчуває себе особисто зацікавленою в досягненні мети;

б) можливе успішне просування до неї малими кроками;

в) визначені часові рамки;

г) чітко спланований конкретний кінцевий результат.

Якщо **кар'єра** - це: 1) просування в будь-якій сфері діяльності; 2) досягнення слави; 3) означення роду заняття, професії, то **кар'єризм** означає безпринципну гонитву за особистим успіхом в будь-якому виді діяльності.

2. Планування професійної кар'єри та стадії ділового життя людини

У житті людини є етапи, коли їй необхідно з'ясувати власні цілі. Звичайно ці етапи співпадають із віковими періодами, наприклад:

Етап 1: 0-8 років - початок кар'єри.

Етап 2: близько 30 років - набуття певної компетентності

Етап 3: близько 40 років - аналіз досягнень і розгляд можливостей для перемін.

Етап 4: близько 50 років - підбиття підсумків кар'єри і підготовка до виходу на пенсію.

Етап 5: близько 60 років - перехід до неробочого життя.

Важливість виявлення власної мети зростає, якщо людина здійснює один з цих життєвих кроків. У той же час творчіш перехід до життя вимагає від людини постійної відкритості до всього неочікуваного і готовності здійснювати аналіз і пошук кращих рішень, яких можна досягнути в будь-який момент.

Для формування кар'єри необхідно не лише знати етапи кар'єри, але орієнтуватися на вимоги до кожного з них:

а) вивчення змісту роботи на окремих етапах службовою росту;

б) деталізація вимог для сходження на кожному етапі (рівень освіти, кваліфікація, вік);

в) визначення меж ділового досвіду, необхідного для переходу до вищого етапу.

Серед нових вимог найважливіші наступні:

а) надання дійсних можливостей для досягнення нових етапів, не пов'язаних із обов'язковою вислугою літ;

б) підвищена увага до розвитку змісту робіт, до пріоритетів, до людей;

в) гнучка оцінка працівника із врахуванням його компенсаторних можливостей;

г) виявлення специфічних знань і навичок (без врахування віку) робітника.

підготовку + підвищення кваліфікації);

2) пошук та активізація резервів (управлінського)

персоналу, що включає:

- а) оцінка і підбір менеджерів;
- б) оцінка та покращення соціально-психологічного клімату і згуртування персоналу навколо цілей організації і вдосконалення стилю, кар'єри ділових стосунків;
- в) психологічне забезпечення дострокових цілей організації + розробка кадрової політики фірми + утворення ділових механізмів управління фірмою + соціотехнічна система.

У своїй концепції професійного становлення особистості І.Кудрявцева розглядає такі стадії ділового життя особистості:

1. Виникнення і формування професійних намірів під впливом загального розвитку, початкової орієнтації і залучення до різних сфер діяльності в школі.
2. Власне професійне навчання (тобто, цілеспрямована підготовка).
3. Процес входження у професію через основне оволодіння нею і знаходження свого місця у трудовій групі.
4. Повна і часткова реалізація особистості в самостійній професійній праці.
5. Творчість.

Узагальнюючи сказане, зазначимо, що *кар'єра керівник азалежить від:*

- а) характеру і темпераменту керівника;
- б) інтелектуальних та організаторських здібностей;
- в) рівня готовності керівника до прийняття самостійних рішень;
- г) методики прийняття оптимальних рішень;
- д) уміння керівника підтримувати здоровий психологічний клімат у колективі;
- є) від тісних контактів у ієрархії підлеглий - керівник, або від зворотного зв'язку підлеглий - керівник;
- є) від реакції на критичні зауваження;
- ж) від дотримання правил або прийняття етики службових відносин;
- з) від авторитету реального керівника;
- и) від способів досягнення його успіху.

Лекція 8

Тема 8. Соціальна зрілість: стратегія життєвчинання

План

1. Рівень домагань особистості у досягненні успіху.
2. Лідерство як психологічний феномен. Теорії лідерства.
3. Складові творення привабливого іміджу ділової людини.
4. Інтелект, моральність та творчість у професійній діяльності.
5. Характеристика самоактуалізованої особистості.

1. Рівень домагань особистості у досягненні успіху

Кожна особистість має свій рівень домагань. Рівень домагань визначається: а) досягненням тих цілей і того ступеня складності, які особистість, на її думку, здатна подолати; б) співвідношенням двох протилежних мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху та уникнення невдачі.

Рівень домагань — прагнення досягти мети тієї складності, на яку людина вважає себе здатною.

Залежно від самооцінки він теж може бути адекватним можливостям людини, заниженим або завищеним. Людина із заниженим рівнем, зустрівшись із новими завданнями, переживає невпевненість, тривогу, боїться втратити свій авторитет, а тому намагається відмовитися від них. Тому й не використовує свої потенційні можливості. При завищеному рівні домагань індивід береться вирішувати непосильні проблеми, а тому часто зазнає невдач.

Самосвідомість особистості через механізм самооцінки чутлива до співвідношення рівня домагань і реальних досягнень. З цим феноменом пов'язана самоповага.

2. Лідерство як психологічний феномен. Теорії лідерства

Типологія лідерства у психологічній літературі досконало не розроблена. Справді, як диференціювати лідерів на основі теорії характерних рис, коли співвідношення лише одних зовнішніх ознак у різних комбінаціях дасть надто велике число типажів. А коли сюди ввести інтелектуальні та психологічні складники, групування стане неможливим. Аналогічна ситуація обумовлена і теорією ситуативного лідерства та синтетичною теорією. Відтінки колізій, що виникають у діяльності групи, при поєднанні з можливостями конкретної особи лідера є безкінечно різноманітними, й кожного дослідника очікують значні труднощі при намаганні підібрати спільні критерії до певного типу.

Б.Д. Паригін пропонує модель типології лідерства, яка будується на трьох засадах, пов'язаних із визначенням: а) змісту; б) стилю; в) характеру діяльності. При цьому за змістом діяльності ним виокремлені:

- а) лідер-натхненник, який пропонує свою програму;
- б) лідер-виконавець, який організовує виконання заданої програми;
- в) лідер, який є одночасно і натхненником, і організатором.

За стилем діяльності: 1) авторитарний лідер; 2) демократичний лідер; 3) лідер, який поєднує в собі елементи цих двох стилів.

За характером діяльності: 1) універсальний лідер; 2) ситуативний лідер.

На думку Б. Паригіна, різні поєднання цих ознак утворюють 8 типів лідера:

- 1) натхненник (програміст) – авторитарний – універсальний;
- 2) програміст – авторитарний – ситуативний;
- 3) програміст – демократичний – універсальний;
- 4) програміст – демократичний – ситуативний;
- 5) організатор (виконавець) – авторитарний – універсальний;
- 6) організатор – авторитарний – ситуативний;
- 7) організатор – демократичний – універсальний;
- 8) організатор – демократичний – ситуативний.

Не вдаючись у деталізацію поведінки кожного типу лідера, скажемо тільки, що тип лідера-програміста авторитарно-ситуативного, на нашу думку, нічим не відрізняється від типу лідера-програміста демократично-ситуативного, бо: 1) натхненник, той, хто пропонує свою програму й аргументує власні ідеї, у доведеннях не може бути ні авторитарним, ні демократичним, це питання педагогічного і людського такту у взаємостосунках, які активізують такого лідера й накладають відбиток на сприйняття програми групою; 2) ситуативний означає не програмовану спонтанну поведінку у окремих ситуаціях, і, таким чином, якщо лідер у певних випадках є демократичним, а в інших авторитарним, то програміст авторитарно-ситуативний і програміст демократично-ситуативний є рівноцінними між собою, незважаючи на те, що аспекти стилю поведінки у них різні; 3) лідер не може бути авторитарним, це протипоказано суті лідерства. Авторитар той, хто силою утримує владу. А це можливо лише у тому випадку, коли особа використовує адміністративні важелі. Лідерство таких важелів не має і мати не може. Отже, бути авторитарним лідером – це значить уже не бути ним. Тут або авторитар, або лідер.

Концепція функціонального лідерства ґрунтується на теорії лідерства, основу котрої становить вчинок. Авторами цієї теорії є українські психологи, серед яких провідну роль відіграють В. Роменець, І. Маноха та О. Киричук. Вчинок завжди детермінований психологічними задатками людини, її соціальним розвитком та зовнішніми умовами (час, місце, ситуація і т.д.) і розвивається у напрямку будь-якої окресленої домінанти, яка має серед інших у цьому процесі пріоритет. А позаяк вчинки у своїй сукупності не можуть бути універсальними, тобто завжди оптимально правильними, мають своє “лице”, що відповідає психосоціальної структурі особистості, то, таким чином, соціальні чи управлінські дії особи звужуються до власних можливостей. Звідси і розуміння лідерства як функціональної ролі, котрої вимагає конкретний тип управлінської діяльності, спроектований наскрізно через психосоціальну

сферу особи.

Тому лідери у своїй поведінці незалежно від ситуації діють так, як до цього спонукає їх внутрішній психологічний вияв, і мають перевагу тільки там, де можуть проявити свої найкращі властивості. Відповідно до них лідери нами поділяються на: лідерів-організаторів, лідерів-програмістів, лідерів-інтелектуалів, лідерів-умільців, лідерів-універсальних, лідерів-емоційно-спонукальних. Це визначальні ознаки кожного з лідерів. Зрозуміло, що той же організатор має високий емоційно-вольовий потенціал, а лідер-програміст – це абсолютний інтелектуал і від лідера-інтелектуала він відрізняється лише тим, що свої знання може спрогнозувати, розділити на етапи, прикласти їх стратегічно до ним же спрограмованих подій, суспільних явищ. Лідер-інтелектуал, як правило, має глибинні знання в гуманітарній сфері, осмислює власні вчинки не в логіці реальних параметрів та зв'язків, а у власному баченні і трактуванні. Інколи він видає бажане за дійсне, але не тому, що живе у світі ілюзій, а тому, що розраховує на очікуваний процес розвитку лише за тими чинниками, які є в наявності. Лідер-умілець – це лідер-талант у будь якій галузі людської діяльності, якому природа, окрім високих природних задатків, дала наснагу до праці та прагнення відтворити себе в послідовниках і вивести їх на вищий рівень майстерності. Лідер-універсальний – особа багатогранного таланту, що, мабуть, здатна перевищити саму себе і в якій з успіхом здійснюється задумана справа найвищої складності. Така людина володіє багатьма прикладними та гуманітарними знаннями, наполеглива та цілеспрямована, контактна, на рівні любительського захоплення здатна створити речі професійного гатунку в літературі, музиці, малярстві. В історії української еліти таких лідерів обмаль, якщо не найменше в порівнянні з іншими країнами, але в даному випадку ця особливість українців є предметом розгляду іншої наукової галузі, зокрема, етнопсихології, філософії кордоцентризму.

За своїми функціями один тип лідерського управління може вбирати в себе деякі стандартні ролі інших типів – частково або повністю. Наприклад, лідер-програміст є одночасно і лідером-організатором, а лідер-універсал поєднує в собі функціональну діяльність двох попередніх. Є лідерство, що не залежить від жодних інших синтетичних функцій. Це лідер емоційно-спонукальний, яскравим прикладом такого типу є Лев Троцький, чиї колоритні складники емоційно-спонтанного лідерства з успіхом реалізовує і лідер-універсал. Представником цього типу є Іван Мазепа, а серед відомих сучасників – кубинець Фідель Кастро. Лідерові-умільцю важко дається функція лідера-програміста, а лідер-інтелектуал може мати серйозні проблеми з організацією емоційно-спонукального впливу на групу. Взагалі, лідер емоційно-спонукальний, як правило, є фанатиком ідеї, а фанатизм, в свою чергу, дедалі більше відриває його від мас.

Лідер-організатор перебуває в центрі організації будь-якої справи. Якщо він генератор ідей, то діяльність групи і поведінка лідера-організатора підсилюють одне одного, у групі усталено формується оптимістично-піднесений настрій, він є великою частиною групи, а група – малою часткою

лідера. Ця дуже й дуже тонка грань у стосунках живиться лише високою духовністю лідера, його тактовністю, людяністю. Коли ж її немає, лідеру-організатору з власними ідеями доводиться долати труднощі у стосунках з мікрогрупами всередині самої групи і постійно відстоювати право на лідерство. Такі стосунки зближують одних членів групи і віддаляють інших, додатково формують відцентрові сили і породжують небезпеку зриву поведінки самого лідера як серед тих, хто віддалений, так і серед тих, кому виявлена “ласка”. Перші будуть сприймати поведінку лідера (міміка, інтонація, організація справи) надто загострено, другі – надто сповільнено, розслаблено. Такий спектр взаємин і лінія поведінки лідера існують доти, поки всередині групи не сформується новий лідер або поки лідер-організатор не вичерпає себе.

Лідер-організатор (виконавець) свою увагу зосереджує на справі, і його поведінка стосовно членів групи є такою, якою є цінність кожного в загальній дії, якщо, звичайно, лідер-виконавець відкидає при цьому свої особисті симпатії. Виконавець має менший вплив на членів групи, позаяк пошук нових ідей дещо самоізолює його від інших, змушує урізноманітнювати тактику поведінки, а це потребує значного вільного часу. Лідер-виконавець апелює більше до логіки, і це прагматизує його стосунки з групою. Але коли стан справ є таким, що прагматизм забезпечує великі дивіденди і сама група прагне до цього, то стосунки лідера-організатора (виконавця) з усіма майже ідеальні – у підтримці, взаєморозумінні, терпінні і т.д. Такому лідеру-виконавцеві при епізодичному освоєнні нових ідей конче необхідний лідер емоційно-спонукальний, котрий не претендує на вершину ієрархічної драбини. Він повинен бути позбавлений фанатизму так само, як і широти кругозору, уявлення глибини, суті справи у всіх варіантах та відтінках. Класичною формою такої пари у громадянську війну були командири Червоної Армії з царських офіцерів у співдіяльності з безграмотними комісарами більшовиками або професіонали-виробничники радянських підприємств з секретарями парткомів. Коли ж лідер емоційно-спонукальний має фанатичні задатки, а таке трапляється значно частіше, ніж його професійна ерудованість, то він підминає під себе організатора-виконавця й розвалює професійну групу. Лідери-організатори (виконавці) не продумують до кінця можливі наслідки своєї діяльності, тим більше сприйняття цих наслідків зокрема, вони розраховують на експромт і не бояться його. Їм більше імпонує процес організації як такий, знаходження вибраного ними порядку речей, людей, стосунків. Лідер-виконавець – явище в принципі спонтанне, на виконання ролі лідера на “всі випадки життя” він не підходить, але претензія на таку універсальність обертається для організації більшими втратами, ніж здобутками.

Лідер-програміст включає в себе особливості лідера-організатора, він скоріше натхненник, ніж виконавець, і глибоко володіє спеціальними знаннями. Програмісти належать радше до інтровертів, обдумують процеси майбутніх справ у деталях, дуже чітко уявляють собі всі етапи власної поведінки й з успіхом підпорядковують інших людей у тому напрямі, який їм необхідний. Програмісти не губляться у несподіваних ситуаціях, але вирішують їх не толерантно й оптимально, а жорстко й категорично. Вони контролюють себе, не

відступають від наміченої мети, не завжди вдаються у моральні сентенції і відступ від загальноприйнятих норм не вважають смертельним гріхом, хоча практично не зловживають тією межею, за якою починається ницість, підлість, ганьба. Лідери-програмісти наперед підбирають виконавців, рідко в них помиляються, мають вплив на людей від своєї внутрішньої сили і впевненості у своїй правоті. Такі особи щиро вірять у справедливість своїх діянь, у них відсутні сумніви, якщо справа розпочата і, як правило, завжди отримують перемогу. Стосунки в їхньому середовищі підпорядкування рівні та витримані, кожний, а лідер особливо, знає діапазон своїх похибок та можливі санкції у разі помилки. Лідери-програмісти належать до авторитарного типу, демократичні елементи в їхньому управлінні проявляються як підсвідоме. Однак їхній авторитаризм виявляється не стільки у стосунках, скільки в одноосібному прийнятті рішень й цілеспрямованому виконанні програми. І наостанок. Лідери-програмісти владу над людьми не гублять, але коли необхідно “здати” повноваження, вони це роблять з найбільш можливою вигодою для себе.

Лідер-інтелектуал найкраще відчуває себе в групі подібних, тому його лідерство в неадекватному середовищі є або самодопінгом (відчуття влади), або вимушеним. У цьому випадку таку особу слід характеризувати як високо відповідальну. В інтелектуальному середовищі лідер-інтелектуал стає чимраз потужнішим, а в звичайному – втрачає кондицію. Інтелектуали у взаємостосунках апелюють до чистоти відносин, побудованих на засадах християнської моралі, віри в людину, інколи висувають свої теорії та концепції справедливості побудови світу і поведінки в ньому людини як абстрактної величини. Їм важко досягнути алогізм стосунків і тоді вони щиро прикладаються до налагодження гармонії у взаєминах; якщо ж вважають, що особиста поведінка кожного є теж справою особистою, то відзначаються високою скептичністю і мають вплив лише тому, що залишають за собою право втрутитися там, де є змога найбільше виділитися інтелектом. Лідери-інтелектуали часто в поведінці мають багато спільного з програмістами, але вони м'якші в поводженні, схильні до колегіальних дій, можуть відійти від проєктованого ходу задуманого процесу, чітко тримаючи в полі зору кінцевий результат. Інтелектуали цінують ініціативу й творчість, дають можливість для самовияву особи і в той же час надіються тільки на себе, на своє осяяння. Така установка виснажує лідера-інтелектуала, робить його різким у поводженні, категоричним, неприступним. Особистості такого типу, як правило, ректори наукових закладів, діяльність яких пов'язана з найновішими технологіями суспільного виробництва.

Лідер-умілець – обов'язково самородок, талант, видатний майстер. Його основним правилом організації справи та людей є предметна діяльність, яка дає йому натхнення й служить доказом його непересічності. Їх навіть важко назвати лідерами, позаяк вони і без відповідних психологічних ознак все одно переважають інших, є професійними авторитетами для фахівців у даному виді діяльності. Такі люди мають свої школи, добровільних послідовників, симпатиків і навіть фанатиків. Але це не впливає на їх поведінку, на їхню самооцінку – якщо це справді неабиякий талант. Зате якщо рівень таланту

піднятий штучно, то така особа стає капризною, амбітною, некерованою, чим відштовхує і послідовників, і симпатиків. Це, здебільшого, представники мистецтва. Вони ранимі, дещо сумбурні, оригінальні до певного часу й межі. В ринкових стосунках умільцям самотійно вижити важко. Інколи їм необхідно простого везіння для викристалізації усіх граней таланту, а в основному – значної підтримки та віри у власні сили.

Колоритною фігурою виступає лідер емоційний або емоційно-спонукальний. Йому здається, що немає проблем, які він не може успішно вирішити. Емоційно-спонукальний лідер відчуває настрій групи, момент, коли необхідно переключити увагу на себе й не випустити її з-під контролю. Спілкування надає їм снаги, екзальтує їхнє ество, запалює душу, серце, випромінює з очей блиск. І хоч зміст думок таких лідерів не є принципово новий, проте наголоси, якими емоційний лідер увиразнює свою мову (акценти на окремих словах, мовних зворотах, темп мовлення, паузи) гальванізують групу, примушують її об'єднатися довкола тієї думки, що її вперто нав'язує слухачам лідер. Така людина значно небезпечніша в тому випадку, коли суспільна потреба дії уже “висить” у повітрі, нею пройнялися маси, а її ідея має руйнівний характер. Зрештою, лідери цього типу здатні більше на плундрування, ніж на творення. Запалити людей на організацію конструктивної ідеї лідер емоційно-спонукальний може лише тоді, коли викликає емоції співчуття або тоді, коли йому притаманні ще й риси лідера-організатора.

Лідер-універсальний – людина, яка в кожній ситуації проявляє ті необхідні задатки, уміння та навички, які найбільш необхідні для ефективного вирішення проблеми. В універсалові переважає над усіма якостями високий інтелектуалізм, що гармонійно поєднаний з великим досвідом соціальної поведінки та практикою людських відносин в політиці, дипломатії, військовій справі, професійній діяльності і т.д. Власне тут важливий не стільки розум, скільки нагромаджені життєві цінності, практика їх застосування і система знань, котрою розпоряджається така особа. Лідер універсальний – кмітливий, обережний, нестандартний у прийнятих рішеннях, уміє бачити перспективу своєї діяльності, ерудит у гуманітарній сфері і мудрець у своїй безпосередній справі.

Даний тип лідера може миттєво переключатися з одного предмета на інший, швидко адаптовуватися до обставин, володіє багатьма прийомами впливу на людей; синхронно зі своїми почуттями виявляє власні емоції, але тільки до тієї межі, за якою вони не можуть зашкодити йому й показати його справжнє ставлення до людей, явищ, подій. Одночасно лідер-універсал схоплює все в цілісній системі, його досвід дає йому моделі поведінки, які він швидко удосконалює, варіативно аналізує й майже на рівні інтуїції “прокручує” найоптимальніші шляхи виходу із будь-яких ситуацій. Та саме це є для універсала і великою пасткою, оскільки в ньому часто переважає не програміст, а емоціонал. В якихось деталях лідер-універсал наявну інформацію сприймає гіпертрофовано, бачить в ній більше плюсів, ніж мінусів, а по суті існуючі мінуси він просто відкидає і тоді вся сконструйована ним система набуває

тільки бажаного вигляду, а не реального. Загалом, розумові операції не обов'язково ведуть лідера-універсала до поразок. Проте з великими особистостями, представниками саме цього типу лідерів, траплялося, що дрібні невраховані деталі в їх стратегії ставали причиною катастрофи для них самих, цілого суспільства, яким вони розпоряджалися і котре вони ж вивели на вершину розвою. Історія знає у різних суспільствах немало таких імен і прикладів, а ми для ілюстрації виберемо найсуттєвіші. Це Наполеон: у битві під Ватерлоо не врахував звичайну дрібницю – туман, що змінило час початку кінної атаки; це Олександр Македонський, славетний учень Арістотеля, який своє військо згубив у Індії; це Іван Мазепа, що за всіма правилами військової дипломатії обдурив і Петра Першого, і своїх полководців, і царських наглядачів, але при цьому обдурив і самого себе.

Теорії лідерства

1. ТЕОРІЯ ЛІДЕРСЬКИХ РОЛЕЙ (Р.Бейліс) розглядає ролі "професіонала" лідера, орієнтованого на вирішення ділових проблем, і "соціально-емоційного фахівця", який вирішує проблеми людських стосунків.
2. Згідно з ТЕОРІЄЮ РИС, лідером може бути людина, яка володіє певним набором якостей особистості. Однак складання їх повного переліку виявилось практично нерозв'язним.
3. За ХАРИЗМАТИЧНОЮ КОНЦЕПЦІЄЮ, лідерство послане окремим видатним особистостям як деяка благодать ("харизма").
4. Прибічники ІНТЕРАКТИВНОЇ ТЕОРІЇ вважають, що лідером може стати будь-яка людина, яка займає відповідне місце в системі між особистісних стосунків. Питання про те, хто конкретно візьме на себе лідерство, має вирішуватись з урахуванням індивідуальних особливостей кандидата в лідери, особистісних характеристик інших членів групи, наявної ситуації і виконуваного завдання.
5. СИТУАЦІЙНА ТЕОРІЯ, або груподинамічний підхід (Ф. Фідлер), визначає лідерство як продукт ситуації: людина, ставши лідером в одному випадку, набуває авторитету, який починає на неї "працювати" внаслідок дії стереотипів. Тому вона може розглядатися групою як "лідер взагалі". До того ж окремим людям властиво "шукати посади", тому вони і поводять себе відповідним чином.
6. СИНТЕТИЧНА (АБО КОМПЛЕКСНА) ТЕОРІЯ розглядає лідерство як процес організації міжособистісних стосунків у групі, а лідера - як суб'єкт управління цим процесом, причому сам феномен лідерства розглядається в контексті спільної групової діяльності.

3. Складові творення привабливого іміджу ділової людини

Імідж ділової людини – це зовнішній вигляд, вміння триматись на людях в діловій і неформальній обстановці, оформлення кабінету, службових паперів, діловий стиль роботи, рівень організованості, від чого значною мірою залежить успіх в бізнесі.

Імідж- англійське слово, котре означає „образ”, „ореол”. Це емоційно забарвлений образ кого-небудь, чого-небудь, що склався у масовій свідомості у

формі стереотипу. Турбота про свій імідж - це відбиток його в свідомості людей, найкраща само презентація.

Поняття іміджу близьке до поняття персоніфікації, але включає не лише властивості особистості, а й спеціально запрограмовані. Окрім цього, воно говорить як про зовнішній вигляд, так і про внутрішній світ людини, про його психологічний тип.

Складові іміджу:

1. *Професіоналізм и компетентність.*
2. *Моральна надійність.*
3. *Гуманітарна освіченість.*
4. *Здатність бути психотехнологом.*

В ОСНОВІ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ЗНАХОДЯТЬСЯ ПРИНЦИПИ: ПОВТОРЕННЯ, НЕПЕРЕРВНОГО ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ, „ПОДВІЙНОГО ВИКЛИКУ”.

Принцип повторення опирається на властивості людської пам'яті: добре запам'ятовується та інформація, що повторюється.

Принцип непевного посилення впливу обґрунтовує нарощення аргументованого і емоційного звернення, наприклад: ”Це тільки для вас”.

Принцип „подвійного виклику” означає, що повідомлення сприймається не тільки і не стільки розумом. Важливу роль відіграють підсвідомі психічні процеси, емоційна сфера людини.

Формула впливу іміджу.

Вплив іміджу на людей виникає за формулою AIDA, де А(з англ.-увага)- це притягування уваги, І(з англ.- інтерес)- пробудження інтересу до іміджу, D(з англ.. вимога)- пробудження потреби до дії, А- спонукання до здійснення дій.

4. Інтелект, моральність та творчість у професійній діяльності

Життя доводить, що в складних умовах, в умовах, що постійно змінюються, найкраще орієнтується, приймає рішення, працює людина творча, гнучка, креативна, здатна до генерування і використання нового (нових ідей і задумів, нових підходів, нових рішень). Творчість не виростає на порожньому місці, творчість — властивість, як правило, професіоналів своєї справи, які ефективно працюють у відповідній галузі. Творчість базується на розвинених мисленні та уяві, інтелекті і є його особистісним дериватом (про це вже йшлося вище).

Водночас готовність до творчості, творчого вирішення проблеми, креативність є загалом одним із механізмів психологічного захисту людини в складних умовах — як у трудовій діяльності, так і в кризових життєвих ситуаціях, таких як безробіття, соціальні та екологічні кризи, сімейні проблеми тощо.

Творча самореалізація в широкому сенсі становить основну якість, невід'ємну характеристику психічно здорової людини. Так, за А. Маслоу, психічно здорова людина — це щаслива людина, яка живе в гармонії з собою,

не відчуває внутрішнього розладу» захищається, однак першою не нападає, любить навколишній світ, людей і творчо працює, реалізуючи свої здібності й обдарованість.

Винахідництво, раціоналізаторство, взагалі різноманітні процеси в сучасному виробництві, в яких виявляється творчий професійний потенціал, забезпечують найбільш суттєві прогресивні зміни у виробництві й соціумі. Важливим для суспільства є не тільки генерація нових ідей і технічних рішень, а й уміння сприймати й розуміти нове, поважати свіжі, навіть незрозумілі ідеї, впроваджувати їх, не протидіяти новому.

Під творчістю розуміється передусім процес створення нового, корисного продукту. За обсягом принципової новизни результату розрізняють чотири рівні творчості. Пер ший, найвищий рівень характеризує процес творчості, який приводить до принципово нового результату, нового для 'всього людства, а може, нового й у космічному масштабі. Це твори геніальних письменників, художників, композиторів, винаходи та відкриття, які перетворюють життя людини й 'людства в найрізноманітніших напрямках (від атомної бомби 'до пеніциліну). Зрозуміло, що творчість такого рівня (абсолютна, об'єктивна новизна продукту творчості) властива досить вузькому колу творців-геніїв, є прерогативою еліти 'людства.

Другий рівень творчості стосується продукту, який є новим для досить великого кола людей, скажімо для певної країни світу. Деякі винаходи з'являються одночасно або з певним інтервалом у різних країнах, однак відповідний рівень творчості, безумовно, досить високий.

Третій рівень характеризує новизну творчого продукту для значно меншого, обмеженого кола людей. Найочевиднішим прикладом творчості цього рівня є раціоналізаторська пропозиція, що реалізується, як правило, в межах якогось підрозділу підприємства, в найкращому випадку — галузі

I, нарешті, четвертий рівень торкається творчості, новизна продукту якої є суб'єктивною, відносною, значущою тільки для самої людини, що творить. Однак такий обмежений обсяг цього рівня творчості не заважає йому бути чи не найважливішим, початковим етапом в оволодінні вищими рівнями творчості, формуванні вмінь і навичок загальної креативності.

Критерій новизни й оригінальності не є єдиним для визначення творчості. Оскільки творчість — це вид людської діяльності, то деякі спеціалісти наголошують на можливості виявляти мету творчості (творчої задачі), а також об'єктивні (соціальні, матеріальні) та суб'єктивні (особистісні якості — знання, уміння, позитивна мотивація, творчі якості) передумови для творчості. Нарешті, багато дискусій викликає критерій соціальної й особистісної значущості та прогресивності творчості. Чи можна вважати творчою діяльністю талановито продумані та здійснені злочини або нові ідеї й винаходи, спрямовані проти спокою і добробуту людства?

На введенні критерію гуманності та прогресивності для визначення творчості наполягають ті, хто вважає, що коли цієї риси немає, то треба говорити про антитворчість, варварство. Справжня творчість має сприяти розвиткові людської особистості, людської культури.

5. Характеристика самоактуалізованої особистості

Прагнення особистості до само актуалізації є свідченням того, що людина бажає самовдосконалитись, і робить якнайкраще те, на що вона здатна. Видатний представник гуманістичної психології американський психолог Абрахам Маслоу виокремив характеристики яскравих особистостей минулого і сьогодення (А.Лінкольна, Л. ван Бетховена, Е.Рузвельт, Т.Джеффессона, А.Енштейна та ін.), своїх особистих друзів і знайомих, студентів. Загалом портрет самоактуалізованих людей охоплює наступні характеристики:

- а) вони реалістично орієнтовані, сприймають дійсність такою, якою вона є, а не такою, котрою їм хотілося її бачити;
- б) такі люди повністю приймають себе, інших людей і навколишній світ, не є зверхкритичними до своїх недоліків та слабкостей; у них немає потреби повчати, інформувати або контролювати інших людей, вони розуміють їхні слабкості і не бояться їх сили. Вони переконані, що чим менше людина впевнена в собі, тим більше вона бажає контролювати інших.
- в) їх поведінка вирізняється безпосередністю, простотою, відсутністю штучності у виявленні почуттів та емоцій або бажання створити ефект від споглядання власної персони.
- г) вони центровані на проблемі, а не на собі, на покликанні або улюбленій роботі, котру вважають своєю життєвою місією і яка стоїть на щабель вище від їхніх безпосередніх потреб;
- д) ці особистості потребують недоторканості свого особистісного простору, внутрішнього життя навіть у самотності;
- е) вони вільні у своїх діях незалежно від фізичного і соціального оточення;
- є) їх сприйняття людей і довкілля відрізняється свіжістю і відсутністю стереотипів: вони здатні оцінювати гідно навіть звичайні події у житті;
- ж) більшість з них мали глибокий духовний досвід (не обов'язково релігійного характеру): це моменти сильного хвилювання або високої напруги, відчуття умиротворення, блаженства і спокою. Відчуття життєвих контрастів, страждань, пережитих емоцій щастя і болю дає людині розуміння істини, очищає її душу і розум ;
- з) вони вміють співпереживати, проявляти симпатію і розуміння до всього людства;
- и) самоактуалізовані особистості прагнуть до глибоких і тісних міжособистісних відносин з невеликою кількістю людей; близькі стосунки вимагають більшої кількості часу та зусиль;
- і) вони поділяють демократичні цінності і погляди;
- ї) ці люди розмежовують цілі і засоби їх досягнення;
- й) їх почуття гумору носить філософський, доброзичливий характер, не принижуючий інших. Воно не побудоване на непристойностях та цинізмі.
- к) вони володіють величезним творчим потенціалом;
- л) такі особистості знаходяться у гармонії із собою, своїми цінностями і культурою, хоча і тут зазвичай прагнуть до переважання об'єктивності над

суб'єктивізмом;

м) зазначені особистості не вимагають від свого оточення термінових змін на краще. Знаючи про недосконалість суспільства, вони приймають той факт, що соціальні зміни можуть бути повільними і поступовими, але їх легше досягнути, продуктивно працюючи всередині цієї системи.

Лекція 9

Тема 9. Організація виховання і самовиховання особистості

План

1. Поняття про виховання і виховне середовище.
2. Програма самовдосконалення особистості.
3. Цінності морального та християнського виховання.
4. Якості гуманної людини. Ідеал.
5. Характеристика самовиховання особистості: система, структура, етапи та прийоми.

1. Поняття про виховання і виховне середовище

Виховання є цілеспрямованим процесом. Наявність конкретної мети надає йому систематичності й послідовності, не допускає випадковості, епізодичності й хаотичності виховних заходів. Виховання формує внутрішній світ молодій людини, проникнути в який дуже важко. Тому воно вимагає таких методик, які давали б змогу не тільки виявляти погляди, переконання і почуття вихованців, а й збагачувати їх духовність, за потреби коригувати якості психіки. Процесу виховання властиве і *розмаїття завдань та напрямів*, їх кількість невпинно зростає, що зумовлено динамічністю суспільно-економічного життя. Тому для процесу виховання характерна також *неперервність*. «Я продовжую ще вчитися, — писав К.-А. Гельвецій, — моє виховання ще не завершено. Коли ж воно закінчиться? Коли я не буду більше здатним до нього: після моєї смерті. Все моє життя і є, власне, тривалим вихованням»^x.

Рушійні сили процесу виховання. Зміст і методика процесу виховання залежать від об'єктивних та суб'єктивних чинників і рушійних сил.

До об'єктивних чинників належать суспільно-політичні, економічні процеси, що відбуваються в соціумі, події культурного життя, вплив природного середовища тощо. У сучасній Україні — це особливості розбудови держави загалом та системи освіти і виховання зокрема; утвердження в економіці ринкових засад; розвиток соціальної сфери; відродження національних традицій, звичаїв, обрядів, народної педагогіки; розширення меж спілкування з іноземними громадянами.

Суб'єктивні чинники — соціально-педагогічна діяльність сім'ї та громадських організацій; навчально-виховна робота працівників закладів освіти; вплив засобів масової інформації; заходи культурних, позашкільних установ, молодіжних об'єднань та діяльність церкви.

Ефективність процесу виховання залежить від того, наскільки збігаються впливи організованої виховної діяльності та об'єктивних умов. Перебудова навчально-виховного процесу на демократичних засадах передбачає не тільки створення умов для співпраці педагогів і учнів (студентів), а й залучення до неї інших виховних інституцій.

Рушійними силами процесу виховання є сукупність внутрішніх і зовнішніх суперечностей, вирішення яких сприяє просуванню до нових цілей. До внутрішніх суперечностей належать:

— суперечність між соціально значущими завданнями, які потрібно виконати вихованцю, і факторами, що заважають його зусиллям;

— суперечність між зовнішніми впливами і внутрішніми прагненнями вихованця (вимагає такої побудови виховного процесу, щоб зміст і форми його реалізації не викликали спротиву в молодій людині).

Зовнішні суперечності виявляються у невідповідності між:

— виховними впливами сім'ї і закладу освіти (порушення єдності цих впливів негативно позначається на формуванні особистості вихованця);

— організованим виховним процесом закладу освіти і стихійним впливом на вихованців навколишнього середовища (вимагає подолання негативного впливу девіантних підліткових груп, низькоякісних телепередач тощо); різними вимогами вихователів (внаслідок цього у вихованців формується ситуативна поведінка, безпринципність);

— деякими вихованцями, які мають досвід негативної поведінки, і педагогами, однокласниками (однокурсниками), батьками.

Попри те що зовнішні суперечності не є універсальними, обов'язковими для всіх ситуацій, применшувати їх дезорганізуючий вплив не варто. Тому завжди важливо передбачати їх, вживати превентивних заходів, а за необхідності і протидіяти їм.

Етапи процесу виховання. Процес виховання передбачає певну послідовність етапів, знання особливостей яких дає вихователю змогу спланувати виховну роботу, передбачивши її зміст і методику проведення. Таких етапів виокремлюють чотири:

1. Визначення сукупності рис і якостей особистості, які слід сформувати у вихованця (ідеал). Коли йдеться про виховання колективу класу (групи), то мають на увазі досягнення таких результатів, які б відповідали еталону, виробленому на основі мети виховання, поставленої суспільством перед закладом освіти.

2. Вивчення індивідуальних особливостей вихованця або колективу, його позитивних рис, недоліків у характері й поведінці, визначення рис, які ще не сформовано або перебувають у зародку. Знання особистості вихованця (колективу), порівняння її з ідеалом дає змогу спрогнозувати її розвиток. Зважаючи на це, планують виховну роботу, ознайомлюють вихованця (колектив) із запланованим і домагаються сприйняття пропонованого взірця для наслідування.

3. Реалізація програми виховання шляхом залучення вихованців до різних видів діяльності, участь у яких сприяє формуванню досвіду поведінки відповідно до ідеалу.

4. Самостійна робота учня (студента) над собою. Початок такої роботи свідчить про досягнення мети цього етапу.

Всі етапи процесу виховання потребують умілого педагогічного управління. Воно передбачає передусім визначення змісту виховної роботи згідно з вимогами суспільства до рівня вихованості молодого покоління. Реалізація змісту виховання можлива за умови, що форми, методи й прийоми виховної

роботи імпонуватимуть тим, на кого вона спрямована. З цією метою використовують виховні можливості сім'ї, громадськості, культурно-освітніх установ, засобів масової інформації. Не менш важлива й відповідна організація колективного та індивідуального життя й діяльності вихованців, створення умов для збагачення їх досвіду. Велику роль відіграють гармонійні демократичні стосунки між вихованцями й вихователями.

Невід'ємними аспектами виховання є й постійне вивчення його результатів, наявного рівня вихованості молодих людей і колективу, виховних можливостей педагогічного колективу та громадськості й коригування змісту і методики виховного процесу з метою її удосконалення.

Управління виховним процесом слід спрямовувати на розвиток самостійності, ініціативи вихованців. Цього досягають за умови, що педагоги націлюють їх на самостійний пошук цікавих видів діяльності і створення для них сприятливих умов. Вихователь має залишатися мудрим старшим другом і наставником молодшої людини, але на умовах співпраці з нею, яка передбачає, що його виховний вплив доповнюватиметься її роботою над собою — самовихованням.

3. Цінності морального та християнського виховання

Поява предмета християнської етики на початку 90-х років у школі сприяла становленню нового світоглядного підґрунтя і витіснення комуністичної ідеології. Цей предмет виявився першою ластівкою цього процесу. Проте десятирічний досвід викладання його в школах західних областей України поставив і низку запитань, які потребують відповіді. Чи буде цей предмет і надалі релігійним, чи трактуватиметься як світський (у Польщі він викладається в школі паралельно з релігією і розглядається, власне, як світський)? Чи може школа брати на себе функцію катехизації, чи це має робити лише Церква? Чи входить цей предмет у якусь цілісну систему нашого виховання, чи він виявляється в школі штучно прилаштованим? Чи впевнено чує себе сьогодні вчитель християнської етики (розклад уроків, атестація тощо)? Чи маємо для викладання його добрі, фахово підготовлені матеріали? Нарешті, чи можна підготувати доброго вчителя етики під час кількатижневих курсів? Чимало "але".

Відповідь на всі ці питання мусимо шукати не в школі, а у сфері суспільної свідомості, у тих змінах, які відбуваються тепер у духовному полі нашого суспільства. Поза всяким сумнівом воно відходить від атеїзму і дрейфує до засад релігійності, насамперед до християнства, втіленого у нашій національній культурі. Це означає, що **світський світогляд стає християнським** і поступово трактуватиметься як *нормальний*, європейського типу світогляд. Власне, він зумовлює факти, коли в ряді європейських держав навчання релігії входить до числа обов'язкових предметів; і мало знайдеться тих, хто виступає проти цього. Сам же принсип: відокремленості школи і Церкви за цих умов зводиться переважн: до його юридичного трактування.

Якщо висловлену оцінку ситуації в нашому суспільстві вважати обґрунтованою, то на проблему виховання і, зокрема виховання релігійного,

мусимо сьогодні дивитися *шири-*: і *фундаментальніше*, підступатися до неї крізь призму поняті-християнізації всієї системи освіти і виховання. Під цим розумієм: ситуацію, коли і зміст навчання (всіх предметів у школі-, і діяльність школи взагалі спрямовні в одному напрямку -до узгодженості з традиційно-християнським світоглядом, кати місце Творця помітне на уроці і фізики, і хімії, і біології. В такому разі предмет "Християнська етика" може називатися просте " Етикою" і трактуватися як світський предмет з християнським філософським підґрунтям, а відтак і входить складовою до цілісне системи традиційно-християнського виховання. Вчитель такогс предмета може отримувати підготовку й диплом державного рівня Християнізація виховання виступає як складова соціального замовлення. Певне відношення до такого виховання може мати Церква і релігія, що виконуватимуть свою функцію власними силами, бо природа їх духовних зусиль, хоч і є дуже суттєвою все ж залишається специфічною.

Згідно зі ст. 35 Конституції України церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви, що означає світський характер держави, а також світське навчання і виховання в усіх типах закладів освіти.

У декларації Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р. сказано, що релігійне виховання дітей здійснюють батьки в рамках родини відповідно до своїх релігійних переконань. Релігійні організації можуть вести навчання з питань релігії в місцях, пристосованих для цієї мети.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає, що «релігійні організації мають право... створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, використовуючи для цього приміщення, що їм належать...».

Церква є педагогічною установою — колективною інстанцією, метою якої є виховання, удосконалення людського життя. На думку російського релігійного філософа Семена Франка (1877—1950), церква повинна відстоювати гідність людини, робити все, що допомагає людині стати людянішою, знову і знову нагадувати суспільству, що без Бога найвищий смисл людського існування ніколи не може бути відкритий.

Церква (релігійна община) опікується кожною людиною від народження до самої смерті. Вона використовує кожну нагоду, писав М. Стельмахович, щоб нагадати батькам про їхній святий виховний обов'язок, а дітям — про необхідність достойної поведінки.

У релігії є чого повчитися, що перейняти педагогам. Так, у християнстві це:

- постать Спасителя — ідеал безсмертної, мужньої,вольової, морально стійкої особистості. Він любить народ, і народ любить його. Він приймає смерть в ім'я життя людей, в ім'я їх спасіння. Ідеал Боголюдини пережив віки й тисячоліття;програма морального самоочищення, самовдосконалення людини, «наука життя», яка протягом столітьформувала і продовжує формувати істинну людяність, високу духовність, чистоту потаємних почуттів, роздумів і справ;

- професійно-педагогічна майстерність релігійних діячів, їх уміння щоразу знаходити шляхи до людської душі, переконувати, ненав'язливо та делікатно «лікувати» духовність;
- релігійна культура як глибоке розуміння і знання людини, повага до неї, бажання допомогти не лише словом, а й конкретною справою.

До засобів впливу релігії належать обстановка в церкві, богослужіння і обряди, причастя, сповідь, проповідь, відпущення гріхів, благословення, заповіді. Застосовуються і засоби покарання: позбавлення благословення, спокутування гріхів, прокляття, піддання анафемі.

Методиками релігійного самовпливу і самовиховання є молитва, дотримання посту, покаяння, обітниця. Велике значення має загальна організація релігійної діяльності: обов'язкові регулярні відвідування церкви, щоденні молитви, суворе дотримання постів, церковні свята. Виховний вплив мають релігійна музика, живопис, архітектура.

Потенційні виховні можливості церкви та її реальний виховний вплив потребують їх врахування і тісних взаємозв'язків цього суспільного інституту з іншими виховними інституціями.

4. Якості гуманної людини. Ідеал

Загальною метою виховання є гармонійний розвиток людини. Ця мета сформувався ще в давньогрецьких Афінах, де зародилося поняття «калокагатія» (великодушність) — ідеал виховання, що поєднує шляхетність, багатство, фізичну досконалість і моральні чесноти. В епоху Відродження італійські гуманісти доповнили його ідеєю всебічного розвитку особистості. Так склався ідеал всебічно і гармонійно розвиненої людини.

Ідеал — уявлення про зразок людської поведінки і стосунків між людьми, що виходять із розуміння мети життя.

Формування ідеалу в людини залежить від виховання, умов життя і діяльності, особливостей її особистого досвіду.

Ідеали відрізняються за змістом, структурою та дієвістю.

Зміст ідеалу охоплює риси реальних осіб, літературних героїв тощо, які людина вважає ідеальними.

Структура ідеалу свідчить про міру його узагальненості, тобто, є ідеалом конкретна людина чи сукупність рис кількох осіб, узагальнених у єдиному зразку.

Дієвість ідеалу означає ступінь його впливу на поведінку і свідомість особистості. Ідеал національного виховання найглибше розкрито у працях українського педагога Григорія Ващенко «Виховний ідеал».

5. Характеристика самовиховання особистості: система, структура, етапи та прийоми.

Виховання і самовиховання є двома взаємопов'язаними аспектами процесу формування особистості.

Самовиховання — свідомо діяльність людини, спрямована на ви-

роблення в себе позитивних рис і подолання негативних.

Примітивна потреба в самовихованні виявляється в дошкільному та молодшому шкільному віці, усвідомлювана — в підлітковому, що є наслідком певного рівня свідомості. Результативність самовиховання засвідчують реальна поведінка і вчинки людини. **Умови успішного самовиховання.** Самовиховання вимагає передусім від людини знання самої себе, вміння оцінювати власні позитивні й негативні риси. Для цього не обхідно мати уявлення про особливості психічної діяльності людини, розуміти сутність самовиховання, методи і прийоми роботи над собою. Самовиховання потребує постійних вольових зусиль, вміння керувати собою, аналізувати свої вчинки, оцінювати поведінку, досягати поставленої мети, не занепадати духом від невдач. Підвищує ефективність самовиховання й наявність у людини ідеалу. Немалу роль відіграє рівень розвитку колективу: якщо він згуртований, у ньому панують здорова громадська думка, доброзичливість, взаємовимогливість, людині значно легше працювати над собою.

Самовиховання є далеко не простим процесом, який охоплює кілька етапів.

Етапи самовиховання. На першому етапі педагоги виявляють ставлення вихованців до процесу самовиховання шляхом анкетування чи індивідуальної бесіди. Далі формують спонукальні мотиви, свідоме ставлення до самовиховання, домагаючись у них усвідомлення, що самовиховання — і їх особиста справа, і справа закладу освіти, і суспільства загалом.

На другому етапі, який починається з появою бажання самовдосконалюватися, допомагають молодій людині сформулювати мету (ідеал) та підтримувати бажання наслідувати його. З'ясувавши відмінність між собою та ідеалом, вихованець бачить, які риси він має виробити в себе, яких недоліків позбутися. Орієнтуючись на це, учень складає програму самовиховання.

На третьому етапі вихованець починає систематично працювати над собою, реалізуючи програму самовиховання. Для цього його залучають до різних видів діяльності. Педагог допомагає йому контролювати результати втілених рішень. Згодом зовнішній контроль педагога чи колективу послаблюється, зростають самостійність та ініціатива самого вихованця.

Прийоми самовиховання. Процес організації самовиховання передбачає опанування спеціальних прийомів роботи над собою.

В історії людства вироблено чимало різних прийомів самовиховання: самопереконавання, самонавіювання, самоаналіз, самопідбадьорювання, самозаохочення, самопереключення, самонаказ та ін. Педагог має навчити вихованця обрати найадекватніші для певної життєвої ситуації.

Самопереконавання. Полягає в тому, що вихованцю пропонують у певній ситуації знайти аргументи і за їх допомогою переконати себе в тому, що він учинив праву (неправильно). Дуже важливо навчитись у конфліктній ситуації переключати свої думки на приємні, які відволікають від конфлікту, заспокоюють.

Самонавіювання. Використовують за необхідності подолати в собі страх перед труднощами, невпевненість у власних силах, нерішучість. Самонавіювання передбачає повторення подумки або вголос певних суджень.

Наприклад, щоб подолати запальність, подумки стверджують: «Ненавиджу в собі запальність. Я повинен і зможу її позбутися». На відміну від самопереконавання, самонавіювання не передбачає аргументування.

Самоаналіз. Включає критичні роздуми над своєю поведінкою, окремими вчинками, уміння аналізувати й оцінювати їх. Він допомагає розкривати причини успіхів чи невдач, розвиває самосвідомість і сприяє самопізнанню.

Самопідбадьорювання. Ефективне, коли людина губиться в складних ситуаціях, зневірюється у власних силах. Для цього одні згадують випадки, коли їм вдалося подолати нерішучість і досягти успіху, інші уявляють, яке задоволення вони матимуть, якщо відважаться зробити намічене. Можна також пригадати улюбленого героя роману, фільму, який не боявся труднощів, і намагатися бути схожим на нього тощо.

Самозаохочення. Застосовують у випадках, коли після подолання труднощів складне завдання виконано. До нього вдаються і якщо необхідно подолати власні негативні риси.

Самопереключення. Реалізують не тільки подумки, а й у діях, які викликають позитивні емоції. Так, учаснику конфліктної ситуації пропонують зайнятися улюбленою справою (читанням, випалюванням, малюванням тощо), яка захоплює його і відволікає від небажаних вчинків.

Самоконтроль. Полягає у систематичному фіксуванні (подумки або письмово) свого стану і поведінки для того, щоб попередити небажані прояви. У процесі самовиховання самоконтроль відіграє роль внутрішнього регулятора поведінки і є свідченням становлення самостійності особистості.

Самооцінка. Суть її зводиться до зважування у думках своїх можливостей. Сприяє розвитку вміння дивитися на себе збоку, виробляє об'єктивні критерії оцінки власних вчинків, допомагає подолати недоліки поведінки. Цей прийом запобігає переоцінюванню своїх можливостей, підвищує вимогливість до себе.

Самоосуд. Особливість його полягає в незадоволенні своїми діями, вчинками, поведінкою. Докори сумління збуджують, викликають внутрішнє хвилювання і почуття вини перед оточуючими. Самоосуд породжує бажання якомога швидше виправити допущені промахи.

Самонаказ. Цей прийом втілює в собі яскраво виражені вольові аспекти. Полягає він у прийнятті особистістю твердого рішення ніколи не відступати від своїх принципів, завжди поводитися тільки належним чином. Дотримання власного наказу зміцнює вольову сферу особистості, викликає самоповагу, робить її морально стійкою у різних життєвих ситуаціях.

Самозаборона. Реалізується через свідоме позбавлення себе чогось приємного. Її застосовують у тих випадках, коли не дотримано слова, не виконано обіцянки. Інколи людина може навмисно поставити себе в несприятливі умови, щоб відчути дискомфорт, відмовившись від того, що стало звичним. Самозаборона засвідчує наявність в особистості великої сили волі.

Самопримус. Допомагає в боротьбі з внутрішньою неорганізованістю, небажанням вчитися чи працювати, лінощами. Виявляється у спонуканні себе до малоприємних занять, уникненні звичних пасивних форм проведення вільного часу тощо.

Не менш ефективними й цікавими є такі практичні прийоми самовиховання.

1. **«Крок уперед»** — прийом, що передбачає щоденне планування на наступний день роботи над собою. План охоплює справи, виконання яких сприяє формуванню бажаних рис характеру

2. **«Оцінка дня, що минув»** — облік своєї діяльності, щоденне оцінювання її результатів з виставлянням оцінок за певні вчинки.

3. **Самозобов'язання** — планування роботи над собою на місяць, семестр чи рік, залежно від того, які риси особистості треба сформувати чи подолати і за який час.

4. **«Правила моєї поведінки»** — складання вихованцю правил його поведінки, яких він має дотримуватися. Прийом привчає до виконання обов'язків.

5. **«Упізнай себе»** — вихователь частково характеризує вихованця, не називаючи його прізвища, а товариші (колеги) його доповнюють, здогадавшись, про кого йдеться.

6. **Самохарактеристика і взаємохарактеристика** — написання і обговорення вихованцями характеристик на себе і на товаришів. Привчають до самоаналізу і дають педагогу багатий психологічний матеріал для майбутньої виховної роботи.

7. **В.Сухомлинський** вважав, що „самовиховання потребує дуже важливого, майбутнього стимулу- почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання сьогодні стати кращим, ніж був учора. Самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто людських засобів впливу- доброго слова, поради, ласкавого чи докірливого погляду.

Лекція 10

Тема 10. Природа конфліктів та технологія запобігання їх виникненню.

План

1. Історіогенез поглядів на природу конфліктів.
2. Типологія конфліктів та причини їх виникнення.
3. Анатомія та динаміка конфлікту.
4. Стили виходу із конфліктних ситуацій. Управління конфліктом.

1. Історіогенез поглядів на природу конфліктів

Проблема конфлікту почала досліджуватися в психології у 30-х роках цього сторіччя (К. Левін). В наш час загальноприйнятими підходами до проблем детермінації конфлікту є:

1. *Особистісно-орієнтований підхід* - причини конфлікту вбачаються в особливостях особистості взагалі або локалізуються в когнітивних процесах, у результаті яких у силу різного досвіду, освіти тощо, у сторін (учасників конфлікту) виникають несумісні оцінки й судження щодо виниклої ситуації, що приводить до появи суперечливих пізнавальних стратегій, які використовуються сторонами під час розв'язування виниклих значимих проблем.

2. *Мотиваційно-орієнтований підхід* - підкреслюються «об'єктивні» ознаки ситуації, специфіка яких обумовлює появу конфлікту (конфлікт «особистість - організація»: особистість не в змозі задовольнити свої актуальні потреби в рамках даної організації; конфлікт між окремими людьми або групами осіб, що мають усвідомлені несумісні наміри й інтереси).

3. *Інтегральний підхід* - спроба подолання «монокаузального» способу пояснення причин конфлікту, тобто прагнення врахувати всі можливі фактори, які впливають на виникнення й протікання конфлікту.

Існують різні визначення конфлікту, але усі вони підкреслюють наявність протиріччя, що приймає форму розбіжності, якщо мова йде про взаємодію людей. Але не завжди ця розбіжність приводить до конфлікту. Конфлікт виникає тільки тоді, коли ці існуючі протиріччя порушують нормальну взаємодію людей, перешкоджають досягненню поставлених цілей.

Термін «конфлікт» походить від латинського терміна «conflictus» (зіткнення сторін, думок, сил).

Конфлікт – це процес різкого загострення протиріччя й боротьби двох чи більш сторін-учасників у вирішенні проблеми, що має особисту значимість для кожного з його учасників.

Конфлікт – це прояв непогодженості інтересів; неузгодженість між двома чи більш сторонами (особистостями чи групами), коли кожна сторона прагне зробити так, щоб була прийнята саме її позиція або цілі, спроба перешкодити іншій стороні робити те саме.

Формула конфлікту така:

Конфлікт = конфліктна ситуація + проблема + сторони конфлікту + інцидент

Історія розвитку конфліктологічних ідей

Виникнення конфліктології як відносно самостійної теорії і практики в кінці 50-тих років ХХ століття передував тривалий період формування, накопичення і розвитку конфліктологічних ідей і поглядів, спочатку в рамках філософії, а пізніше – соціології, психології та інших наук. У зв'язку з цим важливо проаналізувати еволюцію наукових поглядів на конфлікт, виділивши декілька періодів.

Давні часи. В цьому періоді заслуговують на увагу погляди давньокитайських мислителів. Особливе місце серед них посідає Конфуцій (551-479 рр. до н.е.), один з перших китайських філософів. Його філософські, в тому числі і конфліктологічні, ідеї розвивалися іншими китайськими мислителями протягом багатьох століть. Погляди на проблему конфлікту ми знаходимо у численних моральних заповідях Конфуція, одна з яких мовить: “Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і в сім'ї до тебе не будуть відчувати ворожості.” Джерело конфлікту мислитель бачив у поділі людей на “благородних мужів ”(освічених, грамотних, вихованих) і простолюдинів (“малих людей”). Неосвіченість і невихованість простолюдинів веде до порушення норм людських взаємовідносин, до порушення справедливості. Для благородних людей основу взаємостосунків складає порядок, а для “малих” людей – вигода.

Цікаві конфліктологічні ідеї можна знайти, наприклад, у Арістотеля (384-322 рр. до н. е.), який стверджував, що держава є інструментом примирення людей. Людина поза державою, на його думку, агресивна і небезпечна. Не менший інтерес викликають соціально-етичні і правові ідеї Демокріта V ст. до н.е., який вказував, що “закони не забороняли б кожному жити на свій смак, якщо б кожний не шкодив один одному, тому що заздрість сприяє початку ворожості”.

Середні віки. Одну з перших спроб системного аналізу соціальних конфліктів зробив флорентійський теоретик і державний діяч Ніколо Маккіавеллі (1469 – 1527). Великий теоретик середньовіччя вважав конфлікт універсальним і безперервним станом суспільства внаслідок порочної природи людини, прагнення різних груп людей до постійного і необмеженого збагачення. Саме Маккіавеллі належить така фраза: “ Людина простить вам все, навіть вбивство близьких, але тільки не втрату власності.” Маккіавеллі пов'язує діяльність індивіда із зіткненням суспільних угруповань. Той, хто хоче творити тільки одно лише добро, неминуче загине серед людей, далеких від добра. Люди схильні до зла, і тільки необхідність приводить їх до доброчесності. Ця необхідність розкриває себе як влада, що базується на силі.

Томас Гобс (1588-1679) рушійні сили поведінки людини вбачав у її прагненні до влади. Він розробив і розвинув положення Ф.Бекона про природжений егоїзм людини і корисливість як визначальний моральний принцип. У книзі “ Левіафан “ він описав людину як істоту егоїстичну,

задрісну і ліниву. Тому початковий стан людського суспільства він оцінював як війну всіх проти всіх і вважав це цілком природнім, нормальним. Він вважав головною причиною конфлікту прагнення до рівноправ'я, яке приводить до виникнення у людей однакових надій, бажань заволодіти тими ж об'єктами, необхідними для самозбереження або отримання задоволення, а це перетворює людей у ворогів, породжує суперництво, недовіру та честолюбство. Коли ж стан війни всіх проти всіх став для людей нестерпним, вони уклали між собою угоду про створення держави, яка б, опираючись на величезну свою силу, допомогла позбутися безкінечної ворожості. Тільки насилля з боку держави здатне подолати порочність людей, і держава кладе край цій війні всіх проти всіх і доморальному стану людства. За умов втручання держави джерелом моралі стає право, а її критерієм виступає закон. Суперництво і ворожість, породжені рівноправ'ям, пом'якшуються силою закону і виступають у вигляді конкуренції і змагання. В цьому протистоянні, на думку Гобса, перемагає сильніший – той, хто здатний користуватися власними чеснотами і чужими вадами.

Оптимістичний підхід до розуміння природи соціального конфлікту запропонував французький філософ Жан-Жак Руссо (1712- 1778), який на відміну від Гобса вважав, що людина за своєю природою добра, миролюбна, створена для щастя. Джерелом конфліктів у сучасному суспільстві, на його думку, були недоліки в його організації, упередження і помилки людей і перш за все їх схильність до приватної власності. Найважливішим інструментом відновлення природних для людей стосунків миру і злагоди повинна стати демократична держава, яка створюється на взаємній згоді і опирається переважно на ненасильницькі, виховні заходи, які в найбільшій мірі відповідають сутності людини. На думку Руссо, суспільний договір можливий під жорстким контролем народу, оскільки міністрам війни потрібні і добру волю вони не проявляють. Тому справа вже не в переконанні, а в примусі.

Вперше конфлікт як багаторівневе соціальне явище був вивчений Адамом Смітом (1723-1790). В основі конфлікту лежить поділ суспільства на класи (капіталісти, земельні власники, наймані робітники) та економічне суперництво, протиборство між класами. А. Сміт розглядав конфлікт як джерело поступального розвитку суспільства, а соціальний конфлікт – як певне благо людства.

Проблема боротьби за існування займала центральне місце у вченні англійського біолога Ч. Дарвіна (1809-1902). Головна ідея теорії Дарвіна – розвиток живої природи здійснюється в умовах постійної боротьби за виживання, що і складає природний механізм відбору найбільш пристосованих видів.

У своєму подальшому розвитку теорія конфлікту постійно опирається на вихідні ідеї про природу конфлікту, висловлювані видатними мислителями древності, Середньовіччя, Нового часу. Так, сучасна конфліктологія, використовуючи ідеї класичної філософії, так чи інакше дотримується двох основних концепцій людської природи.

Деякі вчені, керуючись ідеями Руссо, стверджують, що людина – істота

раціональна, а спалахи агресії і жорстокості виникають як вимушена реакція на життєві обставини. На їх думку, людська свідомість і психіка формуються прижиттєво під впливом конкретних соціальних умов. Вони вважають, що реформи та удосконалення соціальних інститутів неминуче приведуть до знищення конфліктів і війн.

Інші стверджують одвічну ірраціональну природу людини, для якої насилля і агресія є природними. Виходячи з установок Гобса, розвинутих у працях Ф. Ніцше (1844-1900) і З. Фрейда (1856-1939), прибічники цієї концепції розглядають агресивні прояви в поведінці людини не як патологію і відхилення в її природі, а як звичний стан, який диктується її природою. На їх думку, саме тому, прагнучи до вічного миру, людство неминуче повертається до війни.

2. Типологія конфліктів та причини їх виникнення

В науці ще не склалося єдиної думки з приводу поняття “конфлікти” і систематизації конфліктів.

При аналізі наявної літератури з даного питання прослідковується відмова від єдиної типології з використанням своєї теоретичної моделі в залежності від концепції і практики вирішення.

А. Рапопорт вперше заявив про те, що не можна всі конфлікти підганяти під єдину схему; “... є конфлікти типу “сутичок”, коли супротивників розділяють непримиренні протиріччя і розраховувати можна тільки на перемогу; є конфлікти типу “дебатів”, де можливі маневри, але в принципі обидві сторони можуть розраховувати на компроміс; є конфлікти типу “ігор”, де обидві сторони діють в рамках однакових правил, і тому вони ніколи не завершуються і не можуть завершитися руйнуванням всієї структури відносин”. При аналізі конфліктів А. Рапопорт в основу їх класифікації ставив перш за все форми взаємодії суб’єктів конфлікту, який може бути позитивним або негативним, конструктивним або деструктивним у залежності від того, як він вирішується його учасниками.

Розглядаючи конфлікти в залежності від їх предмету, Я.Штумські виділив такі його різновиди.

Економічні конфлікти, які ґрунтуються на економічних протиріччях, коли економічні потреби однієї сторони задовільняються або можуть бути задоволені за рахунок іншої. Чим глибші ці протиріччя, тим сильніше зіткнення, і тому їх важко вирішити.

Аксіологічні конфлікти, які базуються на протилежних цінностях і цілях можуть бути також джерелом соціальних конфліктів.

Позиційні конфлікти, виникають внаслідок протилежних інтересів соціальних груп або окремих особистостей, які займають різні стани в структурі організаційних стосунків. Відмінностями їх позиції визначається відмінність їх інтересів.

Класові конфлікти. Відмінності, які існують між суспільними класами, є джерелом класових конфліктів або класової боротьби, яка може проявлятися в економічній, політичній та ідеологічній сферах.

Політичні конфлікти. Існування таких складних соціальних організмів, як

держава і народ з притаманними їм особливими прагненнями і схильностями (ідея особливої історичної місії, вибраності і т. д.), створює умови для виникнення різноманітних політичних конфліктів міжнародного характеру.

Ідеологічні конфлікти. Можуть виникати як між окремими класами, так і в рамках одного класу, наприклад, світоглядні конфлікти між віруючими і невіруючими, або між віруючими різних конфесій (православні – греко-католики в Україні, суніти – шиїти в Іраку, протестанти – католики в Північній Ірландії тощо). Предметом таких конфліктів, які виникають на расовій, культурній, етнічній, релігійній основі є різні ідеологічні цінності, які складають світоглядну базу певної соціальної групи.

Культурні конфлікти. Співіснування людей, які представляють різні культури, породжує різноманітні конфлікти, спрямовані на “стримування” чужих культур, які відрізняються ідеалами і стилем життя. Для прикладу, можна назвати конфлікти, які виникають між жителями села і міста, корінним населенням та іммігрантами (росіяни – і корінні жителі Прибалтики, американці – китайці і латиноамериканці в США). Конфлікти між старою інтелігенцією, особливо гуманітарною і новою технократичною. Предметом цих конфліктів є духовні цінності культур. Основна проблема – визнання тих чи інших цінностей.

Проблема **внутрішньоособистісного** конфлікту активно розробляється в зарубіжній психології. Особливість зарубіжних досліджень полягає в тому, що внутрішньоособистісний конфлікт розглядається виходячи з розуміння особистості в рамках певної психологічної школи.

Наукове вивчення внутрішньоособистісного конфлікту почалося в кінці XIX ст. і було пов’язане в першу чергу з ім’ям засновника психоаналізу Зігмунда Фрейда, який розкрив біопсихологічний та біосоціальний характер внутрішньоособистісного конфлікту.

Згідно з Фрейдом, людина конфліктна за своєю природою. Він показав, що існування людини пов’язане з постійною напругою і подоланням протиріччя між біологічними потягами і бажаннями (перш за все сексуальними) і соціокультурними нормами, між підсвідомістю і свідомістю. В цьому протиріччі і постійному протиборстві названих сторін і полягає, за Фрейдом, сутність внутрішньоособистісного конфлікту.

Концепція структури особистості найбільш повно і виразно виражає уявлення Фрейда про конфліктну природу людини. Особистість – це єдність трьох суперечливих начал: “Воно”, “Я”, “Над-Я”.

“Воно” – підсвідомі імпульси і реакції, які мають біологічне походження і психобіологічну форму і проявляються в бажаннях, потягах, в активності особи. Я – це розсудливість, розумність, це раціональне начало особистості, яке виконує функцію самозбереження особистості, здійснює контроль інстинктів та імпульсів. Я приводить ірраціональні несвідомі імпульси у відповідність з вимогами дійсності. “Над-Я” – це продукт культури, в якому реалізуються комплекси совісті, моралі, соціальні норми і вимоги, які суспільство висуває перед окремою людиною. “Над-Я” є результатом досвіду індивіда, впливу соціуму і виконує функцію контролю, оцінки і покарання.

Всі ці елементи психіки перебувають весь час у протистоянні і протириччях. З метою збереження своєї цілісності людина виробляє неусвідомлені захисні механізми від негативних, руйнівних наслідків подібного протиборства (про це буде йти мова далі).

Суттєве значення в поведінці людини і розвитку внутрішньоособистісних конфліктів у психоаналізі мають “керівні почуття” – страх і провина.

Почуття провини пояснюється діяльністю “Над-Я”. Розрізняють 3 види тривожності: викликана реальністю, активністю “Воно” і “Над-Я”, зміцнення “Я”, надання йому достатніх енергетичних сил для самостійності. Взаємовідносини “Я” і “Воно” Фрейд порівнював з відношенням вершника (“Я”) і коня (“Воно”). “Я” по відношенню до “Воно” – ніби вершник, котрий повинен приборкати коня, переважає своєю силою з тією різницею, що вершник робить це власними силами, тоді як “Я” – силами запозиченими.

Теорія А. Адлера

Вплив Фрейда на подальший розвиток психології особистості був дуже великий. Учень і соратник Фрейда А. Адлер принциповою базою своєї теорії зробив наступне твердження. В дитинстві будь-яка людина переживає відчуття неповноцінності. В конфлікті між відчуттям безсилля і бажанням отримати високий результат закладено прагнення особистості подолати свою слабкість і досягнути вершини можливого. “Протягом всього свого розвитку дитині властиве відчуття неповноцінності по відношенню до батьків, братів, сестер і оточення. І через фізичну незрілість дитини, її невпевненість у собі і несамостійність, внаслідок потреби опиратися на більш сильного, через болісне переживання становища підлеглого серед інших у неї розвивається почуття неповноцінності, яке проявляється протягом всього її життя. Це почуття викликає постійну тривогу дитини, жагу діяльності, пошук ролей, бажання порівняти свої сили з іншими, запобігливість, прагнення до фізичної та психічної досконалості, від цього почуття неповноцінності залежить вся виховна здібність дитини. Таким чином майбутнє стає для неї тією сферою, яка повинна принести їй компенсацію”.

Процес компенсації – це творча сила, яка здатна привести людину до найвищих досягнень. Долаючи свою неповноцінність, особистість розвиває в собі почуття єдності, яке Адлер вважав вродженим прагненням людини до співробітництва, взаєморозуміння, взаємо підтримки. Наше життя, на думку Адлера, цінні тільки в тій мірі, в якій ми сприяємо підвищенню цінності життя інших людей. І, навпаки, у погано пристосованих людей соціальний інтерес виражений недостатньо. Вони егоцентричні, борються за особисте верховенство і домінування над іншими, у них немає соціальних цілей. Кожен з них живе життям, яке має лиш особисте значення – вони поглинуті своїми інтересами і самозахистом, що з точки зору Адлера є “барометром” ненормальності.

Інша картина виникає, якщо особистість не справляється з почуттям неповноцінності. Основними перепонами для особистісного розвитку Адлер вважав неухагу або надто велику опіку з боку батьків старших, слабкість того чи іншого органу тіла. Сформований комплекс, таким чином, в подальшому

може суттєво впливати на поведінку, активність, спосіб мислення індивіда і складає те, що Адлер назвав “стилем життя” індивіда, який формується у віці чотирьох або п’яти років і саме від нього залежить яким сторонам свого життя і оточення ми будемо приділяти увагу, а які будемо ігнорувати.

Якщо індивіду не вдається подолати неповноцінність, він прагне до надкомпенсації, боротьби за владу заради влади. Не будучи здатною здолати внутрішній конфлікт, неповноцінна особистість виплескує його назовні. Ставши соціально конфліктною, вона втягує оточення в болісні зіткнення, які зумовлені встановленням контролю над іншими. “Надто багато займаючись собою і прагнучи особистої влади, але перебуваючи в певній залежності від людей, вони вважають їх частіше за все своїми ворогами, які бажають їм зла. Невпевнені в своїй перемозі і з ще більшим страхом очікуючи власної поразки, вони, врешті-решт, опиняються в такому становищі, що через власне марнославство не бачать і не можуть уникнути майбутніх поразок”.

Дана теорія давала напрямок думки, у відповідності з якою звучне самовихваляння деяких індивідів було компенсацією за їх слабкість, дріб’язковість натури, нездатність вирішити внутрішньоособистісні конфлікти.

Теорія Е. Фрома

Одним з найбільш відомих представників постфрейдистського напрямку Е.Фром, що звертався до проблеми внутрішньоособистісного конфлікту, розглядаючи його в аспекті “екзистенціональної дихотомії”. Він робить висновок про наявність протиріч, які містяться в суті людини. Тому вони не можуть бути подолані: проблеми життя та смерті, обмеженість життя, грандіозні потенційні можливості людини та обмежені умови їх реалізації.

В психіці людини закладений конфлікт двох начал: життя та смерті. Біофільство – це глибинна життєва орієнтація людини. Вона протистоїть смерті. Некрофільство – схильність до знищення. Це другий аспект натури людини. Некрофільські тенденції зміцнюються в міру того, як людина віддаляється від природи в світ техніки, індустріалізації, загострюючи суперечливість і конфліктність психіки людини.

Е. Фром детально аналізує причини, форми, зміст деструктивності як основи внутрішньоособистісного конфлікту. Особистість може змінитися тільки в тому випадку, коли людині вдається звернутися до нових способів осмислення життя. Незважаючи на те, що життєздатні пристрасті ведуть до самоствердження людини, посилюють її відчуття радості життя, сприяють прояву її цілісності і привітності набагато більше, ніж жорстокість і деструктивність, – і ті, й інші в однаковій мірі беруть участь у реальному людському існуванні.

Внутрішньоособистісний конфлікт, за Фромом, набуває значного соціального аспекту. Деструктивність характеру в такому контексті розглядається як бажання зруйнувати світ, щоб позбутися відчуття власного безсилля, як остання спроба не дати світу зруйнувати себе. Деструктивності протистоїть конформістський тип орієнтації, завдяки чому людина долає відчуття особистої нікчемності. Людина повинна брати відповідальність за себе

самого і визнати, що тільки власними зусиллями вона може надати сенс власному життю.

Проблеми внутрішньоособистісних конфліктів особливо цікавили К. Хорні, яка присвятила їм ряд фундаментальних досліджень: “Наші внутрішні конфлікти”, “Невротична особистість нашого часу”.

Хорні погоджувалася з думкою Фрейда про значення дитячих переживань для формування структури і функціонування особистості у дорослого. Згідно з К. Хорні, для дитинства характерними є дві потреби – потреба в задоволенні і потреба в безпеці. Задоволення охоплює всі основні біологічні потреби: в їжі, сні і т.д. Головною в розвитку дитини є потреба в безпеці, в даному випадку – бути любимим, бажаним і захищеним від небезпеки або ворожого світу. І якщо поведінка батьків не гарантує задоволення потреби в безпеці, то особистість ймовірно буде розвиватися в патологічному напрямку. В даному випадку, у дитини народжується базальна тривога, “відчуття самотності і безпорадності перед потенційно небезпечним світом. Все, що в стосунках з батьками руйнує відчуття безпеки, приводить до базальної тривоги, у дитини розвивається ворожість до батьків, і ця ворожість, врешті-решт, трансформується в базальну тривогу, буде спрямовуватися на кожного, що приводить до формування неврозу.

Під впливом базисного відчуття тривожності людина виробляє компенсуючі стратегії оптимізації міжособистісних стосунків з метою досягнення почуття безпеки в навколишньому світі. Іншими словами, їх дія полягає в зниженні тривоги і досягненні більш-менш прийняттого життя. Зазначені стратегії, поступово, закріплюючись в характері людини, стають частиною її особистості, набувають характеру потреб, відображають певну філософію життя. Так з’явилися три основні тенденції особистості – “рух до людей”, “рух проти людей”, “рух від людей”. Ці три базисні орієнтації, на думку Хорні, характерні для будь-якої людини, оскільки вони не виключають одна одну; однак невротична особистість, яка відзначається підвищеною базисною тривожністю, дотримується якоїсь одної, пригнічуючи або нехтуючи дві інші. “При переході людини від однієї ситуації до іншої, вона використовує ту стратегію, яка є найбільш ефективною для даної ситуації. Однак, коли використовується одна стратегія, незалежно від ситуації, це є ознакою неврозу”.

Що ж таке орієнтація проти людей. Її характерним домінуючим елементом є ворожість та експлуатація. Людина діє, виходячи із ілюзорного переконання “У мене є влада, ніхто мене не зачепить.” Хорні зазначила, що ворожий тип здатний діяти тактовно і по-дружньому, але його поведінка завжди в кінцевому результаті спрямована на здобуття контролю і влади над іншими. Все скеровується на підвищення власного престижу, статусу і задоволення особистих амбіцій. Таким чином, в даній стратегії виражається потреба експлуатувати інших, отримувати суспільне визнання і захоплення. Це домінуюча орієнтація особистості, на думку Хорні, суттєво визначає характер її взаємин з оточенням. Породжує прагнення до встановлення контролю над іншими у відповідності з своєю філософією.

Подібна спрямованість особистості є досить стійкою: протилежні тенденції – до людей (почуття симпатії, наприклад) руйнують цілісність і непорушність тієї картини світу, яку собі створила людина, і тому вона буде приглушувати ці протилежні тенденції, і, навпаки, зміцнювати властиві їй ворожі.

Таким чином, із вище сказаного випливає, що ми повинні розглядати міжособистісні конфлікти як прояв внутрішньоособистісної тенденції руху “проти людей”, яка може бути більш менш вираженою в залежності від ступеня невротичності особистості. Виникаючи як реакція на зумовлене середовищем відчуття тривожності, ця орієнтація стабілізується і може домінувати в окремих людей.

Теорія В. Франкла

Одна з найбільш відомих теорій внутрішньоособистісного конфлікту, розроблена австрійським психологом і психіатром В. Франклом. Згідно з концепцією Франкла, головною рушійною силою життя кожної людини є пошук нею сенсу життя і боротьба за нього. Але здійснити сенс життя вдасться небагатьом. Відсутність же його породжує у людини стан, який він називає екзистенційним вакуумом, або відчуттям безцільності і пустоти. На думку автора, внутрішньоособистісний конфлікт виникає через духовні проблеми і пов'язаний з розладом духовного ядра особистості, в якому локалізовані смисли і цінності людського буття.

Таким чином внутрішньоособистісний конфлікт можна визначити як стан гострого негативного переживання, яке викликане боротьбою протилежно спрямованих, взаємовиключних мотивів, ціннісних орієнтацій і цілей, які відображають суперечливі зв'язки особистості з оточуючим середовищем і затримують прийняття рішення.

В психології виділяють показники внутрішньоособистісного конфлікту.

Когнітивна сфера: суперечливість “образу – Я”; зниження самооцінки; усвідомлення свого стану як психологічного тупика; затримка прийняття рішення; суб'єктивне визначення наявності проблеми ціннісного вибору, сумніви в істинності мотивів і принципів, якими індивід керувався раніше.

Емоційна сфера: психоемоційна напруга; наявність значних негативних переживань.

Поведінкова сфера: зниження якості та інтенсивності діяльності; зниження задоволеності діяльністю; негативний емоційний фон спілкування.

Інтегральні показники: порушення нормального механізму адаптації; посилення психологічного стресу.

Основні види внутрішньоособистісних конфліктів

В більшості теоретичних концепцій представлений один або декілька видів внутрішньоособистісних конфліктів. В психоаналізі, наприклад, центральне місце займають конфлікти між потребами і соціальними нормами. Однак в реальному житті, відбувається безліч інших внутрішньоособистісних конфліктів. Для того, щоб побудувати їх єдину типологію, необхідне підґрунтя, у відповідності з яким можна об'єднати це різноманіття внутрішніх конфліктів

в систему. Такою основою є ціннісно-мотиваційна сфера особистості. З цією важливою сферою психіки людини пов'язана її внутрішня конфліктність, позаяк саме вона відображає різноманітні зв'язки і відношення особистості з навколишнім світом. Повна класифікація внутрішньоособистісних конфліктів міститься в роботі А.Я. Анцупова і А.У. Шипілова, до розгляду якої і приступимо.

Автори виділяють наступні основні структури внутрішнього світу особистості, які вступають в конфлікт:

Мотиви, які відображають різні рівні прагнення особистості (потреби, інтереси, бажання, потяги); вони виражаються поняттям “хочу”.

Цінності, які втілюють в собі суспільні норми і виступають завдяки цьому як еталони “необхідного”. Маються на увазі особистісні цінності, а також ті, які нею не приймаються, але в силу їх суспільної значимості, особистість примушена дотримуватися їх. Тому вони позначаються як “треба”.

Самооцінка, яка визначається як самоцінність для себе, оцінка особистістю своїх можливостей, якостей і місця серед інших. Будучи вираженням рівня домагань, самооцінка виступає своєрідною спонукою її активності, поведінки. Виражається як “можу”.

В залежності від того, які сторони внутрішнього світу особистості вступають у внутрішній конфлікт, виділяють шість основних видів внутрішньоособистісного конфлікту.

1. Мотиваційний конфлікт. Виділяють конфлікти між підсвідомими прагненнями (З. Фрейд), між прагненнями до володіння і до безпеки (К. Хорні), між двома позитивними тенденціями – класична дилема “буриданового осла” (див. “Міжособистісні конфлікти”) або зіткнення різноманітних мотивів.

2. Моральний конфлікт. Це конфлікт між бажанням і обов'язком, між моральними принципами та особистісними уподобаннями. Іноді розглядається конфлікт між обов'язком і сумнівом в необхідності дотримуватися його (Франкл).

3. Конфлікт нереалізованого бажання або комплексу неповноцінності. Це конфлікт між бажаннями і дійсністю, котра блокує їх задоволення. Іноді його трактують як конфлікт між “хочу бути таким, як вони” і неможливістю це реалізувати. Він може виникнути внаслідок фізичної неможливості людини здійснити це прагнення. Наприклад, через незадоволеність своєю зовнішністю або фізичними даними і здібностями. До цього виду відносяться і внутрішньоособистісні конфлікти, в основі яких лежать сексуальні патології.

4. Рольовий конфлікт виражається в переживаннях, пов'язаних з неможливістю одночасно реалізувати декілька ролей (міжрольовий внутрішньоособистісний конфлікт), а також у зв'язку з різним розумінням вимог, які ставить перед собою особистість до виконання однієї ролі (внутрішньорольовий конфлікт). Прикладом внутрішньорольового конфлікту може служити ситуація, коли віруючій людині для захисту Вітчизни потрібно взяти в руки зброю і йти на війну вбивати.

5. Адаптивний конфлікт. Цей конфлікт має два смисли. В широкому смислі його розуміють як такий, що виник на основі порушення рівноваги між

суб'єктом і навколишнім середовищем; у вузькому – який виникає при порушенні процесу соціальної чи професійної адаптації. Це конфлікт між вимогами, які висуває перед особою дійсність, і можливостями самої людини (професійними, фізичними, психічними).

6. Конфлікт неадекватної самооцінки виникає внаслідок розходження між претензіями особистості і оцінкою своїх можливостей; це приводить до того, що в людини виникають підвищена тривожність, емоційна напруга та зриви. Серед конфліктів неадекватної самооцінки виділяють конфлікти між завищеною самооцінкою і прагненням реально оцінювати свої можливості, між прагненнями підвищити домагання, щоб отримати максимальний успіх і знизити домагання, щоб уникнути невдачі.

7. Невротичний конфлікт, який є результатом того, що особистість тривалий час перебуває у звичайному внутрішньоособистісному конфлікті. Характеризується високим напруженням і протиборством внутрішніх сил та мотивів.

Проблема типології конфліктів завжди буде займати одне з центральних місць при аналізі конфліктних ситуацій, оскільки це має теоретичне і практичне значення. Справа в тому, що методи регулювання конфліктних ситуацій часто напряму залежать від типу конфлікту. Він може заздалегідь задати стратегію і тактику регулювання конфліктної ситуації, способи поведінки і форми протистояння, які вибирають сторони конфлікту.

Причини конфлікту – протиріччя, що виникають з розбіжностей:

- у знаннях, уміннях, здібностях, особистих якостях;
- у функціях управління;
- в емоційних, психічних, фізичних та інших станах;
- у цілях, засобах, методах діяльності;
- у мотивах, потребах, ціннісних орієнтаціях;
- у поглядах, переконаннях;
- у розумінні, інтерпретації інформації;
- у чеканнях, позиціях;
- в оцінках, самооцінках.

3. Анатомія та динаміка конфлікту

В цілому динаміка розвитку конфлікту передбачає такі стадії.

Виникнення конфліктної ситуації (передконфліктна стадія)

Конфлікт не виникає миттєво, йому передують приховані або відкриті соціально-психічні процеси між особистостями чи, в свідомості особистості або в якійсь групі, тобто конфліктна ситуація.

Під конфліктною ситуацією слід розуміти відносно стійку в якийсь проміжок часу невідповідність намірів людини з умовами їх досягнення.

В період, який передуює конфлікту, прояви психічного світу особистості (психічні процеси, стани, властивості) можуть бути різними. При цьому

емоційні переживання можуть характеризуватися підвищеною, тривожністю, страхом, ворожими почуттями, впевненістю або невпевненістю і т. д. Внутрішні стани і переживання породжують невірноваженість системи “особистість - оточення”, яка, впливаючи на особистість в свою чергу викликає неузгодженість її внутрішнього і зовнішнього станів, негативно впливає на сприйняття особистістю її оточення.

Усвідомлення об’єктивної конфліктної ситуації

Коли протиріччя усвідомлені і протилежна сторона відповідає реальними діями (поведінкою), конфлікт стає реальністю, оскільки лише сприйняття ситуації як конфліктної породжує відповідну поведінку (з цього також виходить, що протиріччя можуть бути не тільки об’єктивними, тобто реально існуючими, а і суб’єктивними, уявними, тобто ми їх такими сприймаємо). Після того, як конфлікт усвідомлений, сторони переходять до конфліктної поведінки, яка спрямована на блокування досягнень протилежної сторони, її прагнень, намірів, цілей.

Інцидент

З нього, власне, і починається конфлікт, це перше зіткнення конфліктантів. Він виступає як зав’язка конфлікту. Інцидент виникає ніби випадково, але насправді такий привід є останньою краплею, яка переповнює чашу. Як правило, поштовхом для вступу особистості в конфлікт може бути зовнішня або внутрішня спонука, яка викликає певну реакцію: жест, міміка, різке слово, недобррозичливий тон, фізична або моральна образа, приниження гідності, упереджене ставлення до особистості, необ’єктивна оцінка результату діяльності, байдужість, формалізм і т. д. При цьому слід зазначити, що слово й інтонація, з якою воно сказане є найбільш активним подразником, який спонукає особистість до конфліктного протиборства.

Ескалація

У фазі ескалації конфлікт крокує по сходинках, реалізуючись у серії окремих дій і протидій конфліктуючих сторін. Розгортання, наступ конфлікту супроводжується зіткненням протиборних сторін у формі демонстративної поведінки, висловлювань, а іноді і фізичних дій. Такі зіткнення носять гострий емоційний характер і відзначаються високим ступенем внутрішньої напруженості конфліктуючих.

Симптоми ескалації конфліктів:

- більш тривале обговорення проблем;
- надмірне привертання уваги до наслідків недосягнення згоди;
- використання погроз для захисту своєї позиції;
- наростання напруженості і ворожості в групі;
- відсутність ефективних рішень, хоча здається, що група активно працює;
- створення коаліцій.

Виникнення і продовження конфлікту, динаміка його інтенсивності супроводжується змінами в психології його учасників, що заважає досягненню згоди. З’являється бажання покарати, завдати шкоди іншому учаснику. Причиною цього є переживання гніву та інших негативних емоцій до протилежної сторони.

Уявлення учасників один про одного набувають негативного характеру і протилежна сторона починає оцінюватися як неповноцінна в моральному плані. Сформувавшись, негативні уявлення і установки мають тенденцію до самовідтворення, самопідтримки. Механізмом цього процесу є селективне (вибіркове) сприйняття: після формування негативних уявлень про іншого учасника конфлікту інформація, яка надходить знову, часто спотворюється під впливом цих негативних уявлень.

З'являється “самоздійснене пророцтво”, очікування негативної поведінки від іншого учасника конфлікту, що викликає ворожі по відношенню до нього дії. Розрив спілкування створює підґрунтя для збереження негативних установок, адже обмежується приплив позитивної інформації про опонента. При вирішенні конфліктів, особливо гострих і жорстких, необхідно перш за все нейтралізувати вплив цих механізмів і тільки після цього обговорювати власне причини конфліктів.

Ескалація може бути:

- безперервна – з постійно наростаючим рівнем напруженості у стосунках і силою ударів, якими обмінюються конфліктанти;
- хвилеподібною, коли напруженість стосунків то посилюється, то спадає, періоди активної конфронтації змінюються затишшям і тимчасовим поліпшенням стосунків.

Ескалація також може бути крутою, швидко наростаючою до крайніх проявів ворожості і в'ялою, яка повільно розгортається або тримається приблизно на одному рівні. В останньому випадку має місце хронічний (затяжний) конфлікт, який надовго затримується на цій стадії, може навіть роками і, можливо, так і не виходить за її межі. Іноді при цьому конфлікт поступово переходить на спад і вичерпується сам по собі.

Кульмінація

Ця стадія настає тоді, коли ескалація конфлікту приводить одну або обидві сторони до дій, які завдають серйозної шкоди справі, що їх пов'язує, організації, в якій вони співпрацюють, спільноті в якій вони живуть, або – при внутрішньоособистісному конфлікті – ставлять під загрозу цілісність особистості. Кульмінація – це верхня точка ескалації. Вона, як правило, виражається в якомусь “вибуховому” епізоді або декількох підряд епізодах конфліктної боротьби. Вона безпосередньо підводить до усвідомлення необхідності перервати подальше загострення відносин, так і посилення ворожих дії і шукати вихід із конфлікту на якомусь іншому шляху.

Постконфліктний період

Постконфліктний період включає два етапи: часткову нормалізацію стосунків опонентів і повну нормалізацію їх відносин.

Часткова нормалізація стосунків відбувається в умовах, коли не зникли негативні емоції які супроводжували конфлікт. Етап характеризується переживаннями, осмисленням своєї позиції, відбувається корекція самооцінок, рівнів домагань, відношення до партнера. Загострюється почуття провини за свої дії в конфлікті. Негативні установки по відношенню один до одного не дають можливості зразу нормалізувати відносини.

Повна нормалізація відносин настає при усвідомленні сторонами важливості подальшої конструктивної взаємодії. Цьому сприяють подолання негативних установок, продуктивна участь у спільній діяльності, встановлення довіри. Внаслідок цього:

- домінує орієнтація на взаємодію, кооперацію;
- висувається більше ідей і кожен з учасників уважний і прихильний один до одного;
- менше труднощів у спілкуванні і взаєморозумінні;
- усвідомлюється цінність критичних зауважень.

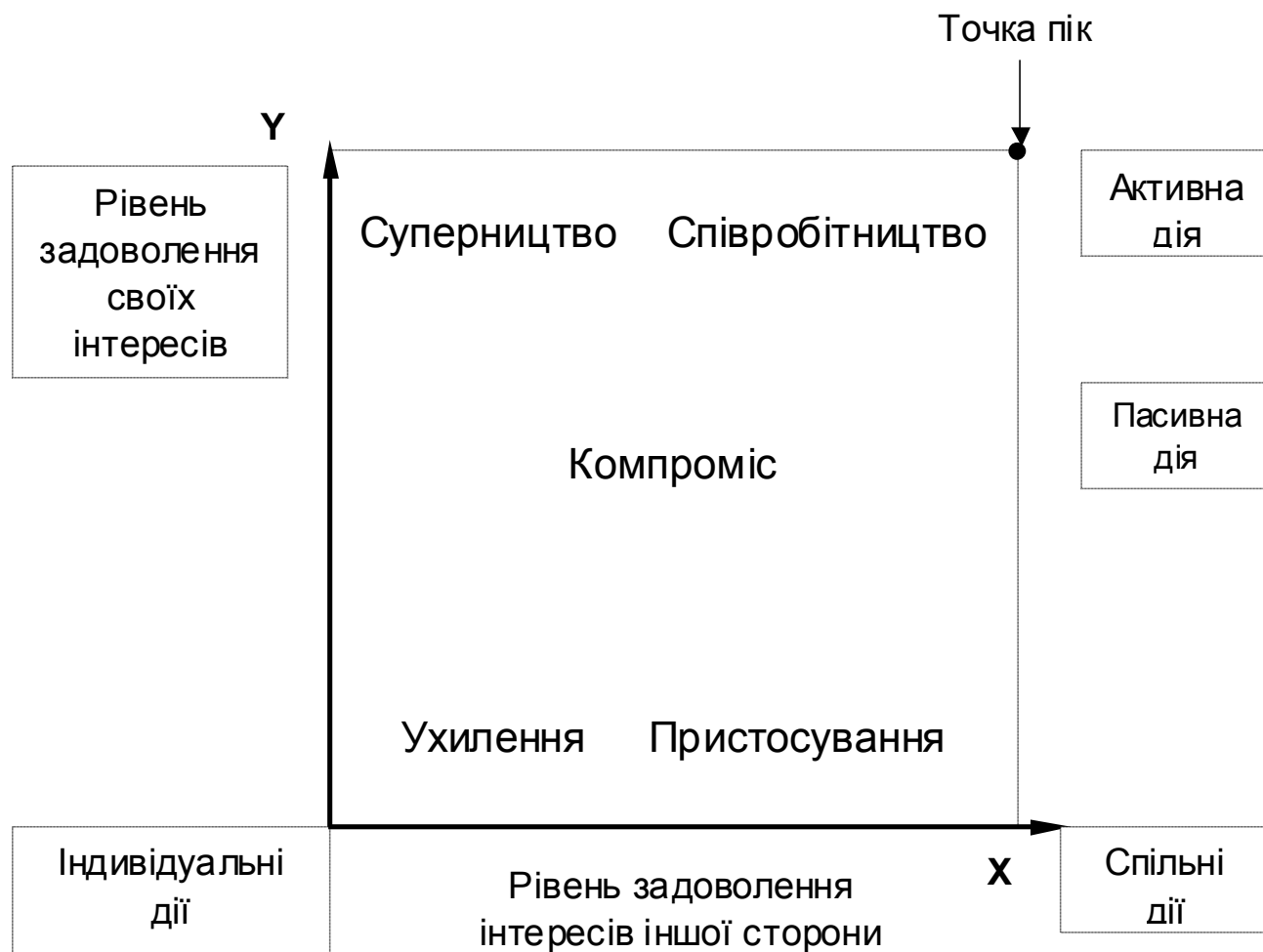
4. Стили виходу із конфліктних ситуацій. Управління конфліктом

Проблема способу реагування на конфліктну ситуацію уже була предметом розгляду. Тут ми поговоримо **про дії** учасників конфлікту – стратегії і тактики взаємодії.

Нагадаємо, що традиційні стратегії поведінки, які вибирають учасники конфлікту, розрізняються в залежності від їх орієнтації на досягнення своїх власних цілей або орієнтації на цілі партнера. Ці стратегії можна вважати визнаними більшістю конфліктологів, хоч різні автори описують їх в різних термінах:

- домінування (конкуренція, суперництво, боротьба, напористість);
- уникнення, ігнорування;
- поступка (присотсування);
- співробітництво (кооперація, інтеграція);
- компроміс.

Добре відома схема К.Томаса, творця тесту з виявлення властивих людині тенденцій поведінки в конфлікті, ілюструє ці стратегії. Вони розміщені в залежності від **ступеня орієнтації учасників ситуації** на свої власні інтереси й інтереси партнера (див. схему).

*Стратегія поведінки у конфлікті
(сітка Томаса-Клімена) в інтерпретації автора*

Стратегії поведінки, які вибирають учасники **взаємодії**, мають **вирішальне значення для подальшого розвитку, а також для кінцевого результату, завершення конфлікту**. Як вже було зазначено, такі стратегії, як **уникнення і поступка**, спрямовані на **уникнення конфліктної взаємодії**, хоча і характеризуються неоднаковим змістом. У цьому відношенні вони менше цікавлять конфліктологів, увага яких, як правило, спрямована на обговорення інших принципових можливостей – **“боротьби”** як конкурентного способу взаємодії в конфлікті і **“співробітництва”** як способу кооперативного вирішення конфлікту. Вони можуть обговорюватися в рамках вербальної взаємодії партнерів – **ведення суперечок, диспутів, дискусій**, або описуватися через дії партнерів, **прийоми і “техніки” поведінки**.

Отже, повернемося до схеми Томаса-Кілмена, яка ілюструє стратегії поведінки особистості в конфліктній взаємодії.

На початку осі знаходиться нульова точка-ухилення, в якій не відбувається задоволення нічиїх інтересів. Дана стратегія і відповідний їй стиль поведінки реалізовується тоді, коли людина не **відстоює свої права, не співробітничает ні з ким до вирішення проблем** або просто ухиляється від вирішення конфлікту. Така стратегія означає, що людина **ігнорує** конфліктну

ситуацію, **побоюючись конфронтації**; ухилення від конфлікту може привести до **ескалації** конфлікту, позаяк **проблеми не вирішуються** і учасники конфлікту залишаються незадоволеними.

Вертикальна вісь виражає прагнення задовільнити **свій інтерес**, не беручи до уваги інтереси партнера – стратегія **суперництва**. Межею взаємодії учасників конфлікту стає **“перемога”** над протилежною стороною, для чого застосовуються різноманітні засоби боротьби з супротивником. **Конкуренція пов’язана з досвідом негативної взаємодії, яка включає в себе негативні компоненти: ворожість, неприязнь**. Засоби, які використовують учасники конфлікту, спрямовані до однієї мети – перемогти.

Суперництво створює **спокусу** виграти за будь-якої ціни, навіть із застосуванням негативних і жорстких методів. Часто **суперництво** не тільки стає стратегією поведінки у конфліктних ситуаціях, а й перетворюється на **стиль життя** людини, підпорядковуючи собі духовні, фізичні та інтелектуальні сили, що може привести до знесилення, оскільки на певному етапі життя людині дуже важко зупинитися і переосмислити цінність і значимість того, до чого так сильно і вперто вона прагне. Часто буває так, що досягнувши вершини своїх амбіційних прагнень, людина відчуває внутрішню спустошеність, усвідомлюючи факт, що реалізація поставленої мети не принесе справжнього внутрішнього задоволення, оскільки може супроводжуватись втратою власного **“Я”**, **порушенням внутрішньої гармонії, руйнацією стосунків з оточенням**, що може привести до катастрофічних наслідків, як у героя знаменитого фільму Ф.Копполи **“Апокаліпсис”**. Той, хто використовує суперництво, для досягнення мети, повинен **мати в наявності надзвичайно розвинуті вольові якості і винахідливий інтелект для створення “запасу міцності” в тих ситуаціях, коли події можуть розвиватися не за тим сценарієм, який він собі намалював**. Суперництво може бути ефективним, якщо особистість **володіє певною владою** (особистісні якості, властивості) а також певним статусом для втілення даної стратегії в реальній практиці. Поведінка людини конкурентного типу **часто породжує відчуження у тих людей, з якими вона взаємодіє, порушує взаємодію з нею, формує коаліції інших особистостей для протистояння з собою, є найкращим засобом для наживання собі ворогів**, адже своїми можливими успіхами вона породжує заздрість в інших людях, а в разі невдачі злорадство; люди ревниво ставляться до тих, хто вище за них, і ніколи не прощають тому, хто має переваги над ними. Шлях до вершини не завжди усіяний трояндами: **“чим вище, тим холодніше і більше ризику”** (Ніцше).

Горизонтальна вісь, спрямована в бік **наростання поступливості опоненту, демонструє стратегію пристосування до опонента аж до повної капітуляції перед його вимогами**. Часто поступка може стати переможним моментом в напруженій ситуації, яка міняє її перебіг на більш сприятливу, що допомагає зберегти ресурси до більш зручного моменту. Якщо баланс сил складається явно не на нашу користь, капітуляція може виявитись найкращим виходом, що допомагає перегрупувати сили і **чекати на слушний момент, коли ситуація визріє і щоб завдати невідворотного удару в найбільш слабку**

ланку і в найбільш несприятливий момент для опонента.

Однак поступка може сприйнятися опонентом як вияв слабкості і привести до ескалації його тиску і вимог та подальшого наступу на наші інтереси. Врешті-решт, поступаючись, ми не досягаємо бажаного результату і не задовольняємо свої інтереси. З іншого боку, піддаючись власним ілюзіям, ми можемо обманутися, очікуючи відповідних поступок з боку опонента, розраховуючи на те, що в тому прокинеться совість і він піде на поступки, враховуючи наші інтереси. Це та ілюзія, на яку попадаються люди, керуючись етичними і культурними правилами взаємодії.

В центральній частині простору між осями розміщується багато точок можливого компромісу. Ідеальним компромісом можна вважати задоволення інтересів кожної сторони наполовину. Однак компроміс часто служить лише тимчасовим виходом, оскільки жодна сторона не задовольняє свої інтереси повністю і основа для конфлікту зберігається. Окрім того, якщо компроміс був досягнутий без прискіпливого аналізу інших можливих варіантів вирішення, він може бути далеко не оптимальним виходом із конфлікту.

І, нарешті, ще одна стратегія поведінки у конфліктній ситуації виражається точками, які мають одночасно високі значення координат X і Y. Це стратегія співробітництва, яка передбачає досягнення максимально можливого задоволення як своїх інтересів, так і інтересів партнера. У більшості випадків такий варіант вважається бажаним, але в даній конфліктній ситуації нереальним.

Співробітництво – це такий тип взаємодії в конфліктній ситуації, при якому його учасники прагнуть до вирішення проблем, що виникли між ними, орієнтуючись при цьому на збереження позитивних відносин, і опираючись на них в процесі взаємодії.

Співробітництво розвивається на основі попереднього досвіду учасників конфлікту, який ґрунтується на відсутності розбіжностей в минулому або на їх успішному подоланню, пов'язаному з успішною взаємодією людей. Спілкування при співробітництві характеризується такими особливостями:

- В спілкуванні зберігаються неформальні компоненти, котрі використовуються учасниками для підтримки стосунків.
- Протилежна сторона сприймається як партнер.
- Головним засобом впливу партнерів один на одного є пошук рішення, яке задовольняє обидві сторони, спроба переконання, аргументація.

На думку Л.А. Петровської, найважливіше, до чого треба прагнути, це перш за все “засвоювати позиції партнерства”, співробітництва на фоні володіння й іншими стратегіями.

Кожна із зазначених стратегій може бути оптимальною і забезпечити найкращий ефект в залежності від конкретних умов виникнення і розвитку конфлікту.

Згідно з теорією М. Фоллет, тільки інтеграція є ефективною стратегією

поведінки в конфліктних ситуаціях, оскільки при даному типі поведінки знаходиться таке рішення, при якому **виконуються бажання конфліктантів і жодна зі сторін нічим при цьому не жертвує**. Саме інтеграція відкриває принципово нові можливості конфлікту, тоді як домінування передбачає перемогу однієї із сторін, однак переваги стосовно простоти цього способу елімінуються його неефективністю з точки зору подальшої перспективи.

Що стосується компромісу, то він не вигідний позаяк передбачає поступки з обох сторін, оскільки жодна з них не буде дотримуватися рішення, **яке її тільки часткою задовольняє і не відкриває подальшої перспективи у стосунках**.

Підґрунтям для виділення даних стратегій і стилів поведінки є динаміка співвідношення між ступенем наполегливості в задоволенні своїх інтересів і ступенем готовності піти назустріч іншому учаснику в задоволенні його інтересів. Задоволення інтересів конфліктних сторін приводить до того, що підґрунтя, на якому базувався даний конфлікт, зникає, і ризик виникнення постконфліктних ускладнень зводиться до мінімуму.

Вибираючи стратегію своєї поведінки в конфлікті, доцільно в кожному конкретному випадку виходити з того, наскільки важливе досягнення результату, з одного боку, і збереження хороших стосунків з опонентом (партнером), з іншого.

Існують різні точки зору стосовно того, наскільки різко людина може змінювати свою поведінку в конфлікті. Дехто вважає, що стратегія, яку ми вибираємо – це відносно стабільний аспект особистості, тобто існують особистості, які демонструють в конфлікті тільки кооперативну або конкурентну стратегію. Однак дані, отримані в ряді досліджень, змушують засумніватися в цьому. Доведено, що поведінка людини залежить від ситуації і може значно змінюватися. Між стилями поведінки в конфлікті і такими особистісними характеристиками, як догматизм, повага до людей, схильність до маніпулювання над людьми, існує низький рівень кореляції (співвідношення). Це скоріше характерно для так званих акцентуйованих особистостей, чия поведінка мало корелює з фактами соціальної ситуації.

Стосовно ж основної маси людей, які успішно адаптуються в суспільстві, стратегії краще розглядати лиш як специфічні типи поведінки, тобто стратегія співвідноситься з категоріями поведінки, а не з типом особистості. Таке уявлення дозволяє врахувати зміни в поведінці в залежності від ситуації, створює основу для агресивної поведінки в конфлікті і, взагалі, дає підґрунтя більш оптимістично оцінювати перспективи вирішення конфлікту самою особистістю.

До факторів ситуації, які **визначають взаємодію учасників** конфлікту, вибір ними тих чи інших стратегій і тактик поведінки, а значить, і розвиток конфлікту, традиційно відносять загальний контекст конфліктної ситуації, а також **позицію і поведінку партнера** по конфлікту.

Сам по собі **конфлікт може розвиватися в двох можливих контекстах – кооперативному або конструктивному**. Мова йде про загальний характер відносин сторін, пов'язаних взаємними інтересами або, навпаки, суперництвом.

Однак кооперативність **або конкурентність відносин визначається** не стільки об'єктивним характером **взаємодії людей**, скільки тим смислом, яким вони самі наділяють свої стосунки.

Тоді члени сім'ї, наприклад, перетворюються в суперників, які прагнуть перемогти один одного.

Серед ситуаційних факторів різні автори виділяють значення умов, які можуть виступати в якості стимулюючих або послаблюючих конфлікт, а також поведінку опонента і досвід у стосунках обох сторін.

Загальний висновок, якого потребує врахування ситуаційних факторів розвитку взаємодії, буде таким: фактор ситуації має вплив на поведінку учасників конфліктної взаємодії, однак цей вплив не однозначний і опосередковується суб'єктивними психологічними установками і особливостями учасників конфлікту.